

LÄÄNEMAA MUUSEUMI TOIMETISED

Proceedings of Läänemaa Museum

XXIV
LÄÄNEMAA MUUSEUMI TOIMETISED

Proceedings of Läänemaa Museum

Ajaloolane kui jäljekütt.
Mida Läänemaa veel varjab?

Koostaja: Eve Otstavel
Toimetaja: Anu Lepp
Keeletoimetaja: Sirje Toomla
Resümeeide tõlge: Martin Jaigma ja autorid
Kujundus: Kersti Siitan

Trükk: AS Printon Trükikoda
Autoriõigus: SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid ja autorid

Esikaanel: Lihula paater. EKM B 1245. Foto: Stanislav Stepaško
Tagakaanel: Haapsalu linnusest (HM 9206: 4) ja Pärnust
(PäMu 14350/A2501: 79) leitud pudelid. Foto: Monika Reppo

Toimetiste ilmumist on toetanud:
Eesti Kultuurkapital

Eesti Kultuurkapitali Läänemaa ekspertgrupp

ISSN 1406-2356
ISBN 978-9916-9674-2-3

SISUKORD

7	Saateks
	MATI MANDEL
9	Muistsete matmispaikade uurimisest Läänemaal
36	<i>Exploration of prehistoric burial sites in Läänemaa</i>
	KAIRE TOOMING
39	Kirikute rajamisest varaseimate kirjalike allikate valguses
58	<i>Foundation of churches: evidence from the earliest written sources</i>
	JAAK MÄLL
61	Legend Fulcost, Eestimaa piiskopist
84	<i>The legend of Fulco, Bishop of Estonia</i>
	MADIS MAASING
89	Johannes Wetberg ja Saare-Lääne piiskopitool
115	<i>Johannes Wetberg and the episcopal seat of Osilia</i>
	ANU MÄND
119	Kirbla krutsifiks ja Lihula paater
136	<i>A crucifix from Kirbla and a round cross pendant from Lihula</i>
	MONIKA REPPÖ
141	Lääne-Eesti ja muu maailm: võrdlevalt Haapsalu ja Pärnu klaasileidudest
169	<i>Western Estonia: a comparative overview of glass finds from Haapsalu and Pärnu</i>
	TALIS VARE
173	Doktor Hans Alveri pärandist
206	<i>On Dr. Hans Alver's legacy</i>

SAATEKS

Läänemaa lugude jälgedes

Käesolev kogumik on eriline oma käsitleste poolest. Meie autoreid saadab neis lugudes jäljeküti pilk. Olgu isikud või objektid – kõik kokku moodustavad tervikliku isiku- ja uurimislugude kõite. Nagu suurte protsesside puhul ikka, väljendub nendes süüvimine liikumises üksikult üldisele. Nii ka nüüd. Haaravad üksikteemad ja inimsaatused on suurte muutuste tunnetamisel enam kui olulised.

Endiselt on meie pilgud suunatud Läänemaa varaajaloo teemadele. Alguisel on alati oma võlu ja siin on ka intriigi. Vanemate allikate uuesti läbitöötamine, seniste tulemuste ülevaatamine või uute uurimissuundade esiletoomine aitab meil mõõta senitehtut. Samas tunnetada taaskord Läänemaa ajaloo uurimise laiust ja uusi võimalusi.

Eraldi soovin esile tuua kogumiku kõige hilisema isikuloo. Haapsalu legendaarse linnapea ja visionääri Hans Alveri unikaalne dokumendi- ja esemekogu jõudis muuseumi 2020. aastal. Meeles pidades 1941. aasta juuniküüditamise aastapäeva, avasime järgmisel kevadel Hans Alveri kogu kasutades temale pühendatud isikunäituse. Nüüd saame esmavaate sellest ammendamatu materjalist. Ent kõik seisab veel ees. Aitäh, Jaan Alver, et meile vanaisa pärandi usaldasid!

Ükski teema ei väsi, jätkugu meil vaid jõudu ja värsket pilku.

Anton Pärn

Muistsete matmispaikade uurimisest Läänemaal

MATI MANDEL

Eesti Ajaloomuuseum

mati.mandel@ajaloomuuseum.ee

Esemete kogumisest uurimistööni

19. sajandi arheoloogia tegeles vaid esemete kogumise, mitte leiutingimuste väljaselgitamise ja kinnismuististe kaevandite uurimisega. Siiski leidis uurijate hulgas ka erandeid. Üks selliseid oli toleaeegse Eestimaa provintsiaalmuuseumi eestseisja Nikolai von Knorring, kes tegi 1866. aastal retke Karuse kihelkonda.

Kõigepealt siirdus Knorring **Pajumaa** koolimaja juurde. Kooli ümbruses oli siis liivatasandik, millel kõrgusid mõned veidi kõrgemad künkad. Siin-seal esines sillutiselaadseid kivilademeid. Knorring kaevas mitu väiksemat kaevandit ja leidis põlenud muinasesemeid.

Ilmselt on tegu olnud põletusmatustega kivikalmetega, kus esines ka krematsioonikohti, ning võib-olla ka kivistikuta maa-aluse põletusmatustega kalmistuga. Nendelt kaevamistelt laekus provintsiaalmuuseumi 99 numbrit esemeid.¹ Pajumaa kalmete terviklikumatest esemetest on suurem osa saadud juhuleidudena, mille kogusid õpilased.

Paari väiksema kaevandiga uuris Knorring ka **Vatla** linnust. Nähtust pani ta olulisema ka kirja.²

Uurimistööd erinevatel kalmetel

1914. aastal kaevas baltisaksa arst ja ajaloo huviline Adolf Friedenthal kalmeid **Kõmsi** paepealsel, paigas, millele rahvasuu oli andnud nime „kalmete pääl“. Pikemast peaaegu ida-läänesuunalisest kalmest tuli kaevamistel nähtavale põhja-lõunasuunaline raudkivide rida. Märgati ka halvasti säilinud inimluid, mõnda tagasihoidlikku raudeset ning savinõukilde. Teisest

1 Praegu Eesti Ajaloomuuseumi arheoloogiakogu (edaspidi AM A) 134: 1–99.

2 *Rewalsche Zeitung*, 3. oktoober ja 15 oktoober 1867.

uuritud kalmest leiti tugevasti põlenud, aga ka tulejälgedeta luid ning hoburaudsõlgi, sörmuseid, naaste, nuge ja hobusesuitsete katkendeid. Friedenthali arvates pärines esimene kalmistu 8.–10. sajandist, teine kalmistu aga 12.–13. sajandist.³

Haimres avastati muistne kalmistu, kui sinna hakati 1929. aastal koolimaja ehitama. Kalme asus ammu põlluna kasutatud maal. Aastatel 1929, 1930, 1937 ja 1938 kaevas matmispaika Richard Indreko, 1948. aastal veel Erna Ariste. Ehkki läbi kaevati ligi 600 m², ei õnnestunud kalmistu suurust täielikult kindlaks teha.

Kaevamistulemused näitasid, et Haimres on esmalt rajatud põletuskalmistu, kuhu 12. sajandi teisel poolel hakati matma ka põletamata. Kalmel on olnud ka kivistik. Võimalik, et tegu on olnud isegi mitme põletuskalmega.

1939. aastal uuris Artur Vassar **Laukna külas Varetemäe**-nimelist matmispaika. Kaevamistel kaevati haritaval põllul läbi 53,5 m² suurune ala. Eemaldati 15–20 cm paksune künnikiht, milles leidis ka üksikuid väiksemaid kive, sütt ja põlenud luukilde. Leiumaterjal oli tavapärase Läänemaa 11.–12. sajandi põletuskalmetele: pronksspiraalid, ketilülid, raudnaastud, pronksnaastud, spiraalsõrmused, käevõrud, hoburaudsõled, kaaluvihid, noad, võti, pronksannal, samuti savinõude killud. Kaevati välja ka kaks luustikku: üks täiskasvanu, teine lapse oma. Artur Vassar koostas kaevamistel ka korraliku leiuplaani.⁴

Enivere nn **Jurgemägi** asub **Martna** vahetus läheduses. Matmispaiga kohta leidub andmeid juba 19. sajandi lõpust. Kalmistut hakati uurima alles pärast Teist maailmasõda. 1947. aastal kaevas seda Artur Vassar, 1950. aastal Evald Tõnisson. 20–60 cm sügavusel, veidi aluspinda süvendatud lohkudes paljandusid põletamata matused. Maetud oli selili siruli asendis, peaga põhja, kirde või loode suunas. Panuseid ja põlenud luid leidis väga vähe.⁵

3 Adolf Friedenthal, „Ein Brandgräberfeld in Schloss-Werder, Hoflage Neu-Werder, Kirchspiel Hanehl, Wiek, Estland“, *Beiträge zur Kunde Estlands*, Bd. 9, H. 7–8 (Reval, 1922), 112, 115.

4 Artur Vassar, *Kaevamisaruanne Kullamaa khk. ja vl. Laukna kl. Korvi tl. Kalmistul* 28. VI – 10. VII 1939. a. (käsikiri Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu arhiivis).

5 Artur Vassar, *Aruanne Martna khk. Enivere küla Jurgemäe (Kalmustimäe) kaevamiste kohta* 4.–22. augustini 1947. a. (käsikiri Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu arhiivis).

Selgus, et Eniveres oli algul nõrga kivistikuga ja väheste põletusmatustega kivikalme. 12. sajandil lõpul hakati kõrgendikule matma ka põletamata. Selleks kaevati sinna madalad haualohud, mille käigus varasem kivikalme suures osas hävitati. Matmine jätkus kuni 13. sajandi alguseni.⁶

Läänemaa esiajaloo süstemaatilise uurimise algus Kõmsil

Kuna Adolf Friedenthal mainis oma 1914. aasta Kõmsi kaevamiste aruan-des suurte kivide ridu, tekkis Vello Lõugasel 1960. aastatel mõte, et ehk on seal tegu tarandkalmega. Nii alustaski ta 1969. aasta augustis Kõmsil uurimistöid.

Tiheda kadaka- ja sarapuuvõsaga kaetud paepealsel Risti-Virtsu maanteest 120 m põhja pool leidis Lõugas ida-läänesuunalise kalme, mille kesk-osas oli veel nähtav Friedenthali 1914. astal rajatud põhja-lõunasuunaline kaevand. Muistis osutuski tarandkalmeks. Samal ajal suure tarandkalme-ga kaevati 1969. ja 1970. aastal läbi ka kolm põllukivihunnikut. Kahest ki-vihunnikust leiti jämedakoelisi savinõukilde, mis olid võrreldavad Kõmsi tarandkalmetest leitud kildudega.

Avastati ka väike tarandkalme, mis avati täielikult. Kalme sisaldas vaid ühe põhja-lõunasuunalise ristkülikukujulise tarandi, mida piiras raud- ja paekividest laotud müür. Tarandist leiti koos põletamata inimluu-dega veel nii nõrgalt põlenud kui ka tugevasti põlenud luid, samuti rauast ja pronksist karjasekeppnõelu, lihtsaid pronksist käevõrusid ja noakatkeid. Unikaalsed olid kalmest leitud kolm ehtenaastu, mille algkodu võib Vello Lõugase hinnangul olla Dnepri ja Volga ülemjooksu aladel. I kalme leiuma-terjali dateeris Lõugas 1.–2. sajandisse, pindmistest kihtidest päevavalgele tulnud tugevasti põlenud luud aga 4. sajandisse. Suure, ida-läänesuunalise tarandkalme metallesemete enamiku moodustasid rauast karjasekeppnõe-lad ja nende katkendid, lihtsad pronksist käevõrud ning noad. Leiti aga ka rauast putkkirveid ning üks kitsaskirves. Haruldane leid oli Okaa ja Dnepri ülemjooksu aladelt pärit pronksist ehtenõel, mille rauast vars oli peaaegu hävinud; samuti suur pronksist ketasehe ja proksist pintsetid. Enamik neist leidudest kuulus ilmselt kas ühe või kahe matuse juurde. Huvitavad olid ka

6 Mati Mandel, *Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed*, Tõid ajaloo alalt, 5 (Tallinn: Eesti Ajaloo-muuseum, 2003), 66–69.

laiade lamedate otstega kaelavõrud, mida selle ajani teati vaid mõnest leiu- kohast ümber Läänemere. Ka II kalme leiumaterjali dateeris Lõugas 1.–2. sajandisse.⁷ Tõsi, Hiljem on I ja II kalme dateeritud varasemaks – eelrooma rauaaega.⁸

Läänemaa esimese kivikirstkalme kaevamised Kaseküläs

1973. aastal uuris käesoleva artikli autor kivikirstkalmet Kaseküläs. Pealmiste kivikihtide alt paljandusid kalmekonstruksioonid: suurtest raudkividest 12,1–12,8 m siseläbimõõduga kiviring ja selle keskel kirst sisepikkusega 2,8 m ja laiusega 0,5–0,6 m. Kirstus, paeplaatidest sillutisel paiknesid segipaisatult põletamata inimluud ja matusepanus – pronksist habemenuga. Näis, et surnu oli maetud peaga põhja poole. Kirstu lähedalt leiti veel inimluid, rauast karjasekeppnõela pea ja keraamikat. Kaevamiste ajal dateeriti kalme I aastatuhande lõppu eKr.⁹ Hiljem on kalme rajamis- aega täpsustatud, arvatud, et ta kuulub I aastatuhande I poolde eKr, kuid et sinna võidi matta veel ka hiljem. Seda näitas rauast ehtenõela leid.¹⁰ Kaevamiste lõppedes jäeti kalmekonstruksioonid, kirst ja ringmüür eks- poneerituna vaatamisväärsusteks.

Kaseküla kalme luid uuriti 1990. aastatel. Kivikirstkalme keskne kirst sisaldas ühe 50 aasta vanuse mehe ning vähemalt kolme imiku (vanus alla ühe aasta) luid. Kirstu ja seda ümbritsenud kiviringi vaheliselt alalt leiti veel 16 imiku ning ühe kolme- kuni neljaaastase lapse luid. Antropoloog Jonathan Kalman oletas, et lapsematuste nii suurt hulka kalmes võiks seletada asjaoluga, et kalme oli kas spetsiaalne imikute matmispaik, laste suremust põhjustas mingi epideemia või on imikuid rituaalselt ohver- datud.¹¹ Veel hiljem määras Raili Allmäe imikumatuuste vanust ning siis

7 Vello Lõugas, „Lääne-Eesti rahvastiku kultuurist rooma rauaajal“, *ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused*, 21: 2 (1972), 166–168.

8 Valter Lang, *Muistne Rävala*, 2: muistised, *kronoloogia ja maaviljelusliku asustuse kujunemine Loo-de-Eestis, eriti Pirita jõe alamjooksu piirkonnas*, Muinasaja teadus, 4 (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1996), 302.

9 Mati Mandel, „Ausgrabungen der Steingräber von Kaseküla“, *ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused*, 1975: 74.

10 Lang, *Muistne Rävala*, 2, 297.

11 Jonathan Kalman. „Skeletal Analysis of the Graves of Kaseküla, Poanse I and Poanse II“, *Töid ajaloo alalt*, 2 (Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2000), 20–21.

selgus, et need on algsest mehematusest ligi kaks tuhat aastat hilisemad, niisiis sängitatud kalmesse alles muinasaja lõpul.¹²

Uuest Eesti esiajaloo köitest võib lugeda, et Kaseküla kalmest on leitud nelja täiskasvanu luud.¹³ Kiviringiga piiratud alalt leiti siiski vaid ühe täiskasvanu luud, need olid kirstus, peale selle veel kolme või nelja imiku luud, mis asusid ringmüüri sees. Ülejäänud luud, mis kuulusid täiskasvanutele, leiti aga ringmüürist väljastpoolt ja nende kuuluvus uuritud kalme juurde pole päris kindel. Kalmest põhja-kirde pool on ilmselgelt eksisteerinud veel kivikirstkalmeid, mis aga hävitati seal tehtud maaparandustöödega.

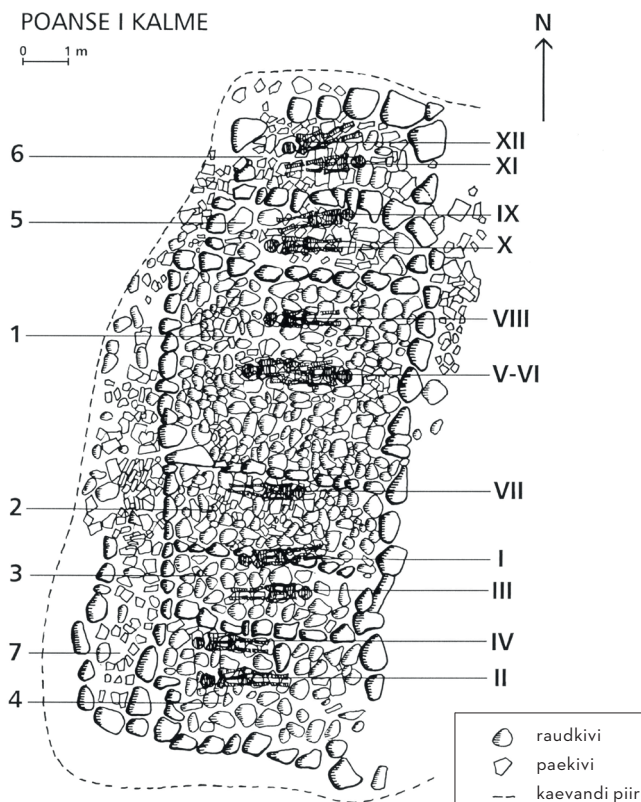
1973. aastal uuritud Kaseküla kivikirstkalme oli esimene seda tüüpi läbi uuritud matmispaik Läänemaal. Ehkki Läänemaal on praeguseks registreeritud hulk ilmseid kivikirstkalmeid, on Kasekülas läbi kaevatu jäänud seni ainsaks seda tüüpi uuritud kalmeks Läänemaal.

Teiste tarandkalmete uurimine

Peale Kõmsi on Läänemaal uuritud veel mitut tarandkalmet. **Poanses** kaevati aastatel 1975–76 kahte seda tüüpi matmispaika. I matmispaik koosnes seitsmest tarandist (JOONIS 1), mille müürid olid laotud suurematest raudkividest. Kalme oli aga ehitatud põhja-lõuna suunas risti üle seljandiku. Esimesena ehitatud tarand, mis oli teistest ligi kaks korda suurem, paiknes kalme keskel. Matusekambri keskel, külgedelt raudkividega piiratud paeplaatidest sillutisel, puhastati kivistiku alt välja kaksikmatus, kus noorem mees ja naine olid maetud peaga vastassuunas, ühe alakeha teise peale. Peaga ida suunas maetud 17–25-aastase naise kolbatükkide juurest leiti kaks massiivset raudkäevõru, noa katkend ning veisehammas, mehe parema käe luude ümber asetses raudkäevõru. Sama tarandi põhjapoolses osas leidis veel ühe 15–18-aastase mehe läände orienteeritud matus, panuseks lusikakujuliste otstega pronksist oimuehte katkend.

12 Raili Allmäe, „Some remarks on Kaseküla stone-cist grave, Läänemaa, Estonia“, *Fennoscandia Archaeologica* (2010), 45–52. Kaseküla kalme luumaterjali analüüside kohta vaata veel: Margot Laneman, „Stone-cist grave at Kaseküla, western Estonia, in the light of AMS dates of the human bones“, *Eesti Arheoloogia Ajakiri*, 16/2 (2012), 91–117.

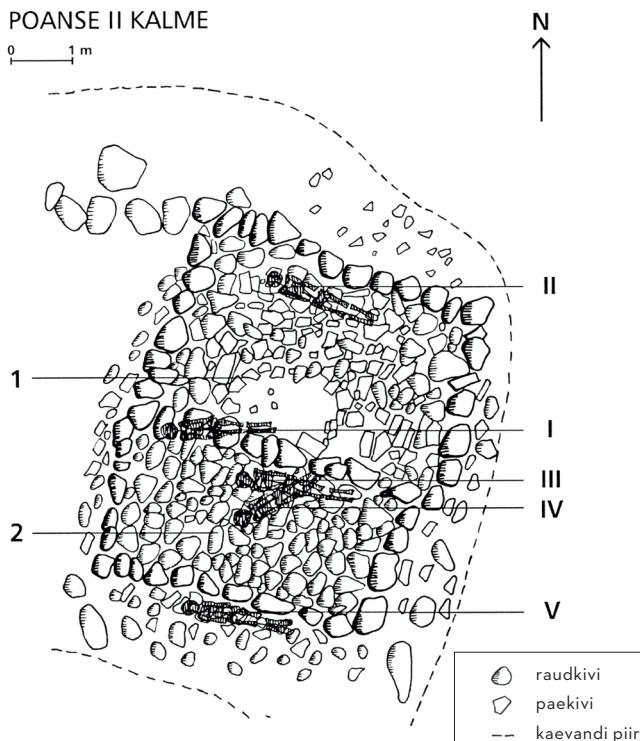
13 *Eesti ajalugu I: Eesti esiaeg*, koost Aivar Kriiska, Valter Lang, Ain Mäesalu, Andres Tvaauri, Heiki Valk, toim Valter Lang (Tartu: TÜ ajaloo ja arheoloogia instituut, 2020), 212.

JOONIS 1. Poanse I tarandkalme konstruktsioonid (1-7) ja selgema orientatsiooniga matused (I-XII). Joonis: Elen Apsalon

II kalmes oli aga vaid kaks tarandit (JOONIS 2). Ka nende müürid olid ehitatud suurematest raudkividest. Selleski kalmes õnnestus fikseerida mitme matuse täpsem asend.

1990. aastatel läbi viidud luumaterjali analüüs võimaldas I kalmes eristada ühtekokku 44 surnut, II kalmes (koos kalmeserva matusega) 34 surnut, kusjuures algne matuste arv võis olla isegi veel suurem. Antropoloog Jonathan Kalman avastas vägivallamärke mitme II tarandkalmesse maetu luudel: torkehaava 14-15-aastase tüdruku peas ja teise täiskasvanu rangluul, „pareerimismurru“ ühe täiskasvanu vasakul käsivarrel ja murdejälgi

JOONIS 2. Poanse II tarandkalme konstruktsioonid (1–2) ja selgema orientatsiooniga matused (I–V). Joonis: Elen Apsalon

üheaastase lapse luudel. Oluline oli ka väikeste laste ja loote luude eristamine. I kalmes kuulusid meestele läänesuunalised ja naistele idasuunalised matused. Antropoloog fikseeris ka hambakaariese esinemise ja toitumuse erinevused I ja II kalmesse maetute puhul.¹⁴

Peale Poanse tarandkalmete kaevamiste lõppu dateeris kaevamiste juhataja, kelleks oli käesoleva artikli autor, mõlemad kalmed kas ajaarvamise vahetusse või 1. sajandisse.¹⁵ Hiljem dateeris Valter Lang Poanse I kalme rajamise aja eelrooma rauaaja keskele (I aastatuhande teine pool eKr.),

14 Kalman, „Skeletal Analysis of the Graves of Kaseküla, Poanse I and Poanse II“, 21–36.

15 Mati Mandel, „Über die Ausgrabungen der Tarandgräber von Poanse“, *ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused*, 27: 1 (1978), 78–80.

Poanse II kalme rajamise aja esimesest veidi hiljemaks, võimalik, et isegi aega pärast I kalme mahajätmist.¹⁶ Seepeale uuris allakirjutanu tervet leiumaterjali veelkord. Leiumaterjali analüüsi põhjal oletas autor, et I kalme esimene tarand rajati üsna varsti peale I aastatuhande keskpaika eKr. II kalmet hakati ilmselt ehitama siis, kui I kalmest oli paar tarandit juba kasutusel. Mõlema kalme kasutusaja lõpp võiks aga langeda eelrooma rauaaja viimasesse veerandisse, seega aega vahetult enne meie ajaarvamise algust.¹⁷

1981. aastal uuriti tarandkalmet **Taeblas**, Kalda talust 0,5 km loode pool. Matmispaik oli kuhjatud 3,2 × 2,3 m suuruse ja 1 m kõrguse raudkivi idaküljele. Kaevamistel tuli nähtavale ühetarandilise tarandkalme idamüür (JOONIS 3). Kalme läänemüüri moodustas suur raudkivi ise. Põhja- ning lõunamüürid ei olnud selgesti eristatavad, tarandi nurgad olid aga ilmselgelt künniga hävitatud. Kalmekivistik tarandi sees koosnes peamiselt 15–20 cm läbimõõduga raudkividest ja väiksematest paekividest. Alumises kihis leidus

JOONIS 3. Taebla tarandkalme pildistatuna kivilt. Foto: Mati Mandel

16 Lang, *Muistne Rävala*, 2, 302–303.

17 Mati Mandel, „Poanse tarandkalmed“, *Tõid ajaloo alalt*, 2 (Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2000), 104.

ka suuremaid raudkive. Leiti kolme või nelja väga halvasti säilinud, peaga põhja orienteeritud matuse jäänused. Kalme leiumaterjali hulgas oli vaid ühe kitsa pronksist käevõru katkend ning savinõukilde. See Läänemaa põhjaosas **esimene läbi uuritud tarandkalme** dateeriti siis 1. sajandisse,¹⁸ tegelikult võib see olla ka veidi varasem. Valter Lang dateeris kalme I aastatuhande lõppu eKr.¹⁹

Risti kalme asub aleviku idaservas, Rõuma külast edelas. Muistis oli varem tublisti kannatada saanud. Sõjajärgsel ajal oli see ala olnud Punaarmee käsutuses ja kalmistu lõunaküljele olid rajatud autodele varjed. Hiljem oli kalmele püstitatud triangulatsioonitorn. Arheoloogilised uuringud toimusid 2000. aastal. Rajati üks suurem (4 × 4 m) ja mõni väiksem kaevand. Esialgne info lubas arvata, et matmispaik kuulub muinasaja lõpusajanditesse. Seetõttu oli üllatus suur, kui küllaltki suurte kivide vahe leiti põletamata ja nõrgalt põlenud luid ning keraamikat, rauast karjasekeppnõel ning kitsas pronkskäevõru. Leiumaterjal dateeris kalme I aastatuhande lõppu eKr või ajaarvamise vahetusse.²⁰ Väikeses ulatuses uuritud matmispaik on nüüd seni ainus uuritud tarandkalme Läänemaa kirdeosas.

5.-7. sajandi kalmete uurimised

Artikli autori tähelepanu köitis **Lihula**. Näis imelik, et nii pikaajalise asustuse ja muinaslinnusega paigas teati vaid ühte muinaskalmet. Raudtee ehitamisel oli seal nimelt leitud muinasaja lõpusajandite käevõrusid ja muid ehteid.²¹

Linnusest linnulennult ligi kahe kilomeetri kaugusele jääval teisel pae-kõrgendikul, Parivere või nn KEKi mäel äratas tähelepanu murukamaraga kaetud küngas. Künkal olevast mutimullahunnikust õnnestus leida väike savinõukild. Kõrgendiku keskele kaevatud väikesest proovišurfist, paekivide vahelisest hallikast mullast tulid päevavalgele mõned nõrgalt põlenud

18 Mati Mandel, „Archäologische Grabungen in Westestland“, *ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused*, 31: 4 (1982), 381–382.

19 Lang, *Muistne Rävala*, 2, 303.

20 Mati Mandel, „Die Ausgrabungen im Landkreis Läänemaa in 2001“, *Arheoloogilised välitööd Eestis = Archaeological Fieldwork in Estonia 2001* (Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tartu Ülikooli arheoloogia osakond, Tallinna Ülikool, 2002), 105.

21 Harri Moora, *Läänemaa muinasaeg* (Tartu, 1942), 20.

luukillud, väike odaots, südamekujuline pronksspannal, rihmakeel ja mõned pronksrõngakesed.²² Leiud lubasid arvata, et tegemist on 5.–6. sajandi kalmega.

1974. aastal uuritigi tolleaegse nimega Eesti NSV Riikliku Ajaloomuuseumi ettevõtmisel seda kivikalmet. Mõõdeti sisse kaevand pikkusega 18 m ja laiusega 16 m. Looduslikule paekõrgendikule kogutud kalme-kivistik oli vaid 20–25 cm paks, koosnedes korrapäratult kokku laotud ümardunud servadega paekividest ja üksikutest väiksematest raudkividest (JOONIS 4). Kivide vahelt ja alt, sealjuures paekõrgendiku ääriselt ebatasase paepinnase kuni 30 cm sügavustest lõhedest, leiti põletamata ja nõrgalt põlenud luustike jäänuseid ning matusepanuseid. Luud olid aga segamini ja väga halvasti säilinud. Matusepanuste hulgas leidis hulgaliselt

JOONIS 4. Lihula kalme tõstukilt. Foto: Avo Sillasoo

I aastatuhande keskpaigale iseloomulikke esemeid: sörmuseid, rihmaotsikuid, pandlaid, neete, väikesi kolmnurkpeaga ehtenõelu. Esindatud olid ka mõned siis Eestis esimest korda leitud esemetüübid, nagu Skandinaavia-pärase ornamendiga kullatud hõbenaastu katkend, laiade lamedate rõngastega hobusesuitsed, pika putke ja väikese kisaga odaots ja spiraalseks kettaks keeratud esiosaga sõrmused. Hõbedast oli ka üks rihmaotsik. Veel leiti nuge ja üks suur rauast putkkirves, samuti kilbineete. Kõik matusepanused dateeriti ajavahemikku 5.–7. sajand, hiljem täpsustati dateeringut 5.–6. sajandiga. Kindlamaid leiukomplekse võimalik eristada polnud. Hilisem inimluude antropoloogiline uurimine näitas, et minimaalne kalmesse maetute arv oli 21, neist 10 põletatult. Seejuures olid kaks maetut surnud juba imikueas, üks 7–14 aasta vanuses, kaks vanuses 20–35 ja kolm vanuses 35–55 aastat. Kuuest surnust, kelle sugu oli määratav, olid kaks nais- ja neli meessoost.²³

Lihula oli üldse esimene teaduslikult uuritud 5.–6. sajandi matmispaik Läänemaal, andes esialgse pildi, kuidas on neil sajanditel Läänemaal surnutega toimitud ja mil viisil maetud. Tähelepanuväärne oli väärismetallist esemete esinemine kalmes.

2000. aastal toimusid proovikaevamised veel **Koela küla** nn **Kivi-põllumäe** juures. Kalme asub Koela küla tuumikust 300 m põhja pool, Koela-Auaste teest 150 m läänes. Kõrgel põllumaal oli juba 20. sajandi alguses kruusa võtmisel märgatud mustemat mullakihti. Selle mustja kruusaseguse „kraavi“ põhjast olevat 30–90 cm sügavuselt leitud odaotsi, rauatükke, pronksist nõõbikujulisi esemeid ja luid, mis läksid aga kaduma. Säilinud on vaid üks odaots.²⁴

1950. aastate esimesel poolel kaevati sinna kruusaaук. 40–60 cm sügavuselt oli välja tulnud palju luustikke, mis paiknenud põhja-lõuna või kagu-loode suunas, kas peaga põhja või lõuna poole, seda ei mäletatud. Ei mäletatud ka mingeid leide. Kaevamine käis käsitsi, kruus viidi teedele. Arvatakse, et luud maeti enamasti augu põhja tagasi. Hiljem veeti kruusaauku nii palju kive, et seal kõrgub nüüd suur kivi-hunnik.

2001. aastal sai kivi-hunniku maanteepoolsesse külge kaevatud 4 m² suurune proovikaevand. Selgus, et pinnas oli kuni loodusliku kruusani

23 Raili Allmäe, „Läänemaa 5.–13. sajandi kalmete antropoloogiline aines“, Mandel, *Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed*, 245, tabel 1.

24 Moora, *Läänemaa muinasaeg*, 21.

läbi küntud. Kaevandist leiti vähesel määral põlemisjälgedeta või nõrgalt ja tugevasti põlenud luid. Leiti ka mõned esemed. Koos varem leitud odaotsaga dateerivad need matmispaiga ajavahemikku 5.–7. sajand.²⁵

Ehmja nn Varetemäe kalmet Martna läheda hakati uurima 1982. aastal, kaevamised kestsid kuni 1991. aastani. Muistis asub Ehmja vanast küla-tuumikust umbes 1 km põhja pool, endise Jüri-Lauri talu põllul. Rahvasuust kogutud andmetel olevat seal varem leidunud kivihunnikuid, kust tulnud päevavalgele muistseid relvi.²⁶

Selle põllumassiivi loodeosas, 90–10 m läbimõõduga laugjate nõlvadega kõrgendikul, paikneski nüüd pikka aega üle küntud kalmease.

Looduslikult ei olnud see põld kalme kohal siiski päris tasane. Kuna mulla värvuse järgi põllul oli võimatu omaaegse kalme piiri eristada, rajati esialgne, ida-läänesuunaline 34 m pikkune ja 6 m laiune kaevand kõrgendiku põhjaossa. 1983. aastal laiendati kaevandit sellest tumedama kultuur-kihiga kalmeosast lõuna poole. Nähtavale tuli suurematest ja väiksematest raudkividest kivistik. Leiti nii tugevasti põlenud kui ka põlemisjälgedeta luid. Leidude põhjal võis arvata, et kaevandi idaosas on tegu olnud 11.–12. sajandi kivikalmeaga. Selle kivikihi alt leiti aga kaks komplekti kobaras koos olnud valjaste metalloosi.²⁷ Mõlemad leiukogumid dateeriti Ojamaa paralleel-lidele toetudes ajavahemikku 550–600.²⁸

Kaevandit laiendati lõuna ja lääne suunas. Kalme põhjakihi väljapuhastamisel leiti ka põletamata inimluid. Matuse asendit kindlaks määrata ei õnnestunud. Põletamata matuseid oli üldse neli.²⁹ Ilmselt pärinesid need sellest kivikalme osast, kuhu maeti 5.–6. sajandil.

Kalmepõhja puhastamisel tulid aga nähtavale tumeda mullaga lai-gud. Need osutusid looduslikku pinnasesse kaevatud kuni meetri sügavus-teks, 2–3 m läbimõõduga ning ümara või ovaalse põhiplaaniga süvenditeks (JOONIS 5). Aukudest leiti segamini nii põletamata, nõrgalt kui ka tugevalt põlenud luid, samuti 5.–7. ja 11.–12. sajandi esemeid. Esialgu jäi mulje, nagu

25 Mandel, *Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed*, 97–98.

26 F. Leinbock, *Martna kihelkonna muinasjäänused* (1923), 11 (käsikiri Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu arhiivis).

27 Ajaloomuuseumi arheoloogiakogu (edaspidi AM A) 554:286–308.

28 Birger Nerman, *Die Vendelzeit Gotlands, II: Tafeln* (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 1969), 79; Mati Mandel, „Über die Bodendenkmäler von Ehmja“, *ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused*, 32: 4 (1983), 300–302.

29 Allmäe, „Läänemaa 5.–13. sajandi kalmete antropoloogiline aines“, 250–251, tabel 1.

oleks 11. või 12. sajandil varasemad matuseaugud tühjaks röövitud ning lohkudest põletamata matused välja visatud.³⁰ Miks neisse aga sattus siis 11.–12. sajandi esemeid ja põlenud luid? Kas lohkudes oli siis tegu juba uute matustega? Pigem tundus, nagu oleks eri aegade matused millegipärast süvendites lihtsalt segamini pööratud, siis süvendid uuesti täidetud ja kõige lõpus lohkude alale veel kivikalme rajatud. Seitsmendast matuseaugust kivistiku alt leiti vaid üks terve ja üks poolik odaots ning kaks kilbikupalt. Leiud pärinesid 6.–7. sajandi vahetusest või 7. sajandist. Luud süvendis aga puudusid. Kaheksas lohk sisaldas aga üknes ühe tugevasti põlenud luukillu.

Ehmja kalme uurimine näitas ilmekalt, et Läänemaa 5.–7. sajandi matiskombestik on tunduvalt keerukam ja mitmekesisem varemarvatust ning vajab edasist väga detailset uurimist. Selgus ka, et kalmetel võib leiduda sügavamale kaevatud hauasüvendeid, mida ei pruugi avastada matmispaikadele üksnes väiksemaid kaevandeid rajades.

JOONIS 5. Matusesüvendite uurimine Ehmjas. Foto: Mati Mandel

30 Mandel, *Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed*, 36.

Kalmed, kuhu hakati matma juba enne viikingiaega

1986. aastal tuli ette võtta päästekaevamised **kivikalmel Kolu** küla Kopli talust 290–320 m lõunas, lauge paekõrgendiku põhjapoolses osas, mida nimetati Kalmumäeks. 1985. aastal oli kõrgendikult hakatud kive ära vedama. Seejuures oli kõrgendiku põhjaserva lükatud kuni 2 m kõrgune kalme kultuurkihist koosnev vall.

Uurimistöodel rajati kõrgendiku laele kaks kaevandit. Leiti neli tugevasti põlenud luudekogumit ja 3–4 m läbimõõduga krematsiooniala. Kaevandist ja mullavalli osalisel läbivaatusel õnnestus leiti peamiselt 11.–13. sajandi leide. Nende hulgas on märkimisväärsed kaks hõbedast hoburaudsõlge, jämeneva esiosaga hõbesõrmus, pronksspannal ja rõngassärgi katkend. Kuid saadi ka vanemaid esemeid, nagu hõbetraadiga mässitud rõngaspeaga ehtenõel 7.–8. sajandist, ümara kaareristolõikega rullotstega rauast hoburaudsõlg 8. sajandist ning lehekujulise ornamendiga kolmnurksepeaga ehtenõel, mille võib dateerida 10. sajandisse.³¹

Kõige haruldasem leid oli siiski kotkapead kujutav 6 cm pikkune putkega pronksese, mida kaunistab peale joodetud spiraalornament. Putke serva läbiv auk lubab arvata, et kotkapea kinnitati varre otsa. Karjalast Räisälä kihelkonnast ja Ojamaalt Visby lähedalt leitud linnupäid arvatakse pärinevat idast, Volga bolgarite alalt. Ahli kotkapeale lähimad vasted Laadoga kagurannikult ja Novgorodist dateeriti 12. sajandisse.³²

Kolu matmispaik on tüüpiline madala, kuid tiheda kivikattega 11.–13. sajandi kivikalme, kuid sinna on matma hakatud juba 7. sajandi paiku.

1986. aasta sügisel künti **Käbla** küla Kalmu talu põllult, laugete nõlvadega kõrgendikult, nn Kalmumäelt välja naiseluustik. Naine oli maetud umbes 40 cm sügavusel mullakihi all paljanduvale paerähale, peaga põhja suunas. Nii madalale maetud luustiku säilimine oli lausa imekspandav. Olid ju ka fikseeritavad matuse juures olnud esemed.

Järgmisel kevadel toimunud järelkaevamistel leiti luustikujäänuste juurest noatupe pronkspealistis, nuga, kaksiristpeanõel, keekandja, luisu katkendeid, ketilülisid ja klaashelmeid.³³ Ehted dateerisid matuse 12. sajandi lõppu või 13. sajandi algusse.

31 Mandel, *Läänemaa* 5.–13. sajandi kalmed, 63.

32 *Древний Новгород. Прикладное искусство и археология* (Москва: Искусство, 1985).

33 AM A 668: 1–14.

Kuna põllu ülevaatamisel leiti laialt alalt üksikuid esemeid ning põletamata ja tugevasti põlenud luid, rajati 2001. aasta proovikaevamistel sinna neli kaevandit. Enamik saadud leide kuulus 11.–12. sajandisse. Üllatasid aga kaks hoopis varasemat ehed – 5.–6. sajandi rauast ehtenõel ning karjasekeppnõela pea, mis võiks pärineda ajaarvamise vahetusest või isegi veel varasemast ajast.³⁴ Kalmel oli hõre kivistik.

Võhma kalme asub lääne poole madalduval põllul, varasem üks osa sellest kruusavõtmisega lõhutud söödialal. Söödialalt leiti 2000. aastal metalliotsijaga 6. sajandi hõbedast käevõru katkend³⁵, põllult kartulivagude vahelt aga pronksnaast, noatupe naastu katkend ja odaots³⁶, 2001. aastal veel mõned esemed³⁷. Ka siin ei ole tegu tiheda kivikattega kaetud kalmistuga, ehkki kive võib olla mõnede matuste katmiseks kasutatud. Kalme ida-osa võiks pärineda 6. sajandist, lääneosa 11.–13. sajandist.³⁸

Kalmed, kuhu hakati matma viikingiajal

Proovikaevandid tehti **Vidruka** maaapealsete tunnusteta **kalmistule** 2000. aastal. Leidude ala on suhteliselt suur, ida-lääne suunas umbes 130 m pikk ja põhja-lõuna suunas 50 m lai. Esimesest, 4 m² suurusest kaevandist leiti kohe kamarakihi alt Peterseni G-tüüpi odaots. Paljandus ka hõre kivistik, mille all 35–40 cm sügavusel fikseeriti õhuke tahmane mullaviirg. Leiti hoburaudsõle kaar, raudeseme katkend, savinõukilde ja tugevasti põlenud luid.

Teistes 1 × 1 m suurustes kaevandites kivistik puudus. Leiti odaots, teise odaotsa katkend, suitserõngas, noa ja pronksnaastu katkend.³⁹ Vidrukal on seega tegu maa-aluse põletuskalmistuga, kus leidub ka kivistikke. Ajaliselt kuulub kalmistu praeguse info kohaselt ajavahemikku 10. sajandist 13. sajandi algusse.⁴⁰

34 AM A 977: 1, 2. Mandel, *Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed*, 100.

35 AM A 891: 1.

36 AM A 891: 2–6.

37 AM A 980.

38 Mandel, *Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed*, 98–99.

39 AM A 940: 1–48.

40 Mandel, *Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed*, 113.

Keskvere III kalme uurimisel satuti suurele leiukompleksile. Pealmised esemed hakkasid paistma 25 cm sügavuselt. Esemekobar ulatus 40 cm sügavuseni. Kahel pool kompleksi asetsesid pinnasest looduslikult veidi kõrgemale ulatuvad kivid, nii et panused olid asetatud põhjakivide vahele süvendatud lohku. Enam kui 40 eseme hulgas olid käärid, pajulehekuju-line odaots, neli käevõru, ehtekee katkendid, kaelavõrud jne⁴¹ (JOONIS 6). Dateeritavate esemete järgi pärines kompleks 10. sajandist. Et asjade puhul on tegu matusepanustega, reetis ühe pronksripatsi külge kleepunud tuge-

JOONIS 6. Keskvere leiukompleks. Foto: Mati Mandel

41 AM A 981: 27–67.

vasti põlenud luukild. Matuse uurimiseks rajati 2002. aastal leiukohale 4 × 4 m suurune kaevand. Nüüd leiti ka selle matuse juurest pärit põlenud luukilde. Need asetsesid laiali üle kogu kaevandi, kuid mitte lähemal kui 60–70 cm leiukompleksist. Tõsi, luid ei olnud eriti palju.

Ühest teisest samale kalmele rajatud kaevandist leiti veel üks leiukompleks: kõige peal lebas pooleks murtud Peterseni C-tüüpi kirves, selle all noakatkend, kaks raudneeti ning suitsed. Viimaste oksüdeerunud ja katkisi pronksist piirdekange kaunistas Skandinaavia-pärane Borre stiilis loomornament. Leiukompleksist 70 cm eemalt leiti ka paarkümmend miniatuurset tugevasti põlenud luukildu.

Seda matmispaika on kasutatud alates 9. sajandist kuni 12. sajandini, ehkki leiti ka ühe varasema käevõru katkend.⁴²

Keskvere kalme ei ole olnud tiheda ja tugeva kivikattega matmispaik. Kui palju seal kive on olnud või kui palju on neid välja korjatud, pole enam selge. Vähemalt osaliselt on maetud põletatult madalatesse maasse süvendatud lohkudesse, kusjuures esemed ei olnud paigutatud avastatud juhtudel luudega kokku, vaid neist isegi veidi eemale.

Lihula lähedase **Sipa kalmistu** esimesed leiud saadi juba 1970. aastal. 2000. aastal kaevati sinna kolm väikest ja üks 10 m² suurune kaevand. Kultuurikihi paksus ulatus 35 cm-ni, kaevandi idaotsas paksenes aga 40 cm-ni. Leidus üksikuid savinõukilde ja tugevasti põlenud luid, käevõru katkend, klaashelme katkend. Nähtavale tuli 20 cm sügavuselt looduslikku pinnasesse süvendatud lohk, milles leidus põlenud kive. Nähtavale tulid valjanaast, raudeseme katkend ning nuga. 1,6 × 0,65 cm suuruse lohu põhjast kivide alt leiti veel luid, sütt, pronksketi katkend, pronksspiraale, naastu katkend ja raudneet.⁴³

Ilmselt on seda maa-alust põletusmatustega kalmistut, kus kive on kasutatud vaid mõne üksikmatuse katmiseks, kasutatud vähemalt 10. sajandist 12. sajandini.

Põhja-Pärnumaal **Kuresel** õnnestus **kalmistu** jäljed avastada rohumaal, mis veel kolhoosi päevil oli üles haritud põld. Leiti mõned metall-esemed, sealhulgas kahe viikingiaja lõpust pärit mõõga pidemenupud, samuti põlenud luukilde.

42 Mandel, *Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed*, 103–106.

43 AM A 943: 15–21.

2016. aastal selgus, et **Pakamäe** külapoolsel nõlval on olnud üks või mitu suuremat 11.–12. sajandi **põletuskalmet**. Kõige olulisem tulemus oli aga kahe 8.–9. sajandi vahetuse leiukompleksi avastamine.

Rõngaspeaga ehtenõelte⁴⁴ leiukohas tulid päevavalgele keti katkendid, hoburaudsõlg⁴⁵ ja nuga⁴⁶, neist veidi lõuna poolt sõrmuse katkendid⁴⁷. Kõiki neid esemeid tuleks vaadelda leiukompleksina. Leiti ka tugevasti põlenud luid, kuid mitte kogumina, vaid üksikult.

Arvestades rõngaspeaga ehtenõela olemasolu kompleksis, dateeriti see 8.–9. sajandi vahetusse.

Teine samaaegne leiukompleks avastati 0,7 × 0,4 m suuruse raudkivi lähedal, kus 20–25 cm sügavusel tuli nähtavale raudrõngas. Raudkivi lääneservas hakkas paistma leiukompleks (JOONIS 7). Lisaks suitsetele, suurele noale ja uurisornamendiga E-tüüpi odaotsale oli selles veel hoburaudsõlg, pikk terve ornamenditud rihmakand, teise samasuguse rihma-

JOONIS 7. Kurese II leiukompleks. Foto: Mati Mandel

44 AM A 1156: 1.

45 AM A 1156: 6.

46 AM A 1156: 7.

47 AM A 1156: 9.

kanna katkendid ning kahte tüüpi käevõrude katkendid. Esemed olid olnud tugevas tules, osalt kõvasti sulanud. Luid aga lähikonnas polnud.

Keblaste põletuskalmistult Pärnumaal Mihkli-Koonga maantee ääres oli 10.–12. sajandi leide saadud juba 20. sajandi alguses.⁴⁸ Jäi mulje, et suures osas oli kalmistu liiva võtmisega hävitatud, leidus aga ka silmaga nähtavaid säilinud kohti.

Rajati kaks 4 × 4 m suurust kaevandit, hiljem veel kaks kaevandit. Selgus, et kogu ala on olnud varasemal ajal künni all ning et kultuurkihi paksus ulatus enamasti vaid 25 cm-ni. Kaevanditest leiti hajali tugevasti põlenud luid ja väiksemaid metallileide. Vaid ühes kohas näitas detektor sügavamal paiknevaid metallesemeid. 40 cm sügavusel oli suurem paeplaat. Selle üles võtmisel paljandus 29 cm läbimõõduga ja väikese auguga paekiviketas. Paekivi all tuli nähtavale 20 cm läbimõõduga alal luude ja metallesemete kogum. Paljandus 10 cm sügavune lohk, süvendatud looduslikku liivapinda ning täidetud põlenud luude ja pronksehete katkenditega (JOONIS 8). Raili Allmäe luudeuuring näitas, et matuses olid vaid 9–10-aastase lapse luud.

JOONIS 8. Keblaste lapsematus. Foto: Mati Mandel

48 J. Koit, *Mihkli kihelkonna muinasteaduslik kirjeldus*, 34 (käsikiri Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu arhiivis).

Panusteks olid väike nuga, pooleks murtud käevõru, kaelavõru katkendid, kaks keekandjat ning topeltrõngastest kee katkendid. Veel leidis kompleksis üks terve spiraalkäevõru ja teise samasuguse sulanud katkend. Panused olid tugevas tules sulanud. Matust saab dateerida 9. sajandisse.

Ühes kaevandis avastati veel 2 m pikkune ja 1,8 m laiune krematsiooniala. Selle piirest leiti rohkesti savinõukilde ja mõned metallileiud, samuti tugevasti põlenud luid.

Kalmistu kasutamise algusaeg ei ole päris selge. Siiski näib, et esimesed matused on sinna sängitatud juba 9. sajandil, viimased 12. sajandil.

Viikingiaja lõpus või hilisrauaajal kasutusele võetud kalmed

1977. aastal kaevati läbi **Uugla** Veskimäe talu juures avastatud **I kivi-kalme**. Murukamara eemaldamisel paljandus tihe, enamasti väiksematest raudkividest korrapärase kivistik, mis hõlmas kagu-loode suunas 16 m pikkuse ja 9 m laiuse ala (JOONIS 9). Kiviringe ega muid erilisi konstruktsioonilisi osi ei täheldatud. Muld kivide vahel oli erineva tumedusega.

JOONIS 9. Uugla I kalme kivistik. Foto: Mati Mandel

Eristus kolm põletuslaiku: kaks esimest hõlmasid 2 m läbimõõduga ala, kolmas oli suurem, 5 × 3 m suurune. Kõigi laikude alal esines tahmases mullas peenikest leiumaterjali, pronksspiraale ning ketilülisid, samuti tugevasti põlenud luukilde. Kleepuv muld viis mõtted sellele, kas pole tegu surnute põletamise kohtadega kalmealal. Kalmes leidub juba 11. sajandi leide, maetud on aga ka 12. sajandil. Avastati kolm leiukompleksi.⁴⁹ Neist kõige huvitavam koosnes pooleks murtud mõõgast, kolmest odaotsast, vikatist ja vikati kinnitusvõrust, suitsetest, noast ja noatupe otsaplekist. Kompleks pärines 12. sajandi lõpust või 13. sajandi algusest.⁵⁰ Kalmesse oli maetud üksnes tugevasti põletatud surnuid.

Tundus, et põlenud luid oli tahtlikult purustatud. Esimese põletuslaigu alalt leiti 20–30-aastase, teise laigu alalt ühe 20–35-aastase inimese luid. Kolmanda põletuslaigu alal saadi fikseerida kahe surnu luid, neist üks oli 20–35-aastane, teine üle 40-aastane, kusjuures üks surnutest võis olla naine.⁵¹ Leiti ka kahe koera luud, kellest üks oli põletatud koos 20–35-aastase surnuga.⁵²

Uugla II kivikalmet Veskimäe talu juures uuriti 1981. aastal. See näis esialgu vaid 2 m läbimõõduga ning 50 cm kõrguse kuhelikuna. Murukamara eemaldamisel paljandus aga eri suuruses raud- ja paekividest lade, mis hõlmas varem arvatust hoopis suurema, ida-lääne suunas 6 m pikkuse ja 5 m laiuse ala. Pealmise kivikihi eemaldamisel tuli nähtavale suurtest raudkidest ring sisepikkusega 2 m ja lausega 1,6 m. Ringi sees paljandus 30 cm sügavusel kuni 10 cm paksune, tahma ja söeosakesi sisaldav must kiht, millest leiti ühtekokku 567 g tugevasti põlenud luukilde. Hilisematel uuringutel õnnestus eristada vaid ühe inimese (arvatavasti naise) luid.⁵³

Esemete enamik leiti kiviringi seest. Neist oli huvipakkuvaim unikaalse klaasilustuse katkend. Leiti ka pronksist tuleraua ääris, kaalud, kuus kaaluvihti, rihmaotsik, raudnaastud, pronkskäevõru, sõrmuse katkend, väljastpoolt kiviringi veel kilbikupal ja vikat. Ühtekokku ulatus kalmeleidude arv

49 Mandel, *Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed*, 77–79.

50 Mati Mandel, „Über die archäologischen Untersuchungen in Uugla“, *ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused*, 27:4 (1978), 350–351.

51 Allmäe, „Läänemaa 5.–13. sajandi kalmete antropoloogiline aines“, 247.

52 Liina Maldre, „Läänemaa kivikalmete arheozooloogiline aines“, Mandel, *Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed*, 269.

53 Allmäe, „Läänemaa 5.–13. sajandi kalmete antropoloogiline aines“, 247.

135 numbrini. Kalme kuulub 12.–13. sajandi vahetusse, olles seni ainus uuritud kiviringi ja põletusmatustega kuhelikkalme Eesti mandriosas.

2007. aastal alustati ka **Uugla III kivikalme** uurimist. See hõlmas kirde edela suunas 21 m pikkuse ja 13 m laiuse ala. Juba kaevamiste alguses selgus, et tegu on 11.–12. sajandi põletusmatustega kivikalmega. Muistise kaguosas tuli nähtavale 11 m pikkune ja 3 m laiune krematsiooniala. Teine, väiksem krematsioonikoht paljandus kalme põhja-loodeosas.

Leiumaterjali hulgas domineerisid miniatuursed esemed: klaashelmed, naastukesed, ripatsid, pronksspiraalid ja kettide katkendid. Kalmesse matnud pere jõukusest annavad tunnistust kolm hõbemünti, neist vanim on 10. sajandi esimesse poolde dateeritav araabia raha (Samarkand, samaniidid, 10. sajandi I pool), kaks ülejäänut Saksa mündid 12. sajandi teisest poolest.⁵⁴

Samuti leiti tulemärgiga ilustatud katkise kannaga hõbedast rinna-leht⁵⁵ ja väike ruudukujuline hõbenaast. Luukatkete põhjal tuvastati, et kõnealusesse kalmesse oli maetud vähemalt seitsme inimese säilmed.⁵⁶

III kivikalme põhjaservast 15 m põhja pool avastati 2007. aastal kivi-kalmega samaaegse **maa-aluse kalmistu** jäljed. Sinna rajatud kaevandis paljandus söeosakesi ja tugevasti põlenud luukilde sisaldav tume kiht.⁵⁷ Kaevandit laiendati 2010. aastal. Lisaks kaevati mitu väiksemat kaevandit. Uurimistööd näitasid, et 11.–13. sajandi maa-alune põletuskalmistu on hõlmanud üsna laialdase ala I, II ja III kivikalme vahelisel tasasel alal.⁵⁸

1979. aastal tuli täielikult läbi uurida **Kõmsi põletusmatuste väli**, rahvarahvapärase nimetusega Kalmete pääl. Selgus, et kalmistu kogusuurus ei ületa 1230 m². Muistise pind oli suhteliselt tasane, tõustes ümbritsevast alast vaid 40–50 cm kõrgemale. Silma hakkasid paistma tumedad krematsioonilaigud. Matmispaiga puhul oli tegu madala, ühe-kahekihilise

54 Ivar Leimuse määrangud.

55 AM A 1068: 888.

56 Mati Mandel, Raili Allmäe, „Ergebnisse der archäologischen Ausgrabungen in Uugla“, *Arheoloogilised välitööd Eestis = Archaeological Fieldwork in Estonia* 2008 (Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tartu Ülikooli arheoloogia osakond, Tallinna Ülikool, 2009), 114–123.

57 Mati Mandel, „Probegrabungen im unterirdischen Grabfeld mit Feuerbestattungen zu Uugla“, *Arheoloogilised välitööd Eestis = Archaeological Fieldwork in Estonia* 2009 (Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tartu Ülikooli arheoloogia osakond, Tallinna Ülikool, 2010), 147–149.

58 Mati Mandel, „Das Unterirdische Grabfeld mit Feuerbestattungen zu Uugla“, *Arheoloogilised välitööd Eestis = Archaeological Fieldwork in Estonia* 2010 (Tallinn: Muinsuskaitseamet, Tartu Ülikooli arheoloogia osakond, Tallinna Ülikool, 2011), 175–178.

kivikattega kivikalmega. Kalmet iseloomustas ka luude ja leidude paiknemine hajali üle matmispaiga. Kaevamistulemused näitasid, et tugevasti põletatult maeti kalmesse ajavahemikul 11.–13. sajandini. Leidus ka Rootsi-aegseid järelmatuseid. Leiumaterjalis domineerisid mitmesugused pisiesemed: naastud, ripatsid, rihmaotsikud või nende katkendid, pronksspiraalid, ketikatkendid, samuti käsitsi vormitud savinõude killud.⁵⁹

1983. aastal uuriti **Kirblas** Ergu talu varemetest 40 m läänes paiknevat 11 m pikkust ja 9 m laiust ning vaid 30 m maapinnast kõrgemale tõusvat **kivikalmet** (JOONIS 10). Sellegi matmispaiga lääneosas paljandus kaevamistel üks 3 × 2,2 m suurune krematsioonilaik. Kalmes eristati kuut tihedama leiukontsentratsiooniga piirkonda, mida võiks tinglikult käsitleda leiukompleksidena. Leiumaterjalis torkas silma relvade täielik puudumine. Domineerisid hoburaudsõled, pronksnaastud, pronksspiraalid, keti katkendid, pandlad, käevõrude katkendid, rihmakannad. Leiti ka kaalude katkendid ja kaaluvihte. Luud olid tugevasti põletatud. Kalmesse oli maetud

JOONIS 10. Kirbla kalme kivistik. Foto: Mati Mandel

59 Mati Mandel, „Über die neuen Ausgrabungen in Kõmsi“, *ENSV TA Toimetised. Ühiskonnateadused*, 29: 4 (1980), 373–375.

ajavahemikus 11. sajandi algusest kuni 12. sajandini vaid mõni surnu.⁶⁰ Antropoloogilisel analüüsil saadi kindlamalt eristati vaid kolme surnu luid.⁶¹ Põlenud loomaluud kuulusid aga kahele koerale.⁶² Niisiis olid koos inimestega põletatud ka koerad.

Järise kalmel asuvad külast umbes 500 m idas, Tuudi-Järise teest põhja pool. Sealsetelt põldudelt oli juba 1920.–30. aastatel leitud muinas-esemeid, odaotsi ja kirveid. Kihelkonna muistiseid kirjeldanud üliõpilane on kirja pannud: *Sellel kohal arvatakse olevat vana lahingu koht.*⁶³ 2000. aasta septembris avastati nii maa-alune põletuskalmistu kui ka sealsamas naabruses kaks kivikalmet. 7 m² suuruses kaevandis leiti 20 cm paksusest pruuni liivaseguse mulla kihist savinõukilde, pronksnaast, spiraalsõrmus, kuldfooliumiga klaashelmes ja veidi sütt, kaevandi põhjas avastatud 1 × 0,6 m suurusest lohust luukilde, savinõukilde ja rihmajagaja.⁶⁴ Kõik leitu osutas maa-alusele põletuskalmistule.

Kalmistu kaevandist lääne poole jäi kaks kivikalmet, mida uuriti vaid osaliselt. Mõlemad dateerusid 11.–12. sajandisse.⁶⁵

Rabavere kalmest, millest üks osa jääb töökodade piirkonda, suurem osa lagedale põllule, leiti tugevasti põlenud luukilde, pronkskuljus, käevõru, sõrmus, hoburaudsõle katkend.⁶⁶ Kalmekiht on ilmselt täielikult läbi küntud. Kivide vähesus põllul lubab arvata, et tegu on samuti olnud kivikatteta 11.–13. sajandi maa-aluse põletuskalmistuga.⁶⁷

Maidla kivikalmete kaevamisest

Maidlas kaevati aastatel 1983–90 ja 2011–15 läbi kolm ulatuslikku kivikalmet, kusjuures I kivikalmesse oli maetud 6. sajandil, tõenäoliselt vaid selle sajandi teisel poolel, aga ka hiljem, II ja III kalmesse ajavahemikul 10. sajandist 13. sajandi alguseni. Maidla kivikalmete kaevamised olid

60 Mandel, *Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed*, 90–93.

61 Allmäe, „Läänemaa 5.–13. sajandi kalmete antropoloogiline aines“, 246.

62 Maldre, „Läänemaa kivikalmete arheozooloogiline aines“, 269.

63 J. Tavast, *Karuse kihelkond* (1931), 23 (käsikiri Tallinna Ülikooli arheoloogia teaduskogu arhiivis).

64 AM A 944: 3–10.

65 Mandel, *Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed*, 111–112.

66 AM A 979: 1–12.

67 Mandel, *Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed*, 113–114.

üldse kõigi aegade suurimad 10.–13. sajandi kalmete kaevamised Eestis. Kalmekivistike kogupindala ulatus 2372 m², leiunumbrite arv 9454ni.⁶⁸ Harjumaal, Virumaal ja Raplamaal on siiani selleaegseid matmispaiku kaevatud ülivähe ning väga väikeste kaevanditega. Mõnevõrra on uuritud üksnes Harmi kalmet, kusjuures suurim kaevand oli 100 m².

Kokkuvõtteks

Meie ajaarvamise I aastatuhande nelja esimese sajandi, nn rooma rauaaja Läänemaa kalmevormid ja matmiskombestik olid suur mõistatus. Kui Eesti muudes piirkondades oli selleks ajaks välja kujunenud valdavalt nn tüüpilistesse tarandkalmetesse matmine, siis Läänemaal seda kalmevormi enne Kõmsi leidmist ei tuntud. Arheoloogid püüdsid lünka Lääne-Eesti asustuses mitut moodi seletada.

1950. aastatel andsid Lääne-Eesti rahvastiku rooma rauaaja kultuurile Harri Moora ja Artur Vassar sellise hinnangu, et Lääne-Eesti majanduslik ja kultuuriline areng ning rahvastiku juurdekasv tollal pidurdus. Tarandkalmete ja muude rauaaja alguse tüüpiliste muististe puudumist seletati kinnipidamisega arhailistest joontest majanduses ja kultuuris.⁶⁹

1969. aastal Kõmsi kalmetel alanud arheoloogilised kaevamised näitasid siiski, et tarandkalmed Läänemaal eksisteerivad. Vello Lõugas dateeris need siis 1.–2. sajandisse. Leidnud inspeksioonidega mitmeid arvatavaid tarandkalmeid, arvas uurija olevat Läänemaal avastanud mitu rooma rauaaga kuuluvat piirkonda, nimelt Kõmsi ümbrus ja Ridala-Lääne-Nigula ümbrus, mille uurimine näis töotavad nii mõnegi probleemi lahendamist.⁷⁰

Praeguseks uuritud tarandkalmed on siiski kõik osutunud varasemaks kui rooma rauaag. Ei ole muidugi välistatud, et praegu välisilme järgi tarandkalmeteks peetutest võivad mõned kuuluda ka rooma rauaaga. Eelkõige võiks neid oletada Ridala-Martna-Kullamaa ümbruses. Praegu on

68 Nende kalmete uurimisest vt Mati Mandel, *Maidla muinaskalmistu saladused* (Tallinn: Eesti Ajaloomuuseum, 2017).

69 Artur Vassar, „Lisandeid Eesti hõimude uurimisele Lääne- ja Edela-Eestis I–IV sajandil“, *Eesti rahva etnilisest ajaloost*, artiklite kogumik, toim Harri Moora (Tallinn, 1956), 160–175; Harri Moora, „Eesti rahva ja naaberrahvaste kujunemisest arheoloogia andmetel“, *Eesti rahva etnilisest ajaloost*, 90–99.

70 Lõugas, „Lääne-Eesti rahvastiku kultuurist rooma rauaajal“, 168–172.

selles piirkonnas teada kaks arvatavat tarandkalmet, mis võiksid kuuluda sellesse perioodi. Ühe neist avastas juba Vello Lõugas Jõõdre külas, teise aga käesoleva artikli autor Leila külas. Esimene on arheoloogiliselt uurimata, teisele aga veeti nõukogude ajal peale suur kivihihnik.

2017. aastal leidis detektorist Saanika külatuumikust hulga münte ja metallesemeid, millest osa vihjavad 11.–12. sajandi põletuskalmele. Tähelepanuväärne leid on aga väike kärbissõlg, mis peaks pärinema 3.–4. sajandist⁷¹ ning võib olla märk maa-alusest põletusmatusest. See on üldse esimene rooma rauaaegne sõlg Läänemaalt. Võimalik, et rooma rauaajal ongi selles Eesti piirkonnas maetud peamiselt põletatult ja maa-alustesse haudadesse ning sellised hauad on suures osas veel avastamata.

Rahvasterännuajast (aastad 450–600) on seni uuritud ühte kindlat muistist – Lihula kivi kalmet. Sinna oli maetud põletamata ja nõrgalt põletatult, kusjuures kivi kalme alla oli ilmselt tehtud süvendeid paekalju lõhedesse. Sellised kindla konstruktsioonita kivi kalmed on üks antud perioodi kalmevormidest. Ilmselt oli umbes samasugune ka Maidla I kivi kalme, kus oli samuti korrapärane kivistik ning selle all süvend kolmele põletamata matusele. Nii nagu Lihula kalmes, leidis ka seal nõrgalt põlenud luid.⁷²

Koela Varetmäe hävitatud kalmes mäletatakse samuti põletamata matuseid. Ka Ehmja kalmistu varasem osa, nimelt künniga kahjustatud kivi kalme, ja põletamata matused kuuluvad ilmselt samasse aega. Kuid Ehmjas lisanduvad maasse rahvasterännu ajal kaevatud meetrisügavused matuseaugud segatud põletatud luudega. Käbla ja Võhma maa-alusele kalmistule on hakatud matma juba sel perioodil. Need muistised on aga põhjalikumalt uurimata.

Eelviikingiajal (aastad 600–800) hakati matma Kolu tiheda kivistikuga kivi kalmesse. Perioodi lõpust pärinevad **Kurese** kaks matusekompleksi. Siis on maetud juba tugevasti põletatult ja üksikmatustena.

Viikingiajast (aastad 800–1050) on teada mitmeid pikemaajalisi kalmistuid. Neist Vidruka ja Keskvere III on ilmselt olnud hõreda kivistikuga põletuskalmistud.

Analoogilised maa-alused põletumatustega kalmistud levisid ilmselt hiljemalt 10. sajandil (tõenäoliselt aga varem) üle kogu Läänemaa. Väikeses

71 AM A 1293: 1.

72 Mandel, *Maidla muinaskalmistu saladused*, 18–22, 87, foto 4, joonis 3.

ulatuses õnnestus üht sellist uurida juba 1987. aastal **Pariveres**, 2000. aastal aga **Sipas** ja **Järisel**.⁷³

Viikingiaja lõpul, 10. sajandil või 11. sajandi esimesel poolel, näibki Läänemaal olevat toimunud muutus: maa-alustele põletuskalmistutele matmise kõrval hakati ehitama ka osaliselt või täielikult kividega kaetud kivikalmeid. Sellised on kolm Uuglas uuritud matmispaika, Maidla kivikalmed, Kirbla ja Kõmsi põletusmatustega kivikalmed. Seevastu **Keblaste**, **Järise** ja ilmselt ka **Rabavere** on olnud kivikatteta maa-aluste põletusmatustega kalmistud, kus kive võib olla kasutatud vaid üksikute matuste katmiseks. Selline oli ka Linnamaa kalmistu Pärnumaal.⁷⁴

Niisiis ei ole kõigi viikingiaja ja hilisrauaaja põletuskalmete puhul vaja otsida kivikatet, nagu seda siiani teevad veel mõned arheoloogid. Ka ei ole märgiline põletatud luude hulk. See on olnud väga erinev. Mõne matuse juures on olnud vaid kümmekond luukildu, needki esemetest mõnevõrra eemal. Kuhu pandi ülejäänud luud – kas jäeti põletuskohta või viidi veel kusagile mujale –, seda me paraku praegu ei tea. Esineb ka ilma luudeta matusepanuseid. Kindel põletusmatuste tunnus on aga tules kõvasti sulanud pronksesemed või tagi raudesemetel. Neid üksikasju tuleb matuste kaevamisel hoolikalt silmas pidada.

73 Mandel, *Läänemaa 5.–13. sajandi kalmed*, 107–112.

74 Samas, 69–75.

Summary

Exploration of prehistoric burial sites in Läänemaa

MATI MANDEL

The first excavations of the prehistoric grave in Läänemaa, more precisely in Pajumaa, were carried out by Nikolai von Knorring, the director of the then Estonian Provincial Museum, during his expedition to Karus Parish in 1866. Systematic exploration of burial sites began in 1969 with the excavation of tarand graves in Kõmsi. These, as well as the tarand graves studied later in Läänemaa (Poanse, Taebla, Risti), belong to the second half of the first millennium BC. Definite Roman Iron Age (1st–4th c.) burial sites have not been discovered so far. A cross-bar fibula from the 3rd–4th centuries found in the village of Saanika suggests that at that time burials took place in underground cremation graves, which have not yet been found.

From the Migration Period (years 450–600), Lihula, Maidla I, and Ehmja stone graves have been explored. In Ehmja, burial holes indented in the ground accompanied the stone grave. The burial manners were very different at the time and definitely require further investigation.

There is still very little data on the Pre-Viking Age (years 600–800). It is known that burials took place in the Kolu cremation grave, densely covered by stones, and from this period there are also two assemblages from Kurese.

During the Viking Age (800–1050 years) several burial fields are known from Läänemaa, where burials took place until the beginning of the 13th century. The fully explored Uugla graves, and the Kirbla and Kõmsi III graves with dense stone cover, the Parivere, Sipa, and Järis graves with sparse stone cover, and the Keblaste, Järise, Rabavere, and Linnamaa cremation cemeteries without stone cover should be mentioned. Thus, burial fields of different constructions were also in use at this time. The cremation of the dead, however, took place, as a rule, in the area of the grave.

Kirikute rajamisest varaseimate kirjalike allikate valguses

KAIRE TOOMING

Muinsuskaitseamet

kaire.tooming@muinsuskaitseamet.ee

Kui otsida 13. sajandi esimesest poolest pärinevatest kirjalikest allikatest jälgi kirikuhoonete ehitamise kohta Eestis, peab paratamatult pettuma. Dokumente, mis kirjeldaksid toonaseid pühakodasid või otseselt kajastaksid kirikute rajamist või ka koguduste igapäevast asjaajamist, on kogu Eesti konteksti arvestades säilinud vaid käputäis ning needki hilisematest sajanditest, mistõttu on keskaegsete pühakodade puhul peamine infoallikas hoone ise. Kuid see allikas annab väga vähe, kui üldse, informatsiooni praegusele hoonele eelnenud olukorra kohta, sest kirikute süstemaatilisi arheoloogilisi uuringuid on tehtud vähemgi, kui on keskaegseid kirjalikke allikaid. Seetõttu tuleb kirikutevõrgu rajamist vaadeldes pöörduda siiski viimaste poole, mõtestada leitud infokilde ning nii mõnelgi juhul kanda keskaegsel Liivimaal toimunut üle Lääne-Eestile.

Kuid veel enne kirikute juurde pöördumist lühike sissevaade Lääne-Eesti 13. sajandi esimese poole poliitilisse olukorda, mis annab ehk mõnegi vastuse siinse piirkonna eripära kohta. Henriku Liivimaa kroonika lehekülgedelt saab lugeda, et arenil olid peamiselt kaks jõudu: Riia piiskop ja Taani kuningas. Kroonikast nähtub Riias lähtuv huvi piirkonna vastu – rüüste- ja vallutusretked ning ristimiskatsed –, kuid kajastub siiski ka Taani kuningakoja roll Eestimaa ristiusustamisel, mis on olnud suurem, kui kroonik soovib välja paista lasta. Henriku kroonikas kirjeldatud sündmuste ajaks oli Taani olnud siinkandis aktiivne juba pikalt, muu hulgas oli mõni aastakümme varem Lundi peapiiskopkonna alluvusse pühitsetud Eestimaa piiskop. Taani retkedest Läänemere idakaldale, jõulisest sisseastumisest, võiks isegi öelda initsiatiivi haaramisest Riias lähtuvasse vallutusse alates 1217. aastast kuni Põhja-Eesti hõivamiseni, saab järelda vai üht: Taani domineeris Läänemere idakaldal nii sõjalises kui ka kiriklikus plaanis. Seda viimast

saab välja lugeda paavsti kuuria reaktsioonist Theoderichi pühitsemisele eestlaste piiskopiks 1211. aastal¹ ning paar aastat hiljem kuuria poolt Lundi peapiiskopile antud ülesandes korraldada piiskopkonna rajamine Sakalas ja Ugandis². Kõik sujus Taani kuningakojale märkimisväärselt hästi. Isegi Henriku Liivimaa kroonika ei suuda varjata, et taanlased olid 1220–1222/23 suurema osa Eesti ala valdajad.³ Olukord muutus aga kardinaalselt kuningas Valdemar II vangilangemisega 1223. aastal. Domineeriva jõu nõrgenedes proovisid kõik osalised olukorda ära kasutada. Eestlastel õnnestus mõneks ajaks taas tõusta, kuid nad jäid alla Riia piiskopi Alberti juhitud jõududele, kes asusid maid jagama ka taanlastega.

Selle artikli seisukohalt on oluline vaadata lähemalt Lääne-Eestis toimunut. See piirkond oli nii Riia kui ka Taani huviorbiidis ning mõlemad arvasid selle endale kuuluvat. 1220. aastaks oli Lääne-Eesti taanlaste valdusse läinud. Riialased rõhutasid oma õigust piirkonnale varasema valutuse ja misjonitegevuse tõttu.⁴ Lisaks oli piiskop Albert pärast piiskop Theoderichi hukkumist Tallinna all liigselt aega kaotamata määranud Lihula piiskopiks Hermann, kelle paavst Honorius III pärast Saksamaal ametisse pühitsemist ka sellesse ametisse kinnitas⁵. Kuid siinkohal maksab meenutada, et Theoderichi ei olnud paavst Innocentius III kinnitatud mitte Lihula piiskopiks, kuigi see nimetus korraks dokumentidest läbi lipsab,

1 Olukorra keerukus joonistub välja, kui võrrelda Henriku Liivimaa kroonikat ja teisi säilinud dokumente. Kroonik ei nimeta piiskopiks pühitsemisel piirkonda, kuhu uus piiskop määrati. Tegemist on hoopis kaudsema väljendusega: [...] *in Estonia promittens episcopatum, eum in episcopum consecravit* ([...] lubades piiskopkonna Eestimaal, pühitses ta piiskopiks), vt *Henriku Liivimaa kroonika* = *Heinrici Chronicon Livoniae*, tlk Richard Kleis, toim Enn Tarvel (Tallinn: Eesti Raamat, 1982) (edaspidi HCL), XV (4). Kuid juba üsna pea on teda nimetatud Lihula piiskopiks: „Th. Lealensis episcopi“, vt *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*, Bd. 1, hrsg. von Friedrich Georg von Bunge (Reval: Kluge und Ströhm, 1853) (edaspidi LUB I), XXIII. Eestimaa piiskopi teemat käsitleb lähemalt Jaak Mäll käesoleva kogumiku artiklis „Legend Fulcost, Eestimaa piiskopist“.

2 LUB I, XXIX.

3 Taani krooni ülemvõim Läänemere idakaldal on Henriku Liivimaa kroonikas selgelt tajutav suhtluses Riiaga. 1220. aasta kohta vt nt HCL XXIII (10); XXIV (2). 1221. aasta kohta nt XXV (1), (5). 1222. aasta kohta XXVI (2).

4 HCL XXIV (3).

5 HCL XXIII (11).

6 Ametisse kinnitamise aeg on teadmata, kuid oma 1220. aasta 18. aprilli kirjas mainib ta juba Lihula piiskoppi. LUB I, LI.

vaid eestlaste piiskopiks.⁷ Piiskop Albert kasutas Hermannii ametisse pühitsemisel ära Lihula piiskopi nimetuse läbi lipsamisest ja paavsti vahetusest tekkinud olukorda ning tal õnnestus määrata piiskop Taani valduses olevale alale, kus ilmselgelt on piiskopi määramise õigus hoopis Lundi peapiiskopil. Seda võiks pidada piiskop Alberti otseseks territoriaalseks nõudeks. See ei jäänud märkamata ka Taani kuningale, kes tõkestas Hermannile paariks aastaks tee Liivimaale.⁸ Ka ei soosinud taanlased riialaste tegevust vaidlusalusel territooriumil.⁹

Taani kuninga vangi langemine löi kaardid segi ja andis riialastele taas võimaluse Liivimaa kõrval ka Eestimaa poole vaadata. Eestlaste vastuhaku mahasurumisega samal ajal laiendati oma tegevust ka seni kindlalt Taani alluvuses olevatele piirkondadele. 1224. aasta juulis toimus Riias suur maadevahetus, mille käigus piiskop Albert, piiskop Hermann ja ordu jagasid omavahel suure osa Eesti alast (v.a Harju, Rävala, Viru ja Järva). Piiskop Albert kinnitas Lihula piiskopile Hermannile maavaldustena Sakala, Ugandi ja nende kõrval olevad väikesed maakonnad. Lihula piiskopi asukohavahetuse põhjusena toodi esile turvalisema paiga valik, kuna saarlased olid Lihula linnuse hävitanud ja sinna ei olnud võimalik piiskopil asuda.¹⁰ Lääne-Eesti mandriosa seitse kihelkonda kuulusid selle maadevahetuse kohaselt aga Riia piiskopile¹¹ ning nendelt aladelt hakati taanlaste asemel ka kohe maksu koguma¹². Lihula piiskopi kolimine Tartusse kinnitati 1225. aastal¹³, kuid Tartu piiskopiks sai ta ennast nimetada alles 1235. aastast¹⁴.

Olukord eskaleerus piirini, kus paavst Honorius III pidi sekkuma ning 1224. aasta lõpus määras ta siinsetele aladele legaadiks Modena Wilhelmi,¹⁵

7 LUB I, XXXV. Piiskop Theoderichist vt lähemalt Jaak Mälli käesoleva kogumiku artiklist „Legend Fulcost, Eestimaa piiskopist“.

8 HCL XXIII (11).

9 HCL XXV (5).

10 LUB I, LXI: [...] *destructo iam dudum a paganis de Osilia castro Leale, propter importunitatem eorum et alia quadam impedimenta seus mare non posset residere* [...].

11 LUB I, LXIII; HCL XXVIII (2).

12 HCL XXVIII (2), (7).

13 *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten, Band VI: Nachträge zu den fünf ersten banden*, hrsg. von Friedrich Georg von Bunge (Riga: Kymmell, 1873) (edaspidi LUB VI), MMDCCXVI).

14 LUB I, CXL, dateeringu parandus: LUB VI, Ad 80d.

15 LUB I, LXIX.

kelle vahendusel pidid maavaidlused lahendatud saama. Legaat võttis vaidluselused piirkonnad – Viru-, Järva- ja Läänemaa – probleemi lahendamiseni paavsti alluvusse.¹⁶ Olukorda see kuidagi ei lahendanud ning peagi oli kogu Mandri-Eesti Riias lähtuvatele jõududele allutatud. 1227. aastal vallutati paavsti lipu all, aselegaat Johannese osalusel, kuid Riia piiskopi, Mõõgavendade Ordu ja Riia linna eestveetud sõjakäigul ka Saaremaa. Vallutatud alad liideti Riia piiskopile kuulunud Läänemaa valdustega ning uus piiskopkond oligi loodud. 1228. aastal mainiti esimest korda Osilia¹⁷ piiskoppi Gottfriedi¹⁸, kes piirkondlikust loogikast ja järjepidevusest lähtudes oleks pidanud küll kandma Lihula piiskopi tiitlit, kuid nagu eespool mainitud, valitses Lihula piiskop sel ajal Tartus. Osilia piiskopkond koosnes viiest Saaremaa ja seitsmest Läänemaa kihelkonnast, Hiiumaast ja teisest ümbritsevatest saartest.¹⁹

Piirkonna rahutat poliitilist olukorda kirjeldab väga hästi Gregorius IX 1234. aasta tsitatsioon. Selles dokumendis kutsub paavst enesele aru andma Riia piiskopi Nicolause, Mõõgavendade Ordu liikmeid, Mõõgavendade Ordu ja Riia linna.²⁰ Süüdistuste nimekiri on pikk ja põhjalik. Tähelepanuväärne osa süüdistustest puudutab kirikulikku distsipliini ehk paavsti kuurias paika pandud reeglistiku eiramist. Mahukaim osa kohtukutsest käsitleb ordu tegevust, sh paavsti kontrolli all olevate piirkondade hõivamist. Läänemaa ja Saaremaa kohta peavad aru andma kõik kolm osalist. Piiskop Nicolaust süüdistatakse paavsti kätte usaldatud Läänemaa hõivamises ja enda käes hoidmises²¹ ning Rooma kiriku lipu alla ristisõja käigus

16 HCL XXIX (7).

17 Siin ja edaspidi nimetab autor tekkinud piiskopkonda Osilia piiskopkonnaks ja piiskoppi Osilia piiskopiks. Saare-Lääne piiskopkonna nimetus on derivaat 19. sajandist pärinevast saksakeelsest terminist Ösel-Wiek. Piiskopkonda nimetati keskajal Osilia piiskopkonnaks. Saare-Lääne piiskopkonna nimetuse tekkelugu vt Tiina Kala, „Saare-Lääne piiskopkonna käekäik“, *Saare-Lääne piiskopkond: artiklid Lääne-Eesti keskajast*, toim Ülla Paras (Haapsalu, 2004), 9.

18 LUB I, XCIX.

19 LUB VI, MMDCCXVII: [...] *quinque kelichontas in Osilia et septem in Maritima, cum quadam insula deserta, quae dicitur Dageida, et aliis quibusdam insulis adiacentibus* [...].

20 Hermann Hildebrand, *Livonica, vornämlich aus dem 13. Jahrhundert, im Vaticanischen Archiv* (Riga: Deubner, 1887), § 21.

21 Hildebrand, *Livonica*, § 21 (4): *Item super eo quod Maritimam, que est una de commissis terris et ad ecclesiam Romanam pertinet, in prejudicium ecclesie tam in spiritualibus quam temporalibus sibi usurpavit et alios in eadem infeodavit.*

vallutatud Saaremaa paavsti alluvusse mitte andmises.²² Riia linna süüdis-tatakse kolmandiku Saaremaa hõivamises.²³ Ordu süüdistatakse selles, et nad on Osilia piiskopi maalt välja ajanud ja tsitatsiooni kirjutamise ajaks juba pea seitse aastat piiskopkonda enda käes hoidnud,²⁴ keskenduvad maksude korjamisele, mitte rahva ristimisele ja kristliku õpetuse jagami-sele²⁵. Piiskop Gottfried oli tõesti suurema osa oma valitsemisajast eemal viibinud ning 1234. aastal valis, kinnitas ja pühitses Modena Wilhelm uueks piiskopiks Heinrichi.²⁶

Kuid maavaidlus Läänemere idakaldal ei olnud lõpule jõudnud. Taani kuningakoda polnud unustanud oma territooriume Eestis. Seda võib aimata muu hulgas Taani hindamisraamatu väikesest Eestimaa nimistust,²⁷ mida

-
- 22 Hildebrand, *Livonica*, § 21 (5): *Item super eo quod Osiliam, que per p[er]legrinationem et sub vexillo ecclesie, magistro Joanne vicelegato presente et procurante, ad fidem et ad manus domini pape recipie[batur], in spiritualibus totaliter et in temporalibus pro parte sibi vendicat indebite possidendo, non obstante, quod Gandulfinus Mutinensis episcopi et legati famulus cum vexillo ecclesie exercitum precessisset.*
- 23 Hildebrand, *Livonica*, § 21 (46): *Item citamus universitatem civium Rigensium, super eo quod tertiam partem de Osilia sibi usurparunt in prejudicium ecclesie Romane; nichilominus tertiam partem terrarum tam conversarum quam convertendarum de novo contra jus sibi vindicare pre-sumunt. Riia piiskop Nicolaus andis kolmanda osa Saaremaast Riia linnale 1231. aastal, vt LUB I, CIX.*
- 24 Hildebrand, *Livonica*, § 21 (30): *Item super eo quod fere 7 annos vel eo amplius episcopatus Revalie et Osilie, pro parte episcopis eorundem expulsis, contra jus poss[e]derunt, decimas, jura spiritualia necnon et jurisdictionem episcopalem sibi usurpantes in eisdem.*
- 25 Hildebrand, *Livonica*, § 21 (44): *Item citamus eosdem fratres ad respondendum domino pape super mille oserinis, quos ab Osilianis extorserunt, baptismum impediens eorundem nec permit-tentes, quod fidei subicerentur Christiane, quousque eisdem fratribus militie memoratam pecu-niam persolverunt, que pecunia ad quingentas marcas argenti extimatur.*
- 26 LUB VI, MMDCXXI: [...] *institui[mus], elegim[us], confirmavim[us] et consecravim[us] in episcopum Osiliae et Maritimae fratrem Henricum de ordine praedicatorum [...].* Piiskopi nimetus on siin ja ka edaspidi Heinrichi puhul Osilia piiskopi asemel *episcopus Osiliae et Maritimae*. Piiskop Gottfriedi tiitlist erinev nimetus võib tuleneda sellest, et Heinrichi piiskopiks pühitsemise ajal Gottfried veel elas ning elava piiskopi asemele ei tohtinud uut piiskoppi määrata, kui, siis ainult piiskopi poolt sooritatud raske süüteo korral. *Decretum Magistri Gratiani*, ed. by Emil Friedberg, *Corpus Iuris Canonici*, vol. 1 (Leipzig: Bernhard Tauchnitz, 1879, reprint Graz: Akademische Druck- u. Verlagsanstalt, 1959), C. VII q. I: [...] *ut nullus vivente episcopo alius superponatur aut superordinetur episcopus, nisi forsitan in eius locum, quem capitalis culpa deiecerit [...].*
- 27 Koodeksi tekke ja dateerimisprobleemidest vt Tiina Kala, „Käsikiri ja uurijad: „Liber Census Daniae“ ja/või „Codes ex-Holmiensis“?“, *Tuna*, 2005: 1, 22–31.

võiks nimetada kuningakoja territoriaalsete nõudmiste nimekirjaks. See toob adramaade kaupa välja Eesti piirkonnad (v.a Sakala ja Ugandi), mille hulgas on ka Osilia piiskopkonna alad.²⁸ Kuningakoda tegutses paavsti kuurias aktiivselt. Gregorius IX teatas 1236. aasta 22. märtsi korraldusega Modena Wilhelmile Lundi peapiiskopi petitsioonist, mille kohaselt olid Valdemar II ja endine Lundi peapiiskop Andreas Sunesen kuuria poolt neile antud õigusega rajanud Lihula, Viru ja Revala piiskopkonnad ja ordineerinud sinna piiskopid. Mõõgavendade Ordu oli aga piiskopkonnad jõuga okupeerinud ja piiskopid välja ajanud. Lundi peapiiskop palub need piiskopkonnad oma alluvusse ennistada. Paavsti korralduse kohaselt pidi Modena Wilhelm Viru ja Revala piiskopkonna kirikliku võimu enda kätte võtma, et see saaks Lundi peapiiskopile üle antud, kuid Lihula piiskopkonna puhul tuli toimida moel, et see ei kahjustaks piiskopkonna õigusi.²⁹ Siit nähtub, et Taani kuninga nõudmised Lääne-Eestile paavsti kuurias toetust ei leidnud. 1238. aastal Taani kuningakoja, piiskoppide ja Saksa Ordu vahel sõlmitud Stensby lepingus, millega määrati ära omavahelised suhted ja maavaldused Eestis, mainiti Osilia piiskopkonda ainult ühes punktis: kuningas lubas, et ta ei kasuta Saare- ja Läänemaal vägivalda ega rõhumist.³⁰ Siit saab järeldada, et Taani kroon ei loobunud oma nõudest Lääne-Eestile, kuid lubas mitte kasutada jõudu oma soovide täitmisel. Taani kuningakoja mõök rippus Osilia piiskopkonna kohal aastani 1251, mil kuningas Abel loobus oma nõuetest Saaremaale ja Läänemaale.³¹

Toomkiriku rajamine

Võib-olla ei olegi vaja kaugemalt otsida põhjuseid, miks Osilia piiskopkonna katedraali hakati ehitama alles paarkümmend aastat pärast piiskopkonna rajamist. Taani kuningas Abel loobus nõuetest Saare- ja Läänemaale augustis 1251 ning samast aastast pärineb ka piiskop Heinrichi toomkiriku ja

28 Taani riigiarhiiv, C 8 Kong Valdemars Jordebog, 40v, sa.dk/ao-soegesider/billedviser?e-pid=17004022#123495,18115081 (20.04.2022): „In Osilia IIII. kiligunde in quibus sunt tria millia uncorum. In Rotelewich VII. kiligunde in quibus sunt M.D.C.C.C. unci.

29 LUB I, CXLVI: *Super episcopatu vero Lealensi iam dicto sic ipsi ecclesiae studeas providere, quod eius iustitia non laedatur.*

30 LUB I, CLX: [...] *et quod in terris Osiliae et Maritimae nullam violentiam faciat aut gravamen.*

31 LUB I, CCXXVIII.

toomkapiitli asutamise ürik, mis määrab katedraali asukohaks Pärnu.³² 1253. aastaks oli evangelist Johannesele pühitsetud piiskopkonna peakirik juba ka rajatud.³³

Katedraali sedavõrd hiline rajamine ei ole kindlasti tavapärane ja kirikuõigusega kooskõlas. Eeskujulikuks näiteks piiskopkonna rajamisest saab pidada Lihula piiskopi Hermannii siirdumist Ugandisse, kus ilmaliku võimu ülesehitamise ja kindlustamisega samal ajal tegeleti kohe ka Tartusse toomkiriku ja toomkapiitli rajamisega ning nende sissetulekuga varustamisega.³⁴

Piiskop Gottfriedil ei õnnestunud Lääne- ja Saaremaal niivõrd kiiresti ja jõuliselt jalga maha saada. Seda ei saa kanda vaid Gottfriedi nõrkuse arvele, kuna siinse piirkonna poliitilised olud olid väga erinevad. Suurt ebakindlust süstiva maadevaidluse kõrval oli ka kohalik elanikkond Ugandiga võrreldes hoopis hiljem oma vabaduse kaotanud, saarlaste ülestõusud olid suisa regulaarsed. Seda enam oleks Osilia piiskopkonnale olnud vaja tugevamat juhti, kui seda oli Gottfried. Modena Wilhelm sarjab kõvasti 1234. aastal piiskop Gottfriedi tema määruste tühistamise ja piiskop Heinrichile katedraali asutamise õiguse andmise ürikus. Siit saab teada, et piiskop Gottfried ei tulnud kunagi oma piiskopkonda, ta ei ehitanud toomkirikut, ei määranud kirikule ega kanoonikutele sissetulekuid (maid, kümniseid või muid tulusid).³⁵ Gottfried oli ametisse määranud küll mitu kanoonikut ja määranud neile sissetulekuks 10 marka, aga täpsustamata, mis on sissetulekute allikas. Gottfriedi süüdistatakse ka selles, et ta müüs ja läänistas piiskopkonna maid.³⁶

Tühistanud kõik Gottfriedi eelmised otsused, andis Modena Wilhelm värskest piiskopiks pühitsetud Heinrichile õiguse määrata piiskopkonna katedraali asukoht ning rajada toomkapiitel ja määrata selle sissetulekud.

32 LUB VI, MMDCXXXI: [...] *in Perona civitate Maritimae quam auctore domino Paulo ante instauravimus ecclesiam nobis instituimus cathedralem* [...].

33 LUB VI, MMDCXXXIV: [...] *ecclesiam cathedralem in Perona, ad honorem Dei omnipotentis ac beati Iohannis evangelistae de novo fundaverit* [...].

34 HCL XXVIII (8). *Ka seadis ta oma venna Rotmari praostiks, määrates talle konvendi asukoha Tartusse ja kirjutades kakskümmend neli küla ning piisavalt tulusid ja põlde, tegi korralduse, et seal oleksid regulaarkanoonikud, ja otsustas, et see peab olema tema toomkirik.*

35 LUB VI, MMDCXXXII: [...] *episcopus Godefridus nunquam intravit Osiliam nec aedificavit ecclesiam cathedralem in episcopatu suo nec agros nec decimas nec redditus aliquos ecclesiae suae vel canonicis assignavit* [...].

36 Samas.

Gottfriedi poolt võõrandatud valdused oli Heinrichil õigus tagasi võtta.³⁷ Piiskop Heinrichi esmaseks mureks ei saanud mitte katedraali ehitus, vaid Eesti- ja Liivimaa tegutsenud jõudude käest piiskopkonna maade tagasi saamine. Et suur osa piiskopkonna maadest oli kas müüdud, läänistatud või piirkonna suuremate poliitiliste jõudude poolt oma valdusesse haaratud, oli riik vaene, seega toomkiriku ehitamiseks ja selle ülalpidamiseks ning toomkapiitli sissetulekutega varustamiseks ei olnud piiskopil lihtsalt vahendeid.

1236. aastal nõudis paavst Gregorius IX, et Riia piiskop ja Riia linn annaksid oma Läänemaal ja Saaremaal olevad valdused üle Osilia piiskopile.³⁸ See oli pikaks veninud protsessi algus. 1238. aastaks ei olnud piiskop veel kõiki oma müüdud või läänistatud valdusi kätte saanud ning Modena Wilhelmi eestvedamisel sõlmiti leping Saksa Orduga, mille kohaselt andis ordu piiskopile abi maade tagasivõtmisel. Vastutasuks määrati ordule valdused Lääne- ja Saaremaal ning jagati muid sissetulekuid. Lepiti kokku ka selles, et piiskopile jääb 300 adramaad katedraali rajamiseks, kuid järgmise kolme aasta jooksul lähevad need tulud Stenborchi-nimelise³⁹ linnuse ehitamiseks⁴⁰. Taas oli toomkiriku ehitus mitmeks aastaks edasi lükatud. Kuid selle asemel, et paraneda, muutus olukord veelgi keerulisemaks. Valdemar II surma järel Taani troonile tõusnud Erik Adraraha uuendas Taani krooni nõuet tagastamata vaidlusalustele territooriumitele ning see püsis teravalt päevakorral Eriku surmani 1250. aastal.⁴¹

Vaadates kirjeldatud poliitilisi sündmusi ja arvestades piiskopkonna valduste laialijagamisest tingitud kehva majanduslikku olukorda, on enam

37 LUB VI, MMDCXXII: *Dantes praedicto episcopo Heinricho potestatem et auctoritatem liberam et perfectam instituendi locum cathedralis ecclesiae ubi placuerit sibi et numerum et ordinem canonicorum et quantitatem praebendarum prout ei videbitur expedire ingrediendi etiam possessionem alienatorum per se vel per nuntium suum sicut et quando placuerit sibi contradictores et rebelles per censuram ecclesiasticam compescendo.*

38 LUB I, CXLV.

39 Lihula.

40 LUB I, CLVI: leping piiskop Heinrichi ja ordu vahel 28.02.1238; LUB VI, MMDCXXIV: Modena Wilhelmi n-ö soovituskiri lepingu sõlmimiseks (sisaldab lepingu teksti). Toomkirikule määratud piiskopi valduses olevad 300 adramaad leiavad kajastamist ka 1242. aastal piiskopi ja ordu vahel allkirjastatud 1238. aasta lepingu tingimuste muutmise ürikus (LUB I, CLXX).

41 Nicolaus Busch, *Geschichte und Verfassung des Bistums Ösel bis zur Mitte des vierzehnten Jahrhunderts. I Theil: Geschichte des Bistums bis 1337*, Nachgelassene Schriften von Dr. phil. h. c. Nicolaus Busch, hrsg. von Leonid Arbusow (Riga, 1934), 25–29.

kui tõenäoline, et Osilia piiskopkonna esimene katedraal ehitatigi Vana-Pärnusse. Puuduvad andmed selle kohta, et Lihulasse oleks jõutud toomkirikut ehitada või et see oleks seal juba varem, misjonipiiskop Theoderichi aegadest olemas võinud olla.⁴²

Vana-Pärnu katedraalist andmed sisuliselt puuduvad. On teada selle rajamise ürik ning see, millal pühakoda tõenäoliselt hävitati.⁴³ Kõik katsed selle kiriku algset ülesehitust rekonstrueerida⁴⁴ toetuvad Carl Russwurmilt pärinevale infole⁴⁵, kuid seda ei saa siinkirjutaja arvates pidada piisavalt tõsiseltvõetavaks, et selle põhjal oleks võimalik teha mingeidki järeldusi Vana-Pärnu toomkiriku arhitektuurist.⁴⁶ Ajaloo udus on ka see, millal katedraal Vana-Pärnust Haapsallu üle toodi. 1272. aastal toimus toomhärade prebendide ümberjagamine⁴⁷ ja teoreetiliselt võiks see olla märk sellest, et toomkapiitel oli Vana-Pärnust üle toodud. See ei ütle siiski midagi toomkiriku rajamise kohta Haapsallu. Teada on vaid see, et Haapsalule linnaõiguste andmise ajaks oli katedraal rajatud.⁴⁸

42 Lihula piiskop Hermann'i ümberasustamise põhjusena toodi saarlaste poolt hävitatud linnus ja sina residentsi loomise võimatus: LUB I, LXI: [...] *destructo iam dudum a paganis de Osilia castro Leale, propter importunitatem eorum et alia quadam impedimenta seus mare non posset residere* [...]. On tõstatatud ka küsimus, kas on alust eelduseks, et Lihulasse üldse on katedraali ehitamist planeeritud, vt Kaur Alttoa, „Kui piiskop polnud veel Haapsallu jõudnud“, *Läänemaa Muuseumi toimetised*, XVI (2013), 17–18.

43 „Anno domini MCCLXIII devastata fuit maritima et perona in die purificationis a letthowinis.“ (W. Arndt, „Neu entdeckte Livländische Chroniken. Kleine Dünamünder Chronik v. J 1211–1348“, *Archiv für die Geschichte Liv- Est und Curlands*, hrsg. von F. G. von Bunge, Band IV (Dorpat: Kluge, 1844), 271).

44 Vt nt Alttoa, „Kui piiskop polnud veel Haapsallu jõudnud“, 18–22.

45 Carl Russwurm, *Nachrichten über Alt-Pernau* (Reval, 1880), 16–17, T.1

46 19. sajandiks oli Vana-Pärnust alles vaid vähesed varemed, mille hulgast valis Russwurm laevakapten Oleseni abiga ühe, mille puhul oli ta veendunud (varemed võimaldasid rekonstrueerida piisavalt suure õige orientatsiooniga hoone), et tegemist on toomkirikuga. Paraku ei lisandu Russwurmi veendumusele reaalselt tõendusmaterjali, mis lubaks seda oletust kinnitada. Sarnaselt ei saa tõsiseltvõetavaks pidada 1965. aastal Pärnu Muuseumi direktori Omar Volmeri poolt arvataval toomkiriku asukohal läbi viidud algelisi uuringuid, mille käigus fikseeriti mingite müüride mõtte. Russwurmi poolt joonistatud plaanimaterjal ei kajasta reaalselt ajaloolist situatsiooni. Toomkiriku ja toomhärade eluruumide plaani joonistamisel näib Russwurmi silme ees olnud olevat Haapsalu linnuse pealinnuse põhiplaan.

47 LUB VI, MMDCCXLVIII.

48 LUB I, CDLXI: [...] *fundata ecclesia cathedrali in Hapsal* [...].

Kirikute rajamine

[...] aga juhid saatsid vaimulikud linna, et nad täidaksid oma preestrikohustusi ja juhataksid usus harimatuid kristliku riituse poole, sisendaksid püha õpetust nende ilmalikku arusaamisesse. Õhtu lähenedes ründasid toiduvalmistajad kirvestega kuju ning raiusid selle tule tarvis sobilikeks pilbasteks ja kaigasteks. Sel hetkel oleksin ma võinud ette kujutada Rügeni meeste vastikustunnet iidse ebajumalakummardamise vastu, kui nad nägid, et jumalus, keda nende isad ja vanaisad olid kogu aeg suurima vagadusega austanud, häbiväärselt tulle heideti, ning vaatasid, kuidas see nende vaenlasi toidu valmistamisel teenis. Hiljem põletasid meie väed maha templi ja piiramismasinade palkidest ehitati kirik, millega muudeti sõjamasinad rahupaigaks. Nii, et nende vastaste kehade purustamiseks mõeldud masinad olid nüüd pühendatud nende hingede päästmisele [...]»⁴⁹ See „Gesta Danorum“ lõik kirjeldab Rügeni saare keskuse Arkona vallutamist taanlaste poolt 1168. aastal.

Vanade pühakujude häbistavale hävitamisele, mis on Läänemere idakaldal tuttav ka Henriku Liivimaa kroonikast, järgneb tseremoniaalne esimese kiriku püstitamine piiramismasinade palkidest. See on äärmiselt võimas žest, mis postuleerib alistaja ülemvõimu ja endise elukorralduse lõppu. Vallutajate samasugust suhtumist võib eeldada ka siinsete alade alistamisel mõned kümned aastad hiljem. Midagi nii suurejoonelist ning oma ülemvõimu mentaalselt ja visuaalselt põlistavat Henriku Liivimaa kroonikast kirikute rajamise kohta lugeda ei saa. Kirikud on krooniku jaoks osa tsiviliseeritud inimeste elukorraldusest ning tihti ilmestab ta paganate metsikust kokkupuutel kristlastega vormeliga, et need põletasid külad ja kirikud. Peamiselt näitlikustab see eestlaste (ka venelaste ja leedulaste) metsikust värselt ristitud liivlaste ja latgalite vastu, kuid sarnaselt kirjeldatakse ka saarlaste 1226. aastal toimunud rüüsteretke Rootsi. Kroonikul on meelegaranduse ja tsiviliseeritud elu juurde (tagasi) pöördumisel vormeliks see, et tullakse välja linnustest ja ehitatakse üles oma külad ja kirikud.

Kiriku rajaja ja patroon oli kas maaisand või piiskop. Osilia piiskopkonnas olid need piiskop ja ordu. Kirjalikes allikates ei ole andmeid sellest,

49 Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum: The History of the Danes*, vol. 2, transl. by P. Fischer, ed. by K. Friis-Jensen, Oxford Medieval Texts (Oxford University Press, 2015), XIV, 39.34.

et mõne Osilia piiskopkonna kihelkonnakiriku patronaadiõigus oleks kuulunud kellelegi teisele. 1228. aastal piiskopi ja Mõõgavendade Ordu vahel sõlmitud Saaremaa ja seda ümbritsevat saarte maadeajajamise lepingus andis Osilia piiskop ordule üle tsiviilõigused, sealjuures ka kirikute üle.⁵⁰ Kas see tähendas reaalsete kirikute piiskopi omandusest ordu omandusse minekut, pole teada. Pigem võiks tegemist olla õigusega kirikuid rajada. Lepingus oli eraldi ära toodud ka õigus koguda kümnist.⁵¹

Kanoonilise õiguse kohaselt on kirikute rajamine väga reglementeeritud protsess, milles on kandev roll piiskopil. Uute kirikute rajamist juhib Püha Tool, kellega kooskõlastatult saab protsessi alustada.⁵² Kiriku rajamise esimene verstapost on piiskopi saabumine kiriku ehituseks valitud kohale. Ta püstitab ja pühitseb seal risti ning tseremoonia käigus kontrollib piiskop ka rajatava kiriku sissetulekutega varustatust.⁵³ Kirikuhoone valmides peab piiskop selle missaga sisse pühitsema.⁵⁴ Piiskopi poolt pühitamata kirikus ei tohi missat pidada⁵⁵ ega sakramente jagada.⁵⁶

Kui vaadelda seda protsessi Henriku Liivimaa kroonika taustal, siis tekib Liivimaa kohta õigustatud küsimus: kui palju kirikuid sai piirkonnas olla, kui nende rajamisel määravat rolli etendav piiskop oli suurema osa ajast piiskopkonnast eemal? Seda muidugi eeldusel, et Riia piiskopkonnas järgiti kirikute rajamisel kirikuõigust. Mõnevõrra lihtsamaks muutus olukord 1211. aastal, kui Riiga saabusid kolm piiskoppi: Ratzeburgi Philipp, Verdeni Yso ja Padeborni Bernhard,⁵⁷ kes jäid piirkonda kauemaks. Koos pühitseti ametisse ka kohalik piiskop.⁵⁸ Loodud oli eeldus, et Liivimaal võis sellest ajast kirikute rajamine suurema hoo sisse saada.

Eestimaale jõudis suurema hulga pühakodade ehitamiseks piisavalt piiskoppe 1220. aastal. Kroonik Henrik kirjeldab huvitavat seika taanlaste tegevuses: „Kuid taanlased, himustades seda oma naabermaad ennakult

50 LUB III, XCIX.

51 Samas.

52 *Decretum Magistri Gratiani*, De cons. D. I c. IV.

53 *Decretum Magistri Gratiani*, De cons. D. I c. IX.

54 *Decretum Magistri Gratiani*, De cons. D. I c. III.

55 *Decretum Magistri Gratiani*, De cons. D. I c. XII.

56 *Decretum Magistri Gratiani*, De cons. D. I c. XI.

57 HCL XV (1).

58 HCL XV (4).

höivata, läkitasid oma preestrid nagu võõrale lõikusele. Need, ristides mõned külad ja saates omasid teistesse, kuhu nad ise nii kiiresti ei jõudnud tulla, ja käskides kõigis külates teha suured puuristid ja saata pühitsetud vett talupoegade kätega ning käskides piserdada naisi ja lapsi, püüdsid niiviisi ette jõuda Riia preestreist ja taotlesid sel kombel kogu maa ennakult haarata taanlaste kuninga kätte.⁵⁹ Kroonik püüab siin kirjeldada seda, kuidas taanlased püüdsid pettusega endale võita õigusega riialastele kuuluvaid piirkondi. Kirjeldus puuristide püstitamisest küladesse meenutab aga väga kirikute rajamise esimest faasi, kus piiskop pühitseb tulevase kiriku asukoha ja püstitab sinna risti.

1220. aastal oli taanlastel Eestis piisavalt piiskoppe, et suures mahus kirikuid rajada. 1219. aastal saabusid kuningaga koos sõjakäigule Eestisse Lundi peapiiskop Andreas, Schleswigi piiskop Nicolaus, Roskilde piiskop ja kuninga kantsler Petrus Jacobi ning Eestimaa piiskop Theoderich, kes küll hukkus kohe, kuid tema asemele pühitseti Wesselin. Kroonika kohaselt jäid kõik piiskopid kuninga lahkudes Eestisse.⁶⁰ Kui nad ka kõik ei jäänud, siis vähemalt kolm neist oli järgmisel aastal veel Eestis, sest siis pühitseti piiskop Virumaale⁶¹ ning seda toimingut pidi läbi viima kolm piiskoppi⁶². Niisiis, piiskoppide puuduse taha kirikute rajamine Taani krooni valduses oleval Eestimaal jääda ei saanud ning Riiaast vaadatuna võiski see protsess tunduda kahtlustäratavalt kiire.

Taanlased said kirikute rajamisel sõbralikku abi ka Rootsi kroonilt.⁶³ 1220. aastal maabus Rootsi kuningas Johannes oma kaaskonnaga, kuhu kuulusid ka piiskopid, Läänemaale ja seadis end sisse Lihulasse. Henriku Liivimaa kroonika kirjutab rootslaste tegevusest muu hulgas järgmist: *Ja rootslased käisid ringi mööda maakonda, õpetades ja ristides neid ja kirikuid ehitades.*⁶⁴

Järgmise paari aastaga pandi tõenäoliselt paika esmane kihelkonnakirikute võrk. Ilmselt ei olnud see väga tihe, sest veel 1236. aastal mainitakse,

59 HCL XXIV (2).

60 HCL XXIII (2).

61 HCL XXIV (2).

62 *Decretum Magistri Gratiani*, D. XXIII c. VII.

63 Rootsled ei esitanud mingeid territoriaalseid nõudeid Läänemaa kohta, mistõttu saab eeldada, et tegemist oli Taani ja Rootsi krooni vahel kooskõlastatud ettevõtmisega.

64 HCL XXIV (3).

et rajada tuleb nii palju kabeleid⁶⁵, kui palju rahvale kristliku õpetuse andmiseks vaja on⁶⁶. Sellest, et igas maakonnas oli rohkem kui üks preester, saab ettekujutuse 1223. aasta ülestõusu kirjeldusest, kus peamiselt mainitakse küll preestrite tapmist, kuid ka nende oma alalt kokku kogumist ja taanlaste linnusesse saatmist.⁶⁷ Eestlased olid selleks ajaks mingil määral asunud järgima uut elukorraldust, kus kirikuvõimu nõudmisel oli loobunud mitmenaisepidamisest ja surnuid maeti kirikuaedadesse.⁶⁸ 1225. aastal maavaidlusi lahendama tulnud Modena Wilhelm leidis eest nii sakslaste kui ka eestlaste kirikud.⁶⁹ On teadmata, kas tegemist võis olla teadliku segregatsiooniga, pigem võib pidada tõenäoliseks, et siin kirjeldatakse olukorda, kus maakirikutes käis rohkem eestlasi ja linnusekirikutes sakslasi.

Esimesed kirikud, mis ehitati, olid puidust. Arheoloogilised uuringud küll ei toeta seda väidet, kuid nagu eespool öeldud, süstemaatilisi kirikute arheoloogilisi uuringuid on Eestis tehtud liiga vähe, et saaks tõsikindlalt väita, et meie kirikute ehitusloost puudub esimeses kihistuses puithoone. Puidu kasuks räägivad kaudsed tõendid. Esimeste kirikute ehitus pidi olema kiire ja taskukohane. Puit oli siinkandis harjumuspärane ehitusmaterjal, mis oli hästi kättesaadav ja selle töövõtteid tunti kõikjal. Puidust saadi ehitada kirikuid, kus tavapäraste taluhoonete ülesehitust mõnevõrra muutes tekkis ruum, mis kattis koguduse esialgeid vajadusi. Ja see pidi toimuma kiirelt, sest vastristitute juurde määrati kohe preestrid, kes hakkasid neile jagama kristlikku õpetust ja läbi viima eluringiga seotud riitusi. Kõike seda ei saanud korraldada suvalises varjualuses. Missat pidada ja sakramente jagada saab ainult piiskopi pühitsetud kirikus.⁷⁰ Värskest rajatud kirik võis ka Euroopa vanades kristlikes piirkondades olla lihtne puitehitis. Ja ka siin oli märksõnad ehitamise kiirus ja taskukohasus. Esimesed kirikud olid mõeldud kiirlahendusena ja need hooned ei olnudki mõeldud

65 Ärgitatakse ehitama just kabeleid, mitte kihelkonnakirikuid. Kabelid olid keskajal sisuliselt abikirikud, kus pühitseti sarnaselt missat, kuid neil puudusid nii mõnedki kihelkonnakiriku õigused. Peamine õigus, mis säilis vaid kihelkonnakirikutes, oli ristimine.

66 LUB I, CXLV.

67 HCL XXIV (5). *Virulased aga koos järvalastega, kuna nad on lihtsameelsed inimesed ja teistest eestlastest alandlikumad, sõandamata niisugust asja (preestrite tapmist) korda saata, töid oma preestrid kokku ja saatsid nad tervelt taanlaste linnusesse.*

68 HCL XXIV (8).

69 HCL XXIX (3).

70 *Decretum Magistri Gratiani*, De cons. D. I c. XIV.

kestma. Need olid ajutised ehitised, mille valmides sai rahulikult hakata planeerima kas uhkemat puukirikut või juba kallist kivikirikut.⁷¹

Kivikirikud olid kallid, need olid enamasti puukirikutest suuremad ning materjalikasutus ja töövõtted olid siinmail seninägematud. Eestis ei tuntud enne vallutust lubjapõletuse kunsti – kivehitisi oli siiani tehtud kuivlaos. Seega vajas nii lubjapõletus kui ka lubimördiga kivihoonete ehitamine vallutusjärgsel ajal väljastpoolt tulevaid oskustöölisi. Kivikirikuid ehitati kauem. Seda eriti siinsetes põhjamaistes oludes, kus lubimördiga töötamise aja määrab ära kliima, st et kivihoonete ehitusel sai hooaeg kesta aprillist septembrini, mitte kauem. Töid ei saanud alustada enne püsivate soojakraadide saabumist ning need pidid lõppema aegsasti enne külmade tulekut, sest külmudes kaotab tahenemata lubimört siduvad omadused ja müür vajub kokku.

Esimene kivikirik võis oma asukohas olla kas teine, kolmas või kes teab mitmes pühakoda, Eestis hakati neid ehitama 13. sajandi keskpaigas. Vaatamata kallidusele ja pik(em)ale ehitusajale eelistati kivikirikuid mitmel põhjusel. Need olid vastupidavamad, kuid see ei pruukinud kallima hoone ehitusel olla peamine argument. Kirikud võisid pühakoja funktsiooni kõrval olla ka ilmalikus kasutuses. Eelkõige olid need turvalised hoiupaigad, kus vara oli tule ja varguste eest enamasti kaitstud. Ja ladustada sai kirikus pea kõike, viljast ja heinast kaupmehe kaupade või isegi raha ja väärisesemeteni. Sageli võidi sellise teenuse eest küsida renti ja sellest kujunes kirikule püsiv sissetulek.⁷²

Kuid tulgem tagasi varaseimate puukirikute juurde. Henriku Liivimaa kroonikast on võimalik teha järeldusi ka toonaste kirikute suuruse ja ülesehituse kohta. Kroonik kirjeldab väga detailselt 1207. aasta jõulude ajal toimunud leedulaste rüüsteretke Turaidasse, kus rünnak langes ajaliselt kokku missa pidamisega kirikus. *Kui aga missa oli tänu jumala armule lõpule viidud, võtavad nad altarikatted ja kõik rüüd kokku ja panevad nad altari ruumi nurka ning peidavad ennast sinnasamasse nurka, istudes üheskoos maha. Vaevalt aga olid nad sellega toime tulnud, kui ennäe, üks vaenlastest tuleb kirikusse, jookseb seal kõikjal ringi ja peaaegu altariruumini ja nähes, et altar on*

71 Susan Wood, *The proprietary church in the medieval West* (Oxford University Press, 2009), 455.

72 Samas.

lage, ja nähes, et seal polnud midagi tema jaoks, ütleb ta „Ba!“ ja läks välja oma juurde.⁷³

Sellest kirjeldusest ilmneb, et kirikul oli eraldiseisev kooriruum, tõenäoliselt natuke kitsam pikihoonest. Et leedulane ei näinud nurka peitunud inimesi, võib tulla talvise aja pimedatest oludest, kuid ka sellest, et koori ja pikihoonet ühendav võidukaar oli mõnevõrra kitsam koorist, tekitades nurgataguse, kuhu ruumi sisse astumata ei näinud. Kiriku suurusest annab ettekujutuse järgmine lõik: [...] üks neist siseneb kirikusse, hobuselt maha astumata, ning leidmata midagi riisumiseks ja märkamata nurka peitunuid, lahkus ta samuti kiiresti. Kui tuleb veel kolmas leedulaste salk, sõidab üks neist oma sõiduriistal istudes läbi kiriku⁷⁴ ega näe preestreid.⁷⁵ See kirik oli piisavalt suur selleks, et üks leedulastest tegi selles tiiru ratsa ja teine saaniga. Saaniga kirikusse sisse sõitmine annab ka ettekujutuse ukseava suurusest ja kiriku laiusest, kus hobusega veetav saan ringi sai pöörata. Sellest kirjeldusest saab järeldada, et esimesed kirikud võisid olla suured. Need ei pruukinud olla väiksemad hilisematest kivist kirikutest.

Kirikute ja vaimulike sissetulekud

Kirikute ja preestrite ülalpidamine on teema, mille kohta varastes kirjalikes allikates on säilinud äärmiselt vähe informatsiooni. Esimene preestritele sissetuleku määramise mainimine pärineb Henriku Liivimaa kroonikast aastast 1198 ning see puudutab Holmi ja Üksküla liivlasi: *Nad võtavad preestrid linnustesse ja määravad iga preestri ülalpidamiseks mõõdu vilja igalt adralt.*⁷⁶ Kuidas oleks protsess edasi läinud, me paraku teada ei saa, sest selle varase tegevuse lõpetasid liivlased õige pea ristimise mahapesemisega. Kuid juba 1207. aastal oli Riia piiskopil Albertil võimalik rõõmustada liivlaste ristiusku pöördumise üle ning seekord ei piirdunud preestrite saatmisega linnustesse, vaid ehitati kirikud ja määrati preestrid kihelkondadesse.⁷⁷

73 HCL XI (5).

74 Samas: [...] *in vehiculo suo sedens ecclesiam transeundo* [...].

75 Samas.

76 HCL II (7).

77 HCL XI (2).

Kirikute ehitamine ja preestrite kihelkondade juurde määramine oli protsess, mis oli linnuses resideeriva preestri ülalpidamise kindlustamise kohustusest tuntavalt kulukam nii kogudusele kui ka kiriku rajajale. Mida siis võiks pidada toonase kogudusekiriku rajamise baasvajaduseks? Ilmselt on kirikute rajamiseks vaja maad. Seda nii kirikuhoone kui ka kalmistu asukohaks, samuti preestri elamuks ja mõlema elementaarseks ülalpidamiseks. Maa eraldas maaisand, kes Lääne-Eestis oli kas Osilia piiskop või ordu. Juba väga varakult kujunes Euroopas välja praktika, kus uut kirikut pühitsetes kontrollis piiskop ka sellele rajamisel kaasa antud kapitali olemasolu.⁷⁸ Tegemist oli sissetulekuga, mis võimaldas elementaarse kirikuhoone ja preestri ülalpidamise. Traditsiooniliselt oli see minimaalselt üks piirkondlik majandusühik koos kõige juurdekuuluvaga, mis võis muu hulgas tähistada ka majapidamise juurde kuuluvaid mittevabasid isikuid.⁷⁹ Eesti mõistes võiks seega väikseimaks kihelkonnakiriku rajamisel kaasa antud kapitaliks pidada ühte adramaad. See termin tähistab toonast normaalsuuruses talu, mille juurde kuulusid põllu-, karja- ja heinamaad, mets ning õigused nii küla ühismaade kasutusele kui ka mitmesugustele tegevustele, näiteks kalastamisele.⁸⁰ Preestri elatusallikaks kujunes kiriku juurde kuuluvate maade rendist ja/või erinevatest õigustest saadav tulu. Sealjuures ei pidanud maa ise otseselt kuuluma kirikule, piisas sellelt maalt saadava tulu määramisest preestri ja/või kirikule. Kirikule rajamisega kaasa antud adramaalt ei pidanud preester makse maksma.⁸¹ Kiriku ehituseks ja mõningal juhul ka ülalpidamiseks eraldas maaisand täiendavad sissetulekud.⁸²

Varastes allikates on preestrite sissetulekutest rääkides kasutatud kahte terminit – *beneficium* ja *pr(a)ebendum*. Võib eeldada, et neid termineid on kasutatud sünonüümidenäna ning need mõlemad tähistavad vaimulike regulaarseid sissetulekud, mille päritolu võis olla erinev – tulud kirikult, maalt või erinevatelt õigustelt. Traditsiooniliselt anti kirik benefiitsiks või prebendiks kihelkonda teenivale preestri. Määratud sissetulek oli eluaegne, edasi pärandamise õigusega. See võis sisaldada endas kõiki kiriku tuluseid (rendid,

78 *Decretum Magistri Gratiani*, De cons. D. I c. IX.

79 *Decretum Magistri Gratiani*, C. XXII q. VIII c. XXV; Wood, *The proprietary church*, 438–439.

80 Enn Tarvel, *Adramaad: Eesti talurahva maakaasutuse ja maksustuse alused 13.–19. sajandil* (Tallinn, 1972), 32.

81 *Decretum Magistri Gratiani*, C. XXII q. VIII c. XXV.

82 Osilia piiskop Heinrich määras toomkiriku ülalpidamiseks 12 adramaad: LUB VI, MMDCXXXI: *XII uncorum proventus cedant ad fabricam ecclesiae perpetuo* [...].

annetused, maksud jmt) või siis kindlat osa kiriku sissetulekust.⁸³ Henriku Liivimaa kroonikas mainitakse kahel korral kirikute preestritele benefiitsiks andmist ([...] *constructa ecclesia et in beneficio recepta* [...],⁸⁴ [...] *eis ecclesias in beneficio donavit* [...])⁸⁵, nende seas piiskop Hermanni kutsel 1224. aastal Ugandisse läinud preestritele. Ka Sakalas nimetatakse samal aastal preestrite kirikutesse panemist ning neile sissetuleku andmist viljas ja põllumaas.⁸⁶ 1241. aastal Osilia piiskopi eemal viibides tema nimel tegutsenud ordumeister Andreas von Velveni ja saarlaste vahel sõlmitud lepingu kohaselt pidid saarlased taastama usust äralangemise eelsel ajal preestritele ja kirikutele määratud prebendid ja andamid.⁸⁷ Kahjuks ei ole lepingus neid kohustusi lähemalt kirjeldatud, kuid saab eeldada, et maksude kõrval pidid saarlased tagastama ka kirikutele kuulunud maad ja neilt saadava tulu.

Kirik võidi anda benefiitsiks või prebendiks ka vaimulikule, kes ei olnud kohaliku koguduse preester. Kirik võis olla pelgalt sissetulek.⁸⁸ ametikohaga kaasnev sissetulek näiteks toomhärradele. Kuidas ja kas üldse nad oma aega toomkapiitli ja kihelkonna vahel jagasid, pole teada, kuid on tõenäoline, et suurema osa ajast oli kihelkonna hingekarjaseks palgatud asendaja ja kanoonikule oli kihelkonnakirik üks püsivaid sissetulekuallikaid.

1224. aastal kutsus värselt oma valdustesse saabuv piiskop Hermann endaga Ugandisse kaasa preestrid, kes said kirikud benefiitsiks, ning lisaks varustati nad piisava sissetulekuga, andes vilja ja põlde.⁸⁹ Võib eeldada, et nii hästi varustatud preestrid ei siirdunud vaid kihelkonnadesse kohalike vastistitute hingehoiu eest hoolt kandma. Võimalik, et kroonik on kirjeldanud toonase Lihula piiskopi tegevust toomkapiitli rajamisega kaasnenud toomhärrade sissetulekutega varustamisel. Osilia piiskopkonnas mainitakse toomhärrade sissetulekuid 1234. aastal Modena Wilhelmi poolt, mil piiskop Heinrichile antakse luba rajada toomkirik ja toomkapiitel ning määrata sellele sissetulekud (*praebendum*).⁹⁰

83 Wood, *The proprietary church*, 904.

84 HCL XI (7).

85 HCL XXVIII (8).

86 HCL XXVIII (9).

87 LUB III, CLXIX: *Clericis parochianis et ecclesiis prebendam dabunt quam ante apostasiam dare consueverant cum restitutione omnium ablatorum.*

88 Wood, *The proprietary church*, 540.

89 HCL XXVIII (8).

90 LUB VI, MMDCCXXII.

Küll sajandi võrra hilisemast ajast, kuid siiski väga huvitava sissevaate kirikhärrast kanooniku mõningatesse sissetulekutesse annab 1363. aastast pärinev Osilia piiskopi Konrad II supliik. 14. sajandi keskel oli Valjala kirikhärra Petrus de Waldele, kes oli ühtlasi ka piiskop Konradi kapellaan ja Osilia piiskopkonna toomhärra. Piiskop Konradi paavstile esitatud palvekirja sisuks oli Petrus de Waldele suure prebendi kinnitamine.⁹¹ Supliigis nimetas piiskop Petruse sissetulekud. Talle kuulus siis keskmine prebend ning ka Valjala kihelkond ehk Valjala kihelkonna (pole teada, kas see tähistab kogu kihelkonda või pigem kirikut) tulud.⁹² Suure prebendi kinnitamise palve aluseks oli see, et Petrus de Waldele taastas oma isiklikust varast neofüütide apostasias ajal armetult rüüstatud Valjala kiriku.⁹³ Et Valjala kirik tõi Petrusele sissetuleku, siis loomulikult oli ta huvitatud selle vara hooldamisest, vajaduse korral tuli ette võtta ka suuremad taastamistööd, et vara väärtust ja sellest saadavaid sissetulekuid hoida.

Varast tulenevate sissetulekute kõrval oli kiriku ja preestri ülalpidamises oluline koht ka annetustel ja maksudel. Kristlastel on kohustus anda osa oma varast kirikule kas annetustena preestri või vaeste toetamiseks, hoone ülalpidamiseks või hoopis maksuna kümnise kujul. Kui annetused või preestri eluringi kombetalituste läbiviimise eest makstud tasu olid vaadeldavad mingi teene eest tasumisena, siis kümnis oli üks maksudest, mida koguti majapidamistelt. Henriku Liivimaa kroonikast saab jälgida, kuidas kümnise kehtestamine astus vallutusega ühte jaga. Ugandi ja Sakala puhul on 1224. aastal eestlaste viimase suuremale vastuhakule järgnenud sündmuste kirjelduse juures nimetatud ka kümnise kehtestamise vastuvõtmist eestlaste poolt.⁹⁴ Seda saab pidada vallutuse põlistamise üheks osaks, mis oli sajandeid varem toimunud ka mujal Euroopas.⁹⁵

91 Piiskopkondadel oli sissetulekuteks väikesed, suured ja keskmised prebendid. Nende jagamine oli piiskopi õigus, kuid kinnitama pidi prebendi andmise paavst.

92 Arthur Motzki, „Livonica aus dem Suplikenregistern von Avignon (1342 Okt. 11 – 1366 Mai 9)“, *Mitteilungen aus der livländischen Geschichte*, hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde zu Riga, Bd. XXI, Heft 2 (1921), nr 119: [...] *mediam prebendam inibi et parrochiale in Waldele Osilien. dioc* [...].

93 Motzki, „Livonica aus dem Suplikenregistern von Avignon“, nr 119: [...] *quam tempore apostasie neophitorum illarum partium miserabiliter destructam de proprio patrimonio solemmniter reedificavit et reformavit ...* Motzki, Arthur. *Livonica aus dem Suplikenregistern* [...].

94 HCL XXVIII (8), (9).

95 Wood, *The proprietary church*, 460.

Mõnevõrra vähem on teada Osilia piiskopkonnas toimunust. Umbmäärased poliitilised olud, kus piirkonna kuuluvus oli pikalt küsimärgi all ja saarlaste vabanemiskatsed tihedad, ei soosinud kõige muu hulgas ka stabiilset kiriku kui struktuuri ülesehitamist. 1234. aastal heidab Modena Wilhelm kõige muu hulgas esimesele Osilia piiskopile Gottfriedile ette, et too ei määranud ei põldusid, kümniseid ega muid tulusid oma kirikule ega kanoonikutele, ega andnud neile majasid.⁹⁶ Samas, 1228. aastal Gottfriedi ja Mõõgavendade Ordu vahel sõlmitud Saaremaa, Muhu ja neid ümbritsevate saarte maadejagamise lepingus andis piiskop ordule õiguse oma valdustes kümnist koguda.⁹⁷

Kümnist on traditsioonide kohaselt jaotatud kas neljaks – piiskopile, vaimulikele, kiriku ülalpidamisele ja vaestele – või kolmeks. Viimasel juhul pidi vaeste osa saama kaetud vaimulike ja piiskopi jaost.⁹⁸ Kuid ajas ja ruumis reeglid muutusid. Kiriku rajaja võis võtta enda kätte kogu kümnise ja seda ise laiali jagada. Samuti võis kogu kümnis jääda vaid kirikule ja vaimulikele.⁹⁹ Gregorius IX tuletas 1236. aastal siinsetele prelaatidele muude küsimuste seas meelde ka kümnise jaotamist ja preestritele makstava tasu suurus. Kihelkonnakirikutele ja nende vaimulikele oli ette nähtud kolmandik kümnisest ning vaimulike sissetulekute suurus oli 10 marka rentidena.¹⁰⁰

Kokkuvõtteks

Lääne-Eesti keskaegsed kirikud on imeilusad mälestusmärgid Osilia piiskopkonnale. Keerulistes poliitilistes oludes sündinud piiskopkonnas ei olnud võimalik jääda ootama rahulikumaid aegu kirikute rajamiseks. Vastaritistutele kristliku õpetuse jagamine ja neilt kümnise kogumine – need olid ühe mündi kaks külge, mis viisid kiirelt esmase kirikutevõrgu väljaehitamisele. Kui esimeste kirikute puhul oli oluline pöörata tähelepanu kiirusele ja taskukohasusele, siis edaspidi asendusid esialgsed lihtsad hooned

96 LUB VI, MMDCXXII: [...] *nec agros nec decimas nec redditus aliquos ecclesiae suae vel canonicis assignavit nec etiam de camera constituit* [...].

97 LUB III, XCIX.

98 Wood, *The proprietary church*, 476.

99 Samas.

100 LUB I, CXLV: *Parochiales ecclesiae seu plebes in omnibus dioecibus tertiam partem percipiant decimarum, et tot capellae constituantur ibidem, quae sufficere possint ad regimen populi Christiani, ita quod singulis capellanis decem marcae in redditibus assignetur.*

suursuguste kivikirikutega. Kirikud ei olnud vaid kristliku õpetuse jagamiseks ja eluringiga seotud riituste läbiviimiseks. Need olid ka majandusüksused, mis pidid võimaldama sissetulekut nii kogudust teeninud vaimulikele kui ka maaisandale.

Summary

Foundation of churches: evidence from the earliest written sources

KAIRE TOOMING

The Bishopric of Osilia or Ösel-Wiek as it was named in the 19th century by the Baltic-German historians, was formed as an outcome of the Livonian crusade on the mainland and the islands of Western Estonia. The supremacy over this territory was debated for decades between the main actors of the Livonian crusade. In 1220–1222/3 Denmark was holding most of the territory of present-day Estonia, including Western Estonia. In 1223, when Danish king Valdemar II was abducted and held in captivity for years, Estonians rebelled and succeeded in taking back control of most of their territory. But this was not for long. Joined forces of the Livonian Brothers of the Sword and the Bishop of Riga captured the land, including Danish dominion in 1224. This was the beginning of the long-lasting land dispute mediated by the Holy See. In 1228, after Saaremaa succumbed to the power of the joined forces, the Bishopric of Osilia was founded. The start of the bishopric was rough with the first Prince-Bishop of Osilia being a puppet in the hands of the Bishop of Riga. With the authority of the Papal Legate William of Modena the second Prince-Bishop of Osilia was appointed in 1234 and this was the beginning of a slow state-building process. Denmark renounced its claims to Western Estonia as late as 1251.

In the same year, Prince-Bishop of Osilia signed the charter founding the cathedral and the chapter in Pärnu. It can be argued whether it was

the tense economic situation, hardships in domestic policy, or rather the Danish sword hanging over the bishopric, or the combination of all aforesaid factors, that hindered the foundation of the cathedral for decades, which is not appreciated by the canon law. There is no evidence to support the suggestion that the charter of 1251 is merely the document to confirm the change of the location of the cathedral. The cathedral and the chapter were relocated to Haapsalu some decades later without any surviving written sources to explain the act. Although, there is evidence of worsened political situation which suggests the reasoning behind the relocation of the capital town.

Despite the hardships in the political and economic situation, the newly christened people needed to be given Christian teaching, and rites of the life cycle had to be celebrated at the churches to enforce the new order. The earliest survived written documents contain the evidence that the foundation of churches happened side by side with the conquest of the land. It was inevitable as by the canon law the sacraments could be distributed, and the masses held only in the consecrated churches. The implementation of the new order contained quick founding and erecting of churches. Despite the lack of archaeological evidence of the earliest church buildings, these must have been built of wood, the most available building material in Estonia. As Estonians lacked the knowledge of burning and using lime as binding material in stone buildings, the first generations of churches were presumably built of wood. The first stone churches were erected around the middle of the 13th century.

Legend Fulcost, Eestimaa piiskopist

JAAK MÄLL

SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid
jaak.mall@salm.ee

Eestimaa, Lihula ja eestlaste piiskop Theoderich

1211. aastal pühitseb Riia piiskop Albert Dünamünde kloostri abti Theoderichi piiskopiks, lubades talle piiskopkonna Eestimaal, mille vallutamise ja ristimine on siis alles algusjärgus.¹ Liivimaa kroonika järgi olevat Riia piiskop uute piiskopkondade loomiseks otse paavstilt volituse saanud.² Sel ajal viibisid Riias ka veel kolm piiskoppi – Ratzeburgi Philipp, Verdeni Yso ja Padeborni Bernhard³ –, mis tegi uue piiskopi pühitsemise tseremonia läbiviimise võimalikuks ja kirikuõiguse järgi kehtivaks.⁴

1 Henriku Liivimaa kroonika = *Heinrici Chronicon Livoniae*, tlk Richard Kleis, toim Enn Tarvel (Tallinn: Eesti Raamat, 1982) (edaspidi HCL) XV (4): [...] *Theodericum abbatem Cysterciensis ordinis in Dunemunde sibi cooperatorem continui laboris assumpsit et in Estonia promittens episcopatum eum in episcopum consecravit*. ([...] ja võttis Theoderichi, tsistertslaste ordu abti Dünamündes endale kaastööliseks oma jätkuvates tegemistes ja lubades talle piiskopkonna Eestimaal, pühitses ta piiskopiks.) Siin ja edaspidi autori tõlge.

2 Samas. Sellesse väitesse tuleks suhtuda teatud reservatsioonidega. Õiguse luua uusi piiskopkondi sai Riia piiskop alles 1217. aastal paavst Honorius III käest, vt *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*, Bd. 1, hrsg. von Friedrich Georg von Bunge (Reval: Kluge und Ströhm, 1853) (edaspidi LUB I), XL: [...] *auctoritate nostra in partibus illis ecclesias instituas cathedrales in quibus viros idoneos qui tanto congruant oneri et honori eligas in episcopos et accersitis duobus vel tribus episcopis vice nostra electis munus consecrationis impendas*. ([...] meie volitusega nendes maades toomkirikuid asutada ja võid väärilisi mehi, kes selle koorma ja au jaoks sobivad, valida piiskoppideks ja kahte või kolme väljast toodud piiskoppi meie poolt valitute asemel pühitsemise tseremoniaks tarvitada.)

3 HCL XV (1).

4 *Decretum Gratiani (Kirchenrechtssammlung)*, Münchener Digitalisierungszentrum, <https://geschichte.digital-sammlungen.de/decretum-gratiani/online/angebot> (27.04.2022) (edaspidi *Decretum Gratiani*), P.I D.XXIII C.VII: *Episcopus cum ordinatur, duo episcopi ponant et teneant euangeliorum codicem super caput et ceruicem eius, et uno super eum fundente benedictionem, reliqui omnes episcopi, qui adsunt, manibus suis caput eius tangant*. (Kui pühitsetakse piiskoppi, hoiavad kaks piiskopi tema pea ja kukla peal evangeeliumi ja üks teeb võidmise õnnistuse, ülejäänud juures viibivad piiskopid aga panevad käed tema pea peale.)

Vastne Eestimaa piiskop ilmub esimest korda juriidilise subjektina 1211. aastasse dateeritud Riia, Padeborni, Verdeni ja Ratzeburgi piiskoppide välja antud ürikus Riia piiskopi ja Mõõgavendade Ordu vahel maavalduste jagamise kohta, mida oli vahendanud paavst.⁵ Üriku lõpus ära toodud tunnistajate ravis on uhkelt esimene *Theodericus episcopus Estoniae* (Theoderich, Eestimaa piiskop).

Lahendust Mõõgavendade Ordu ja Riia piiskopi tülile eelmainitud kokkulepe siiski ei toonud: vaid mõni kuu hiljem, kas 1211. aasta lõpus või 1212. aasta alguses, visatakse vaidlusaluste maade üle liisku ja koostatakse uus, kokkulepet kinnitav dokument.⁶ Selle väljaandjad on Padeborni piiskop Bernhard, Verdeni piiskop Yso, Ratzeburgi piiskop Philipp ja Theoderich, kes seekord tituleerib ennast Lihula piiskopina.⁷ Dokumendis on öeldud, et väljastajad on selle oma pitseritega kinnitanud,⁸ millest võiks järeldada, selle üriku küljes rippunud Theoderichi pitser kandis sedasama tiitlit – *episcopus Lealensis*.

Nagu selgub, polnud Mõõgavendade Ordu tekkinud olukorraga sugugi rahul ja ordu saadik esineb juba 1212. aasta alguses paavsti kuurias palvega määrata nende poolt vallutatud maadele piiskop. Arvatavasti on siis jutt Lõuna-Eestist – Sakalast ja Ugandist. Paavsti 25. jaanuari 1212 kirjalik äraütlemine sisaldab aga tähelepanuväärset lõiku: [...] *teie kaasvend esitas meile tungiva palve, et nendele maadele, mida teil ülima jumaliku armu läbi alla heita on õnnestunud, võiksite suvatseda piiskoppi määrata. Aga see teie soov on seotud raskuste ja küsimustega, mistõttu me kohe nõustuda ei saa, pigem lootes aja jook-sul lahendusele jõuda, teie huvisid ja soove arvesse võttes*.⁹ See Innocentius III

5 LUB I XVIII. *Sine dato* üriku dateerimisel lähtutakse Henriku Liivimaa kroonika andmetest: pärast ristisõdijatest piiskoppide saabumist Liivimaale 1211. aasta kevadel (HCL XV (1)) ja enne piiskop Alberti lahkumist 1211. aasta sügisel (HCL XV (6)).

6 LUB I XXIII. Ka seda dokumenti dateeritakse Henriku Liivimaa kroonika põhjal: pärast Riia piiskopi minekut 1211. aasta sügisel Saksamaale (HCL XV (6)) ja enne Verdeni ja Padeborni piiskoppide ärasõitu 1212. aasta kevadel Liivimaalt (HCL XV (12)).

7 Samas: *B. Paderbornensis, I. Verdensis, Ph. Ratzeburgensis, Th. Lealensis episcopi* [...].

8 Samas: *Nos ergo quod coram nobis est gestum litteris mandari fecimus et sigillis nostris communi.* (Nii lasime me selle, mis meie silme ees on sündinud, kirja panna ja meie pitseritega kinnitada.)

9 LUB I XXIV: [...] *confrater vester lator praesentium a nobis cum instantia postulavit ut in terris illis quas nobis nuper divina praeaeunte clementia subiugastis dignaremur episcopum ordinare. Sed preces ipsius cum arduum sit negotium non duximus protinus admittendas quia potius usque ad tempus expectandum providimus opportunum.*

vastus on veidi ootamatu ja põiklev ning viib mõttele, et olukord on tema jaoks millegipärast keerulisem, kui ainult see, et Theoderich on juba Eestimaa piiskopina ametisse pühitsetud.

Veelgi kummalisem poliitiline pimesikumäng läheb lahti 1213. aasta hilissügisel. 10.–11. oktoobril on Innocentius III juures Mõõgavendade Ordu esindajad, kelle diplomaatiliste püüdluste tulemusena sündinud dokumentidest on meie päevini säilinud viis: Dünamünde kloostri abtile ja konvendile kaks kirja, milles manitsetakse neid takistama Riia piiskoppi Albertit Mõõgavendade Ordu ja vastristitute kiusamisel;¹⁰ Mõõgavendade Ordu õigusi Ugandile ja Sakalale kinnitav privileeg;¹¹ Gotlandi ja Lundi peapiiskopkonna prelaatidele saadetud kiri, milles palutakse neid osutada abi Mõõgavendade Ordule seoses ülekohtuga, mida neile on tehtud Bremeni piiskopkonnas ja Riia piiskop Alberti poolt;¹² ja viimaseks ülesanne Lundi peapiiskopile ja toomkapiitlile korraldada Sakalas ja Ugandis piiskopkonna loomine ja piiskopi valimine *ausalt ja ilma kärata*.¹³

Kolm nädalat hiljem – 30. oktoobrist kuni 2. novembrini 1213 – on Innocentius III jutul piiskop Theoderich. Ka sellest kohtumisest sünnib hulk säilinud dokumente: esiteks paavstlik kinnitus Theoderichi ametisse pühitsemisele¹⁴ ja tema vabastamine allumisest ühelegi peapiiskopile¹⁵, kolm soovituskirja Theoderichi nimele – kõigile Saksimaa kristlastele, Saksimaa prelaatidele ja Münsteri piiskopile¹⁶ – ning viimaks manitsuskiri Mõõgavendade Ordule, et nad Theoderichile koormaks ei oleks, talitseks oma iha maiste varade järele ja keskenduks enam kristlikele väärtustele¹⁷.

Eeltoodust jääb mulje, et Innocentius III püüdis manööverdamise ja survestamisega Theoderichi, Mõõgavendade Ordu ja Lundi peapiiskopkonda koostööle suunata. See võis nii olla, kuid käesoleva artikli seisukohast on oluline see, et 1213. aasta dokumentides ei nimetata Theoderichi

10 LUB I XXVII ja XXVIII.

11 LUB I XXX. Kummaline on formuleering: [...] *Saccalle et Hugenhusen Gutlandiae adjacentes* [...]. ([...] Sakala ja Ugandi, mis asuvad Gotlandi lähistel [...])

12 LUB I XXXI.

13 LUB I XXIX: [...] *integre et quiete* [...].

14 LUB I XXXV.

15 LUB I XXXVII.

16 LUB I XXXII, XXXIII, XXXIV.

17 LUB I XXXVI.

Eestimaa piiskopiks (*episcopus Estoniae*) ega ka Lihula piiskopiks (*episcopus Lealensis*), vaid eestlaste piiskopiks (*episcopus Estiensis*).¹⁸

Teame, et piiskopkondade ja nende nimede vahetamisse ei suhtunud sugugi kergekäeliselt,¹⁹ kuid Theoderichi puhul näeme tõelist *alias'*te paraadi: esimeses ürikus *episcopus Estoniae*, pitseril (oletatavasti) *episcopus Lealensis*, paavsti kuurias *episcopus Estiensis*. Miks vältis Theoderich talle Ratzeburgi, Verdeni, Padeborni ja Riia piiskoppide poolt pühitsemisel antud tiitlit *episcopus Estoniae*? Miks mängis seda mängu aktiivselt kaasa ka Innocentius III?

Vastus on lihtne: Eestimaa piiskopkond oli loodud juba rohkem kui 30 aasta eest, kui Lundi peapiiskop Eskil pühitses esimeseks Eestimaa piiskopiks prantslase Fulco. Seega, kui Riia piiskop Albert 1211. aastal Eestimaa piiskopi pühitsemise korraldas, oli see kirikuõiguse jäme rikkumine²⁰ ja lisaks ka Lundi piiskopkonna ja Taani krooni õiguste ignoreerimine. Peale selle, et niisuguses situatsioonis ootasid tõenäolised ebameeldivused vastset Eestimaa piiskoppi Theoderichi ja selle rikkumise heauskseteks kaasosalisteks tehtud Ratzeburgi, Padeborni ja Verdeni piiskoppe, oli antud küsimuses *ex officio* lõplikuks vastutajaks tehtud ka Innocentius III, kelle hilisemat tegevust võiksime interpreteerida kui püüdu vältida konflikti Taaniga.

Eestimaa piiskop Fulco, St. Remigiuse abt Petrus ja paavst Alexander III

Esimene Eestimaa piiskop Fulco on meie ajalootraditsioonis kinnistunud pigem legendaarse kui ajaloolise isikuna. Põhjused on nii objektiivsed kui ka subjektiivsed. Ühelt poolt on teema algallikad olnud uurijatele raskesti kättesaadavad ja neid on asendanud eksitavat informatsiooni sisaldavad ja

18 Ka Henriku Liivimaa kroonika nimetab Theoderichi järjekindlalt *episcopus Estiensis'*eks.

19 *Decretum Gratiani*, P. II C. VII Q. I C. XXVII: *Non ambicione, sed sinodali auctoritate de ecclesia ad ecclesiam episcopus transeat.* (Piiskop ei tohi mitte oma tahtmise järgi kirikust kirikusse üle minna, vaid ainult sinodi loaga.)

20 Kuigi Eestimaa piiskopi Fulco sünniaasta pole teada, ei saa välistada, et 1211. aastal oli ta veel elus ja täie tervise juures. Vt *Decretum Gratiani*, P. II C. VII Q. I: [...] *ut nullus vivente episcopo alius superponatur aut superordinetur episcopus, nisi forsitan in eius locum, quem capitalis culpa deiecerit* [...]. ([...] ja keegi ei tohi elavat piiskoppi välja vahetada ega ka uut tema asemele määrata, kui ainult seal, kus raske süütegu on toimunud [...].)

lünklikud sekundaarsed publikatsioonid,²¹ teiselt poolt on suurt rolli mänginud ajalooteaduse endeemiline „historiograafiline viletsus“: allikate uurimisele eelistatakse põhimõtteliselt ajalookirjutuse traditsiooni truualamlikku järgimist.²² Sellise suhtumise tagajärgi iseloomustab suurepäraselt 2012. aastal ilmunud „Eesti ajaloo“ II köites avaldatud Eesti ajalookirjutuse kollektiivne Fulco-narratiiv, mis koosneb peamiselt piduriteta fantaasialennust, oletustest ja jämedatest faktivigadest²³ ja kus ainus ajalooallikatel põhinev väide on see, et piiskop Fulco kuulus benediktiini mungaordusse. Sellest järelduvalt on siinkohal ratsionaalne loobuda traditsioonilisest historiograafilisest ülevaatest ja asuda vaatlema teemat puudutavaid ajalooallikaid.

Meid huvitava teema allikasituatsioon on omapärane, kui mitte öelda kurioosne. Esiteks, piiskop Fulco puhul on meil tegemist nn vaikiva ajaloolise isikuga. Säilinud ei ole ühtegi tema enda koostatud ega ka ühtegi otse talle adresseeritud dokumenti, ta ei kajastu ka üheski annaalis ega kroonikas. Eestimaa piiskop Fulco astub meie ette ainult oma kahe mõjuka eeskostja, Reimsi St. Remigiuse kloostri abti Petrus de Cella ja paavst Alexander III (1159–81) kirjades. Teiseks pärineb enamik dokumente ühest ja samast allikast: Petrus de Cella epistolaariumist, välja arvatud üks paavst Alexander III kiri Roskilde toomkapiitlile, mis meie teema jaoks on tegelikult väheoluline. Kolmandaks on Petrus de Cella epistolaariumist pärinevad

-
- 21 Eksitav informatsioon on peamiselt dokumentidele ilma igasuguste kommentaarideta arbitraarselt antud dateeringud, peamiselt LUB I ja *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch nebst Regesten*, Band VI, hrsg von Friedrich Georg von Bunge (Riga: N. Kymmell, 1873) (edaspidi LUB VI), aga ka *Patrologiae Cursus Completus sive Bibliotheca universalis...*, *Series Secunda: Patrologiae Tomus CC. Alexander III, Pontifex Romanus*. ed. by J. P. Migne (Paris 1855) (edaspidi *Patrologia Latina* 200) ja *Patrologiae Cursus Completus sive Bibliotheca universalis...*, *Series Secunda: Patrologiae Tomus CCII. Petrus Cellensis etc...*, ed. by J. P. Migne (Paris, 1855) (edaspidi *Patrologia Latina* 202).
- 22 Fulcot on saksa ja skandinaavia kultuuriruumi ajalookirjutuses traditsiooniliselt peetud tsistertslaseks. Esimesena juhtis sellele laialt levinud eksitusele ja tõenäolisele algallikale tähelepanu Nicholas Bourgeois, „Les Cisterciens et la croisade de Livonie“, *Revue Historique*, CCCVII/3 (Juillet 2005), 521–560, siin 527, viide 24; 528, viide 26; 529, viited 29 ja 30.
- 23 *Eesti ajalugu II: eesti keskaeg*, toim Anti Selart (Tartu: Tartu Ülikooli arheoloogia ja ajaloo instituut, 2012) (edaspidi EA II), 35–36. Nt: *Ajal, mil Eskil tegeles Fulco ametisse määramisega, oli Valdemar koos piiskop Absaloniga hõivatud Rügeni vallutamisega. Gesta Danorum* järgi osales Eskil siiski oma laevadega Rügeni vallutamisel: Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum: The History of the Danes*, vol. 1–2, transl. by P. Fischer, ed. by K. Friis-Jensen, Oxford Medieval Texts (Oxford University Press, 2015), XIV, 39.28.

dokumendid kas täielikult dateerimata või paremal juhul dateeritud kuupäevaga, ilma aastat mainimata.

Petrus de Cella kirjade koopiaraamatu ehk epistolaariumi publitseeris esimest korda jesuiit Jacques Sirmond 1613. aastal²⁴ ning see publikatsioon on kõikide hilisemate Petrus de Cella kogutud teoste publikatsioonides kirjavahetust puudutava osa aluseks.²⁵ 2001. aastal publitseeris Julian Haseldine põhjaliku uurimistöö Petrus de Cella epistolaariumite kohta koos tõlgete ja mahukate kommentaaridega, lähtudes mitte ainult Sirmondi algsest publikatsioonist, vaid ka varem publitseerimata originaalkäsikirjadest.²⁶ Tänu Haseldine'i tööle on Eestimaa piiskop Fulco probleemi uurimine võimalik viia täiesti uuele tasemele. Kokku on Haseldine publitseerinud, tõlkinud ja kommenteerinud 183 Petrus de Cella kirja, millest otseselt meie teemat puudutavad seitse.²⁷

Õnneks ei ole see kogu materjal, sest Petrus de Cella epistolaarium sisaldas peale tema enda kirjade veel 56 kirja paavst Alexander III-lt, mis Haseldine'i publikatsioonis puuduvad. Petrus de Cella epistolaariumi viimane osa, pealkirjastatud „Paavst Alexandri 56 kirja Petrusele, St. Remigiuse abtile ja teistele“²⁸, on allikas, kust pärinevad meie teema jaoks märgilise tähtsusega dokumendid: Alexander III palve anda Fulcole abiliseks eestlasest munk Nikolaus²⁹; üleskutse kõigile Taani kristlastele Fulcot materiaalselt abistada³⁰ ja esimene Eestimaa vastu välja antud ristsõjajabulla *Non parum animus noster*³¹. Siinkohal tuleb tähelepanu juhtida veel sellele, et kuski mujal neid tekste säilinud ei ole ja kõikide hilisemate publikatsioonide algallikaks nende dokumentide puhul on Petrus de Cella epistolaarium.

24 *Petri Abbatis Cellensis qui post deinde S. Remigij Remensis Abbas, et Episcopus fuit Carnotensis, Epistolarum libri IX: item Alexandri III Papae ad Petrum eundem et alios Epistolae LVI* (Paris, 1613).

25 Peamised *Petri Abbatis Cellensis primum, deinde S. Remigii apud Remos ac demum Episcopi Carnotensis, Opera Omnia* (Paris, 1671) (edaspidi Janvier, 1671); *Patrologia Latina* 202. Originaalkäsikiri hävis väidetavalt Reimsi St. Remigiuse kloostri 1774. aasta tulekahjus, vt *The Letters of Peter of Celle*, transl. and ed. by Julian Haseldine, Oxford Medieval Texts (Oxford University Press, 2001), xxxvii.

26 *The Letters of Peter of Celle*.

27 Kõiki teemat puudutavaid dokumente käsitleme üksikasjaliselt edaspidi.

28 Janvier, 1671, 193–232: *Alexandri Papae ad petrum Abbatem S. Remigij et alios epistolae LVI*.

29 Janvier, 1671, 212; LUB I, IV.

30 Janvier, 1671, 207; LUB I, VI.

31 Janvier, 1671, 208; LUB I, V.

Montier-la-Celle'i prior Falco, Troyes' ülemdiakon Falco ja Reimsi toomdekaan Fulco

Petrus de Cella kirjadest selgub, et Eestimaa piiskop Fulco on olnud talle äärmiselt lähedane isik. Tema oma sõnade järgi on ta Fulco isiklikult mungaks pühitsenud ning usu- ja kloostrielus üles kasvatanud³² ning ta isegi tunnistas, et tunneb ära temas enese näo³³, st luges teda oma vaimseks pojaks. Sellisel juhul võiks eeldada, et Fulco figureeris ka varasemates Petrus de Cellaga seotud kirjalikes allikates?

Lähemal vaatlemisel tundub, et see on tõesti nii. Juba 1145. aastal on ühes Montier-la-Celle'i püha Peetruse kloostri teatavaid eestkosteõigusi puudutavas dokumendis nimetatud nii abt Petrust kui ka priorit ja munka *Falcot*.³⁴ Püha Benedictuse kloostrireeglite järgi oli prioril väga suur tähtsus kloostri administreerimisel, sisuliselt oli tegemist abti esimese asetäitjaga.³⁵

Järgmisel korral ilmub 1154. aastal Montier-la-Celle kloostri kartulaarides ülemdiakon *Falco*, kui Troyes' piiskop Heinrich von Spanheim annab tema diötseesi kuuluvale Montier-la-Celle kloostriks ja selle abtile Petrusele üle St. Flavitiuse kiriku patronaadiõiguse.³⁶ Kahjuks ei selgu dokumendist otse, millise kiriku või kloostri juures ülemdiakon *Falco* teenis, kuid see, et teda on tunnistajate seas nimetatud enne Troyes' toomhärراسid, võiks viidata asjaolule, et tegemist oli Troyes' Püha Peetruse ja Pauluse katedraaliga.

1162 saab Petrus de Cella Reimsi St. Remigiuse kloostri abtiks.³⁷ Ka keegi *Fulco* hakkab Reimsis figureerima umbes samal perioodil toom-

32 *The Letters of Peter of Celle*, nr 96: [...] *quem per euangelium in Christo ego genui monachum* [...]. ([...] kelle mina olen loonud mungaks Kristuse evangeeliumi läbi [...]); samas, nr 181: [...] *dominum Fulconem episcopum quondam monachum nostrum et in claustrali religione a nobis enutritum* [...]. ([...] isand piiskop Fulco, kunagise meie munga ja meie poolt usule ja kloostrielule üles kasvatatu [...]).

33 *The Letters of Peter of Celle*, nr 181: [...] *Recognoscimus in eo vultum nostrum* [...].

34 *Collection des principaux cartulaires du diocese de Troyes*, tome VI: *Cartulaire de Montier-la-Celle*, par M. l'abbé Lalore (Paris-Troyes, 1882) (edaspidi Lalore, 1882), nr 34: [...] *Petro abbati Sancti Petri de Cella* [...]; [...] *Falco prepositus et monachus* [...].

35 „Regula Sancti Patris Benedicti iuxta antiquissimos Codices recognita“, *Vita et Regula SS. P. Benedicti una cum expositione regulae II*, ed. by Edmundo Schmidt (Cincinnati, 1880) (edaspidi *Regula Benedictii*), Cap. LXV: „De praeposito monasterii.“

36 Lalore 1882, nr 221: [...] *factum est in curia nostra assistantibus religiosus et venerabilis personis* [...] *Falcone archidiaconis* [...].

37 *The Letters of Peter of Celle*, xxxi.

kapiitli kanoonikuna. Sündmuste täpse kronoloogia esitamine on siinkohal problemaatiline, kuna jälle kerkib esile meie uurimisteema endeemiiline probleem: dokumendid on paremal juhul dateeritud kuupäevaga, kuid mitte aastaga.

Paavst Alexander III kirjutab dateerimata kirjas Reimsi peapiiskopile Henrile (1162–75) küllaltki hämara finantsafääri kohta, kuhu olid segatud paavst ise, keegi tema sugulastest, Templiordu ja Reimsi toomkapiitlile lähedal seisvad isikud, ning teatab, et *meie armas poeg, magister Fulco, sinu kiriku kanoonik* on probleemile välja pakkunud potentsiaalselt kõiki rahuldava lahenduse.³⁸

Veelgi skandaalimaigulisem on paavst Alexander III jällegi dateerimata kiri Reimsi toomkapiitli dekaanile Fulcole ja Reimsi kanoonikutele.³⁹ Paavsti kõrvu olid nimelt jõudnud kaebused, et Reimsi kanoonikud olevat täielikult loobunud vagast ühiselust (*vita communis*), ning manitseb neid meelt parandama ja vähemalt ühissöömaaegade pidamist ja almuste jagamist jätkama. Samasisulise kirja on Alexander III saatnud ka Reimsi peapiiskopile Henrile.⁴⁰

Sellele kõigele lisaks pakub siinkirjutaja arvates tähendusrikka pildi Petrus de Cella epistolaarium: 56st paavst Alexander III kirjast 16 on adresseeritud St. Remigiuse abtile Petrusele ja Reimsi toomdekaanile Fulcole ühiselt⁴¹ ning kaks St. Remigiuse abtile ja Reimsi toomdekaanile ühiselt nimesid mainimata⁴². Peame konstateerima fakti: 18 kirja 56st on disproportsionaalselt palju, eriti veel kui võtta arvesse, et kirjad ei sisalda erinevalt ülejäänutest midagi poliitiliselt, finantsiliselt või teoloogiliselt üliolulist, vaid puudutavad näiteks kellegi preestri ja Reimsi toomkooli õpilaste vägivaldset tüli, mis lõppes toomkooli akende sisselöömisega⁴³, vaestemaja

38 *Patrologia Latina* 202, CCCXLVIII: [...] *Dilectus filius noster magister Fulco ecclesiae tuae canonicus* [...]. Ebaselgetel põhjustel on antud dokument selles publikatsioonis dateeritud u 1165. aastaga.

39 *Patrologia Latina* 202, MLXXXVIII: *Ad Fulconem decanum et canonicos Ecclesiae Remensis* [...]. Jällegi on publikatsioonis esitatud dateering 1173–74 ilmselt küllaltki meelevaldne.

40 Samas, MLXXXIX: *Ut canonicos suas ad vitam communem revocet ac solitas faciant elemosynas*. (Et ta oma kanoonikud ühiselule tagasi kutsuks ja neid uuesti innustaks almuseid jagama.)

41 Janvier, 1671, 194; 195; 195–196; 197 (2); 198 (2); 201; 218 (2); 219; 224; 227 (3); 228.

42 Samas, 220; 231.

43 Samas, 228.

rasket olukorda⁴⁴, piiskopkonna kloostrite omavahelisi vastuolusid⁴⁵ ning isegi Reimsis toimunud liigkasuvõtmise juhtusid⁴⁶. Sellest võime järeldada, et mingil perioodil (kõik kirjad on aastaga dateerimata) on abt Petrus ja toomdekaan Fulco õlgadel lasunud vastutus Reimsi diötseesi administratiivküsimuste ning kirikliku õigusemõistmise üle.

Arvata, et Petrus de Cella lähim kaastööline Reimsi toomdekaan Fulco ja tema *dilectus filius* Eestimaa piiskop Fulco oleks kaks eri isikut, pole mingit alust. Nagu ütleb Occami habemenuga: *frustra sit per plura, quod potest fieri per pauciora*.⁴⁷

Lundi peapiiskop Eskil, Roskilde piiskop Absalon ja Taani kuningas Valdemar

Piiskop Fulco loos on veel üks osaline – Taani kuningriigi ülemprelaat, Lundi peapiiskop Eskil (1100–82), kes Petrus de Cella sõnade järgi oli see, kes pühitses Fulco Eestimaa piiskopiks: *See vaene piiskop isand Fulco, kelle mina olen loonud mungaks Kristuse evangeeliumi läbi ja teie piiskopiks [...]*.⁴⁸ Samas meie jaoks peapiiskop Eskil „vaikib“ – ühtegi dokumenti, kus ta oleks Fulcot maininud, säilinud ei ole.

Sellest tulenevalt peame pöörduma *Gesta Danorum*'i, peapiiskop Eskili järglase Absaloni patronaazi all valminud kroonika poole, et heita valgust Eskili poliitilisele biograafiale ning otsida Eestimaale misjonipiiskopi pühitsemise põhjuseid ja tagamaid. Kroonika on allikana kaudne: Eestimaa piiskopi pühitsemisest ja plaanidest Eestimaa vastu ristisõda alustada ei ole seal mitte kui midagi. Sellest võime kohe järeldada, et Fulco pühitsemine Prantsusmaal oli Eskili isiklik initsiatiiv ja teenis tema poliitilisi eesmärke.

Valdemar I võimuletulek 1157. aastal sai Eskili jaoks ületamatuks probleemiks. Kuna Taani ülemprelaat oli ennast aktiivselt poliitilisse võimuvõitlusse seganud ning näidanud ennast äärmiselt ebausaldusväärse liitlasena,

44 Janvier, 1671, 219.

45 Samas, 195; 198.

46 Samas, 194.

47 *Gulielmi Occhami Doctoris Invincibilis et Nominalium Principis Summa Totius Logicae* (Oxford: L. L. Acad. Typog, 1675) (edaspidi *Summa Totius Logicae*), Cap XII: [...] tühi vaev on tarvitada paljut, kui saad hakkama vähemaga [...].

48 *The Letters of Peter of Celle*, 96.

olid kuninga ja peapiiskopi suhted juba algusest peale pingestatud. Sellele lisaks manööverdas Valdemar Eskili perekonna kontrolli all olnud Roskilde piiskopi ametikohale oma kasuvenna ja lähima kaaslaste Absaloni⁴⁹, toetas impeeriumimeelsena kirikulõhes vastupaavst Victorit⁵⁰ ja võis Eskili arva-tes olla segatud talle kuuluvate varade röövimisse⁵¹. Kuninga ja peapiiskopi tüli tulemuseks oli väikesemahuline kodusõda, mis lõppes Eskili kaotuse ja maapakku minemisega umbes 1161. aastal.⁵²

Maapaost 1167. aasta paiku naasnud Eskil oli küll tugevdanud oma positsiooni paavsti kuurias ja suhteid Prantsusmaa mõjukates kirikuring-kondades, kuid samas kaotanud täielikult kirikliku juhtrolli Taani kuning-riigis Roskilde piiskop Absalonile. Vendide-vastase ristsõja kulminatsiooni, Rügeni saare vallutamise käigus 1168. aastal on peapiiskop Eskil täielikult Absaloni varjus.⁵³ Peapiiskop näib olevat täielikult degradeeritud käsutäitja rolli: 1170. aastal osaleb ta koos Absaloniga Valdemari isa Knut Lavardi pühakuks kuulutamises ja tema alaealise poja Knuti kroonimises,⁵⁴ tugev-dades nende poliitilis-propagandistlike aktsioonidega oluliselt Valdemari positsiooni Taani troonil.

Poliitiliselt neutraliseeritud ja alandatud Eskil palub 1174. aasta paiku Valdemarilt luba veeta mõne aja Prantsusmaal talle armsaks saa-nud Clairvaux' kloostriis.⁵⁵ See palve, mille Valdemar ka rahuldab, polnud aga sugugi nii süütu, kui esmapilgul paistab. Nimelt eksisteeris Valdemari lähikonnas vandenõu tema kukutamiseks. Vandenõu nominaalne juht ja troonipretendent oli Taani kuninga Erik III sohipoeg Magnus, tegelikud eestvedajad aga peapiiskop Eskili tütrepojad Knut ja Karl⁵⁶ ning nähta-vasti ka Eskili vennapoeg, Lundi toompraost Asser⁵⁷. Peapiiskop Eskili Prantsusmaa-reisi eesmärk oli tagada endale alibi ja vältida süüdistusi

49 *Gesta Danorum* XIV 17.3: [...] *Waldemar* [...] *coevo et collecteo suo Absalone* [...]; Absaloni valimine Roskilde piiskopiks: *Gesta Danorum* XIV 21.2.

50 *Gesta Danorum* XIV 26.1; 26.4.

51 *Gesta Danorum* XIV 26.3.

52 *Gesta Danorum* XIV 26.13, viide 169.

53 *Gesta Danorum* XIV 39.28. Peapiiskop Eskili mainitakse Rügenil nimeliselt vaid ühel korral, ka siis on tema roll takka kiita Absalonile.

54 *Gesta Danorum* XIV 40.1; XIV 40.12.

55 *Gesta Danorum* XIV 50.1.

56 *Gesta Danorum* XIV 54.1.

57 *Gesta Danorum* XIV 54.32.

regitsiidis osalemises. Vandenõu paljastas Roskilde piiskop Absalon, kes näib olevat talle alluvate kirikustruktuuride sees loonud küllaltki tõhusa agentuurluure võrgustiku.⁵⁸ Tundub, et ka Absalon ise osales vandenõus topeltagendina: kuna ta oli Eskili tütrepoegade isapoolne sugulane, näivad vandenõulased olevat teda ülemäära usaldanud.⁵⁹

Selles, et peapiiskop Eskil oli vandenõust teadlik, ei saa kahelda: tema naasmine Prantsusmaalt oli ajastatud täpselt vandenõu planeeritud lõppfaasi 1176. aasta kevadsuvel.⁶⁰ Ribes maabudes kuuleb ta oma tütrepoegade käest, et katsed Valdemari mõrvata on osaliste arguse tõttu läbi kukkunud ja vandenõu suures osas paljastatud. Pärast Eskiliga kohtumist põgenevad Karl ja Knut Rootsi,⁶¹ kuigi Eskilile ei esitatud ühtegi otsest süüdistust, on katastroof üle 70-aastase peapiiskopi tervisele liig: teda tabab haigushoog ja ta kaotab ajutiselt kõnevõime.⁶²

Peapiiskop Eskil hoidub 1176/77 talvel halva tervise tõttu avalikust elust ja tundub, et kasutab seda aega paavst Alexander III käest tagasiastumisoa saamiseks. Samuti nõutab Eskil erandkorras õigust endale järglane määrata.⁶³ Kui peapiiskop tagasiastumiseks kuningalt luba tuli paluma, tekkis Valdemaril kohe kahtlus, et Eskili vennapoega, Lundi toompraost Asserit, kelle osalus vandenõus juba ilmsiks oli tulnud, üritatakse uueks peapiiskopiks manööverdada.⁶⁴ Seda, et kuninga kahtlustus ei olnud alusetu, näib kinnitavat see, et kirikuringkondades ringles informatsioon Asseri määramisest uueks peapiiskopiks juba sündinud faktina.⁶⁵

58 *Gesta Danorum* XIV 54.2–6.

59 *Gesta Danorum* XIV 54.30

60 *Gesta Danorum* XIV 54.12, viide 343.

61 *Gesta Danorum* XIV 54.16.

62 *Gesta Danorum* XIV 54.17. Kõnevõime kaotus on infarkti või insuldi oluline väline sümptom.

63 Alexander III kiri Eskilile (*archiepiscopo Londonensi*) on säilinud nn Gregoriuse dekretaalides: *Decretales D. Gregorii Papae IX suae integritati una cum glossis restituae. Ad exemplar Romanum diligenter recognitae*, Editio ultima (Torino, 1621) (edaspidi *Decretales Gregorii*), T IX Cap. I: *De Renunciacione*.

64 *Gesta Danorum* XIV 55.2.

65 Sellele viitab hiljem maha kraabitud, kuid siiski loetav sissekanne Colbatzi kloostrilise annaalides, vt *Pommersches Urkundenbuch, I Band, Zweite Abteilung: Annalen und Abt-Reihe des Klosters Colbatz, Todtenbuch und Abt-Reihe des Klosters Neuencamp, Personen- und Orts-Register*, hrsg. von R. Prümers (Stettin, 1877), 483: *MCLXXVII [...] Asker successit patruelis istius papali consensu*. (1177 [...] Asker järglaseks, tema vennapoeg, paavsti nõusolekul.)

1177. aastal toimub Lundi toomkirikus suurejooneline etendus Eskili tagasiastumisest ja Absaloni valimisest uueks peapiiskopiks.⁶⁶ Pärast seda jääb Eskil Absaloni „hoole alla“ selle hetkeni, kui ta eskorditakse piirini.⁶⁷ Eskil lõpetab oma elupäevad Prantsusmaal Clairvaux' kloostis.

Eelnevast võime ekstrapoleerida Lundi peapiiskop Eskili motivatsiooni pühitseda ajavahemikus 1174–76 Prantsusmaal Eestimaa misjonipiiskopiks prantslane Fulco, Reimsi toomdekaan. Võtame arvesse, et Fulco pühitsemine on osa plaanist, mille tulemused peaksid 1176. aasta lõpuks olema järgmised: kuningas Valdemar on kõrvaldatud ja asendatud Magnus Erikssoniga, Roskilde piiskop Absalon on samuti kõrvaldatud või vähemalt neutraliseeritud ja Lundi peapiiskopi domineeriv positsioon mitte ainult Taanis, vaid kogu Skandinaavias taastatud.

Sellest lähtudes võime välja tuua järgmisi motivatsioone Eestimaa piiskopkonna loomiseks:

- Lundi peapiiskopi prestiiž on Valdemar I valitsusajal tugevalt kannatanud. Uus edukas ristsõda, palju suuremates mastaapides kui Rügeni vallutamine, oleks andnud Lundi peapiiskopile võimaluse oma prestiiži nii kirikuringkondade kui ka ilmaliku üldsuse silmis taastada;
- lähenemine Rootsiga: Soome ja Eesti ristsõdade potentsiaalne ühendamine, Lundi peapiiskopi positsiooni taastamine Rootsi priimasena;⁶⁸
- välispoliitiline lähenemine Prantsusmaaga, sõlmides sidemeid kuningakojale lähedaste isikutega⁶⁹, ja Valdemari impeeriumisõbraliku poliitika hülgamine.

Eelnenu on paljuski hüpoteetiline ja interpretatsioonipõhine. Ükskõik milised olid peapiiskopi motiivid, fakt on see, et viibides Prantsusmaal maa paos, pühitses ta prantslasest vaimuliku Fulco, kellel olid väga lähedased suhted tollase St. Remigiuse abti Petrus de Cellaga, Eestimaa misjonipiiskopiks. Ja selleks pidid tal olema väga mõjuvad põhjused.

66 *Gesta Danorum* 55.5–55.15.

67 *Gesta Danorum* 55.16.

68 *Gesta Danorum* 11.1, viide 72.

69 Reimsi peapiiskop Henri I (1121–75) oli Prantsuse kuninga Louis VII (1137–80) vend, järgmine peapiiskop Guillaume de Blois (1135–1202) oli Prantsuse kuninga Philippe II Auguste'i (1165–1223) onu.

St. Remigiuse abti kirjakollektsioon

Nagu eelpool sai öeldud, on Eestimaa piiskop Fulco lugu tegelikult pärit ühestainsast allikast – Reimsi St. Remigiuse abti Petrus de Cella epistolaariumist. Kõik selles epistolaariumis sisalduvad dokumendid ja kirjad on aastaga dateerimata. Seda probleemi on selgelt teadvustanud vaid üksikud ajaloolased, näiteks Julian Haseldine⁷⁰ ja Alexander III eluloo vähetuntud uurija Hermann Reuter⁷¹. Järgneva ülevaate eesmärk on Petrus de Cella epistolaariumi dokumentides sisalduvad kronoloogilised pidepunktid ja dokumentide omavahelised suhted selgelt välja tuua.

1. Petrus de Cella paavst Alexander III-le: *Que in evidenti et manifesto sunt vera [...]*.⁷²

Tegemist on vaieldamatud suhtelises kronoloogias kõige varasema dokumendiga, milles Petrus esitleb paavstile värselt pühitsetud piiskoppi, kuid ei nimeta ei piiskopi ega piiskopkonna nime. Samas kinnitab ta, et tegemist on talle väga lähedase inimesega: [...] *käesoleva kirja esitaja, kes on meie alandliku hoole all kasvanud ja saanud vaimuliku rüü meie käest Cella kloostri ning keda on pikalt seal toidetud rindadest, mis on paremad kui vein, ja kes on saanud meheks, keda jumala arm on lugenud piiskopiameti vääriliseks [...]*⁷³ ja seda, et tegemist on misjonipiiskopiga, keda ootab surmaoht *barbarirahva seas*⁷⁴.

Ajalistest pidepunktidest leiame kirjast vaid ühe: Petrus viitab surmaohule, mis varitseb paavst Alexandri juurde teel olijat keisrivõimu vägivalla läbi.⁷⁵ See asetab kirja *terminus ante quem*'i enne Legnano lahingut

70 *The Letters of Peter of Celle*, nr 181; 687, viide 1.

71 Hermann Reuter, *Geschichte Alexanders des Dritten und der Kirche seiner Zeit*, Bd. III (Leipzig, B. G. Teubner, 1864), 774–777: *Die Chronologische Anordnung der S. 615 folgd. erzählten Thatsachen ist allerdings bis zu einem gewissen Grade nur eine hypothetische, nach meinem Dafürhalten aber doch eine wahrscheinliche.*

72 Janvier 1671, Lib V Ep XIX; LUB VI, MMDCCXIII; *The Letters of Peter of Celle*, nr 76.

73 [...] *quod lator presentium in gremio nostre humilitatis coalescens habitum religionis a nobis in monasterio Cellensi suscepti diuque ibi ubera vino meliora sugens in virum episcopalem gratia Dei cooperante profecit [...]*.

74 [...] *mortem importat barbarorum infida societas.*

75 [...] *querit enim a sede apostolica mortem per mortem quia et in itinere quo pergit mortem mina-*

29. mail 1176, kui keiser Friedrich I Barbarossa sai Lombardias paavsti pooldajatelt otsustavalt lüüa ja asus seejärel lepitust otsima.

2. Petrus de Cella paavst Alexander III-le:

Nullis bona voluntas [...].⁷⁶

Tegemist on kaaskirjaga piiskop Fulco palvekirjale paavst Alexander III-le: [...] *nii on ka vaese piiskop Fulco palvetega teile [...], mida me teie pühadusele soovitame [...]*.⁷⁷ Kiri on kronoloogiliselt seotud eelmisega ja saadetud samal kalendriaastal: [...] *piiskop Fulco, kes sel aastal kuurias käis [...]*.⁷⁸ Kirja sisuks on palve võimaldada piiskop Fulcole tema poolt soovitavad privileegid: [...] *nii et need privileegid, mida ta teilt endale palub, saavad teda abistama samuti kui Moosese vits ja Kristuse jüngerite imeteod [...]*.⁷⁹ Võime oletada, et palutavate privileegide puhul oli tegemist edaspidi vaadeldavate Alexander III poolt välja antud dokumentidega (vt kirjad 4–6).

3. Petrus de Cella Lundi peapiiskopile Eskilile:

Aeternas et antiquas venas misericordiarum [...].⁸⁰

Kiri Lundi peapiiskopile sisaldab peamiselt kiidusõnu Eskili heldusele ja lootust, et ka edaspidi Eskil toetab Fulcot majanduslikult. Sellest kirjast pärineb informatsioon, et Eskil on Fulco piiskopiks pühitsenud⁸¹ ja seeläbi ka tema metropolitaan⁸². Kirjast jääb mulje, et see võiks olla mõeldud otse Fulco poolt Eskilile üleandmiseks: [...] *ja saadame tema nüüd teie juurde*

tur estas et imperialis potestas [...]. ([...]) otsib ta püha aujärje juurest seda, mis toob surma, surma mis varitseb ohtlikul teekonnal keisrivõimu vägivalla läbi [...].)

76 Janvier, 1671, Lib VI Ep VI; *The Letters of Peter of Celle*, nr 77.

77 [...] *Proinde petitiones pauperis illius episcopi Fulconis [...]* apud vestram sanctitatem commendamus [...].

78 [...] *episcopi Fulconis, qui hoc anno curiam visitavit [...]*.

79 [...] *Privilegia ergo que a vobis petit, et pro virga Moysi et pro miraculis discipulorum Christi suffragabuntur ei*.

80 Janvier, 1671, Lib VI Ep XV; LUB VI MMDCCXIV; *The Letters of Peter of Celle*, nr 96.

81 [...] *domnus Fulco quem per Euangelium in Christo ego genui monachum et vos Episcopum [...]*.

82 [...] *Vestrum enim vestrum est quicquid incrementi provenerit ex labore ipsius [...]*. ([...]) Ja teile, tõesti teile kuulub mis iganes kasu, mis tema tööst peaks sündima [...].)

*tagasi, teda teie ja Jumala hoolde andes. Ja olles teda enda ligi hoidnud halval ajal, saadame ta tagasi heal ja sobival [...].*⁸³ Kahjuks ei selgu, kuhu Fulco saadetakse – kas Eskil asub Prantsusmaal või Taanis? Üldse puuduvad kirjas sisuliselt ajalised pidepunktid, välja arvatud hämar viide „headele“ ja „halbadele“ aegadele. Nii Eskili, Petruse kui ka teiste Alexander III toetajate jaoks võiks „heade aegade“ saabumise hetkeks olla juba mainitud Legnano lahing 29. mail 1176.

Kirjast ei selgu, kus Fulco pidi Eskiliga kohtuma, samuti pole kindlust selles, kas see kohtumine ka tegelikult toimus, kuna kiri räägib kavatsusest, lootustest ja plaanidest. Sisulist kronoloogilist sidet eelmiste kirjadega ei eksisteeri.

4. Paavst Alexander III Trondheimi peapiiskopile ja endisele Stavangeri piiskopile:

*Lex divina et humana desiderat [...].*⁸⁴

Paavst Alexandri kiri Trondheimi ja Stavangeri piiskoppidele palub anda Eestimaa piiskop Fulco käsutusse munga Nicolause, *uskliku ja targa mehe*⁸⁵, kes olevat *meie arusaamise järgi selle rahva hulgast pärit*⁸⁶. Dokumendil on selgelt soovituskirja iseloom, mis näib eeldavat seda, et see on mõeldud Fulco enda poolt üleandmiseks ja tema palvet toetama.

Kirjas on märgitud koostamise koht – Tusculum⁸⁷ – ja daatum – 9. september⁸⁸. Aastaarv puudub. Oletatavasti võib seda kirja seostada Petrus de Cella kirjaga nr 2 – tegemist on ühega Fulco poolt palutud „privileegidest“.

83 [...] *Vnde remittimus eum ad uos et commendamus eum Deo et vobis. Retinuimus eum siquidem malo tempore, remittimus autem bono et congruo [...].*

84 Janvier, 1671, 212; LUB I IV.

85 [...] *virum religiosum atque discretum [...].*

86 [...] *qui de gente illa sicut accepimus est oriundus [...].*

87 Tusculum paikneb Roomast 25 km kirdes, ilmselt oli paavsti residentsiks seal asunud linnus.

88 *Datum Tusculani V Idus Septembris.*

5. Paavst Alexander III kõikidele Taani kristlastele:

*Omnes qui pie volunt in Christo vivere [...].*⁸⁹

Paavst Alexander III kutsub üles kõiki Taani kristlasi Eestimaa piiskoppi Fulcot rahaliselt toetama. Kiri on jällegi välja antud Tusculumis, dateeritud kuupäevaga 17. september⁹⁰. Aastaarv puudub. Ka seda üleskutset võib seostada kirjaga nr 2.

6. Paavst Alexander III kõigile Taani, Norra, Rootsi ja

Göta kuningatele ja valitsejatele ja kõigile,

kes Kristusele ustavad on:

*Non parum animus noster affligitur [...].*⁹¹

Paavst Alexander III manitseb Skandinaavia kristlasi kuuletuma oma vaimulikele ja truult kandma kirikukoormisi. Kuna eestlaste ja muude paganate märatsemine tekitab kristlastele suurt vaeva, kuulutab ta välja patukustutuse ühe aasta ulatuses nendele, kes paganate vastu võitlevad. Võitluses hukkunutele lubatakse täielik patukustutus.

Tegemist on esimese ristosjapullaga Eestimaa vastu. Kuigi piiskop Fulcot otseselt tekstis ei mainita, võib arvata, et ka see ristosjapulla kuulub kirjas nr 2 nimetatud privileegide hulka. Bulla on välja antud Tusculumis, dateeritud kuupäevaga – 11. september⁹². Aastaarv puudub.

7. Petrus de Cella Lundi peapiiskopile Eskilile:

*Vacillans fluctuationes inter spem et deliberationem [...].*⁹³

Petrus de Cella kiri Lundi peapiiskopile Eskilile on täis muret ja ärevust – Petrus on teadlik, et eksisteerivad *halvad asjaolud, mis seda isandat räägitakse rõhuvat*⁹⁴ ja et Issand on *lõdvaks lasknud mõrgava lõvi köidikud*⁹⁵. Kuigi kiri on

89 Janvier, 1671, 207; LUB I VI.

90 *Datum Tuscul XV Kal Octobris.*

91 Janvier, 1671, 208; LUB I V.

92 *Datum Tusculani III Idus Septembris.*

93 Janvier, 1671, Lib VII Ep VI; *The Letters of Peter of Celle*, nr 97.

94 [...] *aduersi casus qui dicebatur oppressisse tantum dominum [...].*

95 [...] *laxauit frena leonis rugientis [...].*

dateerimata, on seal piisavalt pidepunkte selle kirjutamise ligikaudse aja kindlaksmääramises: Petrus mainib Eskilile uudisena seda, et Reimsil on uus peapiiskop ja et John of Salisbury on valitud Chartres'i piiskopiks⁹⁶. Sellest järeldub, et kiri on kirjutatud kõige varem 1176. aasta suve lõpul ja et Eskil oli Prantsusmaalt lahkunud juba 1176. aasta kevadel.

Peapiiskop Eskili 1176. aastal Taani naasmisel tabanud raskusi käsitlesime juba eelmises peatükis, peatuda võiks siin ainult Petruse metafooril „mõirgavast lövist“ – nähtavasti vihjab abt kuningas Valdemarile.⁹⁷ Tähelepanuväärne on ka see, et hoolimata ohtlikust olukorrast ei tunne Petrus huvi talle tähtsa ja lähedase inimese piiskop Fulco saatuse vastu. Sellest jääb mulje, et kuigi Eskili kaaskonnas oli mitu prantslast Reimsist⁹⁸, piiskop Fulcot nende hulgas ei olnud.

8. Petrus de Cella Lundi peapiiskop Absalonile:

Gratias Divina agimus gratiae [...].⁹⁹

Kiri algab ülistuskõnega Absalonile. Petrus nimetab Absaloni Eskili järglaseks,¹⁰⁰ mis annab meile esimese ajalise kinnispunkti – Eskil on 1177. aasta algul kirja koostamise ajal juba tagasi astunud ja Petrus on sellest teadlik.

Segadust Petruse poolt Absalonile kirjutatud kirjade järgnevuse määramises on tekitanud lause, mis paikneb vastsele peapiiskopile suunatud kiidukõne lõpus: *Interim ne miranimi quod ego ignotus et terra remotus iam secundo scribo vobis*. (Nüüd aga ärge imestage et mina, tundmatu ja kaugelt

96 [...] *Senonensis archiepiscopus factus est Remensis; magister Iohannes Saresberiensis, quondam clericus noster, factus est episcopus Carnotensis [...]*. Guillaume de Blois valiti Reims'i peapiiskopiks enne 25. märtsi, John of Salisbury Chartres'i piiskopiks enne 22. juulit, mõlemad pühitseti ja astusid ametisse hiljemalt 1176. aasta augustis: *The Letters of Peter of Celle*, 405, viide 1; Hermann Reuter, *Geschichte Alexanders des Dritten und der Kirche seiner Zeit*, Bd. II (Leipzig, B. G. Teubner, 1860), 410.

97 Metafoori aluseks võiks olla Taani kuningakoja kolme lõviga vapp – kas juba Valdemar seda kasutas, pole kindel, kuid kindlalt on teada see tema poja Knut VI puhul.

98 [...] *dilectus noster Crispinus, attentissime illum vobis commendamus, et filium Iohannis Burgensis nostri et omnes quos vobiscum duxistis [...]*. ([...] meie kallis Crispin, keda ma teile kõigest hingest soovitan ja meie Jean de Bourg'i poeg ja kõik need, keda te endaga kaasa viisite [...])

99 Janvier, 1671, Lib VIII, Ep XX; LUB I VII; *The Letters of Peter of Celle*, nr 105

100 [...] *requievit spiritus Helie super Heliseum utique Esquilii super Absalonem [...]*. ([...] nagu Eelija vaim oli Eliisa peal, on Eskili vaim Absaloni peal [...])

maalt teile kirjutamist jätkan [*resp* praegu kirjutam].) Haseldine (nagu ka Sirmond ja tema järel Janvier) tõlgib sõna *secundo* kui adjektiiv – st justkui Petrus kirjutaks „teist korda“¹⁰¹, mis on loogilises vastuolus sellega, et Petrus nimetab ennast Absalonile tundmatuks (*ignotus*). Kui sõna *secundo* tõlkida verbina¹⁰², kaob antud vastuolu¹⁰³.

Samuti on problemaatiline kirja lõpp. Haseldine arvates on tekstis esinev piiskop Fulco ja viimases lauses nimetatud kirja esitaja kaks erinevat isikut¹⁰⁴, lähtudes Sirmondi algteksti põhjendamata redigeeringust.¹⁰⁵ Vajadust algteksti parandada ei ole: *Habetis amicos iuxta vos et notos. Fulconem quondam monachum nostrum nunc Episcopum qui multis persuasionibus pulsatus me et compellit vobis scribere. Praesentium quoque dator qui vos usque ad Angelos Dei extollit.*¹⁰⁶ (Sõbrad ja tuttavad on [praegu] teie juures. Meie kunagine munk Fulco, nüüd piiskop, kes paljude veenmistega tõukas mind ja sundis teile kirjutama. Selle [kirja] esitaja, kes kiidab teid Issanda inglineni [*resp* taevani].) Selline lõpulause teeb kirjast selgelt soovituskirja, mis on mõeldud kas piiskop Fulco poolt omakäeliselt üle andmiseks või vähemalt kaaskirjana Fulco kirjale.

9. Petrus de Cella Lundi peapiiskop Absalonile: *Spiracula virtutum et odora mentis sua via* [...].¹⁰⁷

Enamiku kirja tekstist moodustavad jällegi ülistussõnad Absaloni aadressil, muu hulgas mainib Petrus piiskop Fulcole osaks saanud armulikkust, täpsustamata, milles see seisnes, ja tänab Absaloni selle eest, et see on suvatsenud „vääritud munga“ Petruse kirjale vastata¹⁰⁸. Kirja tuleb lugeda

101 *The Letters of Peter of Celle*, 427.

102 *Secundo, secundare, secundavi* – soodustama, kaasa aitama, järgnema.

103 Ka Georg Friedrich von Bunge pidas seda kirja Petruse esimeseks kirjaks Absalonile, kuid ei põhjendanud oma arvamust millegagi. Vt LUB I VII ja VIII.

104 *The Letters of Peter of Celle*, 427.

105 Samas, 426, c-c.

106 Janvier, 1671, 169 (siin ära toodud ilma 12. sajandi jaoks anakronistlike komadeta).

107 Janvier, 1671, Lib VIII, Ep XIX; LUB I VIII; *The Letters of Peter of Celle*, nr 104.

108 [...] *grates referre vobis pro beneficiis fratri et amico nostro Fulconi episcopo collatis et quod obsequium suum tantus dominus tam indigno monacho litteris suis porrexerat* [...]. ([...] tänada teid heategude [armulikkuse?] eest meie vennale ja sõbrale piiskop Fulcole ja et selline isand on austanud vääritud munga oma kirja[de]ga [...].)

järjekorras teiseks, kuna mainitakse Absaloni vastust Petrus varasemale kirjale. Jällegi nimetab Petrus Fulcot kui Absaloni ülistajat.¹⁰⁹

Oluline ajaline kinnispunkt on kirja viimane lause, kus Petrus loodab, et Absalon suhtub edaspidi temasse (ja Fulcosse?) samasuguse sõbralikkuse ja armulikkusega nagu Eskili sõpradesse ja sugulastesse¹¹⁰. On selge, et Petrus ei ole veel teadlik repressioonidest, mis algasid vandenõulaste vastu kohe pärast Eskili lõplikku lahkumist Taanist¹¹¹, 1177. aastal pärast lihavõtteid, kui tuli ilmsiks kuningalt armu saanud Magnus Erikssoni katse võtta ühendust Rootsi põgenenud Karli ja Knutiga¹¹².

**10. Petrus de Cella Rootsi kuningale ja ülikutele,
Rootsi peapiiskopile ja tema sufragaanidele:
Cum animi Deo devote [...].¹¹³**

Selle kirja sisu on ilmselt seotud Alexander III risticõjabullaga (vt kiri nr 6), mille üleskutse oli adresseeritud kõigile põhja kuningriikide valitsejatele. Näib, et Rootsi kuningas on enne seda kirja teatanud oma valmisolekust alustada Eestimaa vastu ristiretke ja kutsub piiskop Fulcot enda juurde, legaalseks aluseks seesama eelmainitud risticõjabulla. Petrus de Cella kirja eesmärk on esitada moraalselt aktsepteeritav ja juriidiliselt korrektne äraütlemine. Kirjas toodud peamine põhjus on ka kirja dateerimise pidepunkt: kuna Reimsi peapiiskop on asumasa teele Rooma ning Petrus ja Fulco on määratud teda asendama, ei ole viimase teeleasumine praegu võimalik.¹¹⁴ Selle fakti põhjal kirja dateerimisega on olnud raskusi, mida

109 [...] *cumulum veritatis et certitudinis adiecit karissimus noster et vester Fulco episcopus* [...]. ([...] hulga tõde ja kindlust lisas meie ja teie kallis piiskop Fulco [...].)

110 [...] *pro his que aguntur in partibus vestris erga nepotes et amicos predecessoris vestri, utinam ea mihi esset apud vos gratia et amicitiaque apud illum est, et sicut illi honore sic dilectione succedatis* [...]. ([...] ja sellest, kuidas teie juures koheldakse teie eelkäija sugulasi ja sõpru, et kui ainult mulle saaks teilt osaks samasugune soosing ja sõprus nagu nendele on saanud ja et oleksite [Eskili] järglane nii aujärjel kui armulikkuses [...].)

111 *Gesta Danorum* XIV, 55.16.

112 *Gesta Danorum* XIV, 56.1.

113 Janvier, 1671, Lib VI Ep VIII; LUB I II; *The Letters of Peter of Celle*, nr 181.

114 [...] *quia dominus archiepiscopus noster Romam pergens officium suum nos supplere commisit* [...]. ([...] et meie isand peapiiskop on Rooma teele asudes oma ametikoha kohustused meie kanda on andnud [...].)

mõned uurijad on ka tunnistanud.¹¹⁵ Raskused kaovad aga kohe, kui eeldada, et Reimsi peapiiskop, kellest kirjas juttu on, ei ole mitte Henri, vaid tema järglane Guillaume de Blois. Reimsi peapiiskop Guillaume de Blois viibis tõesti pikka aega Roomas, kus võttis osa III Lateraani kontsiilist 1179. aasta märtsis ja pühitseti seal kardinaliks 10. aprillil 1179.¹¹⁶

**11. Paavst Alexander III kiri Nicolausele,
Roskilde toompraostile ja Roskilde toomkapiitlile
Eapropter vestrīs postulationibus [...].¹¹⁷**

See kiri pärineb Roskilde toomkapiitli koopiaramatust ja on ainsaks dokumendiks väljaspool Petrus de Cella epistolaariumit, kus Eestimaa piiskop Fulcot mainitakse.¹¹⁸ Samuti on ta ainus, mis on aastaga dateeritud: [...] *III cal Iul anno incarn dominice MCLXXX pontific vero XXI*. ([...] 9 juuli 3. kalendridel (29.06), Issanda lihakssaamise aastal 1180, ülempreestri ameti 21. [aastal].) Kiri räägib Roskilde toomkiriku õigustest Rügeni saarel ja käesoleva teema seisukohast mingit olulist informatsiooni ei sisalda.

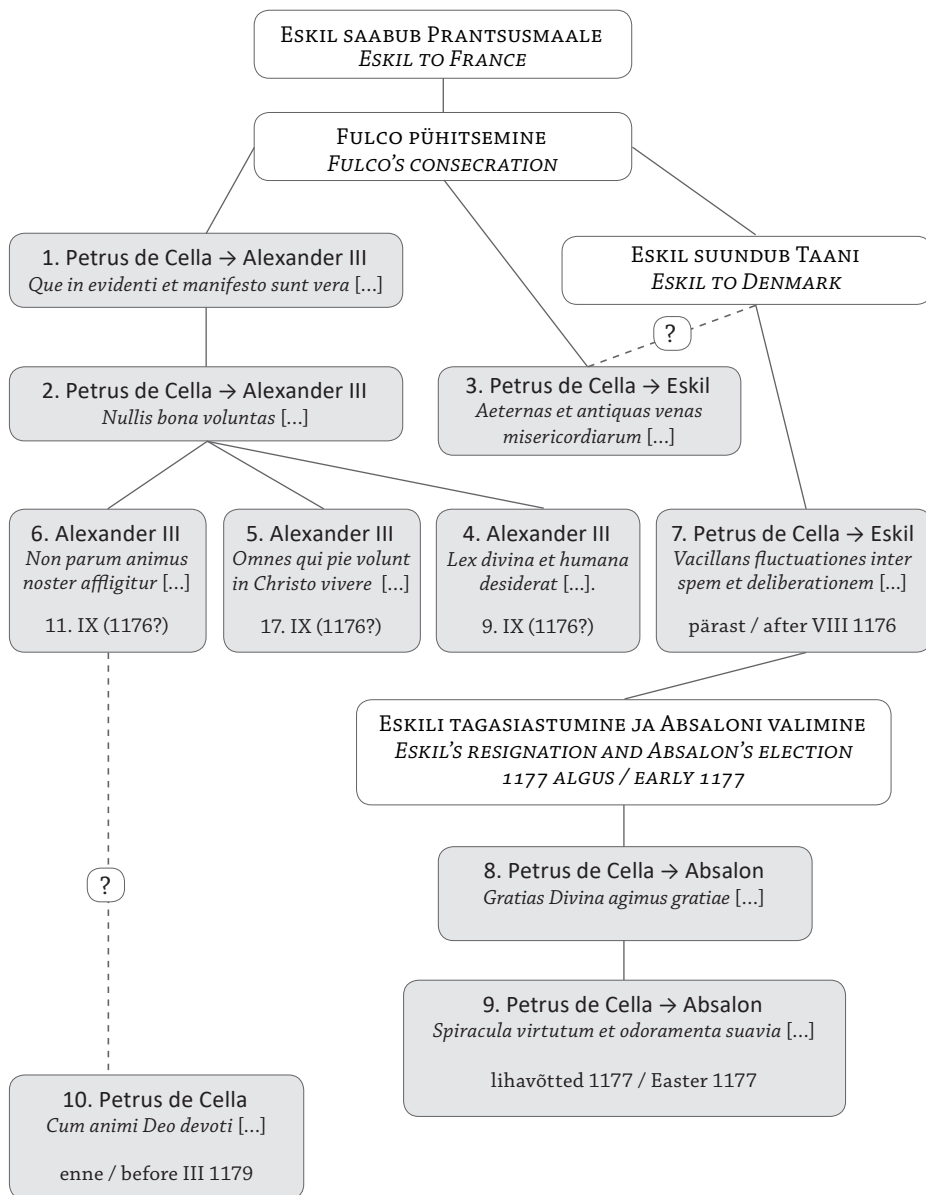
Vaadeldud dokumentide omavahelised kronoloogilised ja kausaalsed suhted on parema ülevaate saamiseks koos oluliste ajalooliste sündmustega esitatud graafiliselt maatriksis (JOONIS 1).

115 *The Letters of Peter of Celle*, 689, viide 1; Reuter, *Geschichte Alexanders des Dritten und der Kirche seiner Zeit*, Bd. III, 774–775.

116 *Patrologia Latina* 200, 68.

117 *Repertorium diplomaticum Regni danici mediævalis* = *Fortegnelse over Danmarks breve fra middelalderen med udtog af de hidtil utrykte, Første bind (1085–1350)*, ved. K. Erslev (København, 1894–95), nr 36.

118 [...] *sicut ex literis fratrum E. quondam Lundensis archiepiscopi et F. Estonum episcopi et aliorum religiosorum cognovimus* [...]. ([...] nagu ma meie vendade, E[skili], kunagise Lundi peapiiskopi ja F[ulco], Eestimaa piiskopi ja teiste vaimulike kirjadest teada olen saanud [...].)

JOONIS 1. Reimsi St. Remigiuse abti Petrus de Cella epistolaariumi dokumentide kronoloogiline maatriks.

Abt Petrus ja piiskop Fulco ning Eestimaa piiskopkond, mida kunagi ei olnud

Järgnev sündmuste kronoloogia on eelmises peatükis esitatud ajalooliste faktide põhjal koostatud hüpotees. Hüpoteesi toetus tuleneb selle kooskõlast faktidega, hüpoteesi ümberlükkamine eeldab kas faktide ümberhindamist või hüpoteesiga vastuolus olevate uute faktide ilmsikstulekut. Hüpotees ei ole arvamus. Arvamus kategooriana tuleb kõne alla ainult ajalooliste faktide hindamisel – faktide valimis nende relevantsuse alusel ja selles, kas väideta- vat fakti pidada tõeseks või mitte.

Järgnevat sündmuskäigu rekonstruktsiooni tuleb võtta tervikuna ja pidada silmas, et faktoloogias esinevad lüngad on täidetud oletuste ja inter- pretatsioonidega.¹¹⁹

1175. aasta lõpus või 1176. aasta alguses pühitses Prantsusmaal maapaos olev Lundi peapiiskop Eskil Eestimaa piiskopiks Reimsi toomdekaani Fulco. Me ei tea, kus tseremoonia toimus ja kes peale Eskili selles osalesid. Eeldades, et Eskili eesmärk oli siduda ennast Prantsuse troonile lähedaste kirikuring- kondadega, võime oletada, et see võis toimuda Reimsi Neitsi Maarja kated- raalis ja et tseremooniast võis osa võtta ka Reimsi peapiiskop Henri. Värskest pühitsetud piiskopi eeskostjaks sai tema vaimne isa, paavst Alexander III toetajate seas mainekas Reimsi St. Remigiuse kloostri abt Petrus de Cella, keda peapiiskop Eskiliga sidus ammune sõprus.

1176. aasta alguses läheb Eestimaa piiskop Fulco paavsti kuuriasse oma ametisse määramisele kinnitust saama, kaasas Petrus de Cella soovituskiri (kiri nr 1). Sellel soovituskirjal on rituaalne iseloom – Reimsi toomdekaan Fulco oli paavstile hästi tuttav isik. 1176. aasta kevadel lahkub Lundi peapiis- kop Eskil Prantsusmaalt ning ajastab oma saabumise Taani seal samal ajal toimuva riigipöördekatsega, mille tuumikuks olid tema sugulased ja toeta- jad. Näib, et kuigi Eskili kaaskonnas oli mitmeid prantslasi Reimsist, polnud Eestimaa piiskop Fulco nende hulgas.

Samal ajal toimub Itaalias pöördeline sündmus – Legnano lahing 29. mail 1176 –, mis lõpetab keiser Friedrich Barbarossa ja paavst Alexander III vahelise tüli viimase kasuks. Võimalik, et poliitilise olukorra järsk muu- tumine oli see, mis takistas Fulcol koos Eskiliga lahkumast, samas kui Eskili

119 Autor palub praegustel ja tulevastel kolleegidel vältida käesolevast peatükist välja nopitud üksikutele lausetele ja fraasidele viitamist, välja arvatud muidugi juhul, kui seda tehakse kriitika eesmärgil.

tõukasid tagant Taani sündmused (kiri nr 3). Fulco lahkumist pidurdas võimalik ka see, et tal olid saamata privileegid ja ristsõjabulla, mida nad koos Petrus de Cellaga olid Alexander III käest palunud (kiri nr 2). Nende dokumentidega näib paavsti kantseleil olevat olnud mahti tegeleda alles 1176. aasta septembris (kirjad nr 4–6), pärast seda, kui esmased rahuläbirääkimised keisriga olid lõpule viidud.

Samal ajal oli aga olukord Taanis kardinaalselt muutunud: vandenõu kuningas Valdemari vastu oli paljastatud ja Roskilde piiskop Absalon oli kogunud piisavalt asitõendeid, mis viitasid Eskili sugulaste otsesele ja aktiivsele osalusele selles ettevõtmises. Uudised Taanis toimunu kohta näivad olevat jõudnud Prantsusmaale umbes samal ajal Alexander III välja antud ristsõjabullaga *Non parum animus noster* (kiri nr 6). Sellest lähtuvalt otsustatakse Fulco ärasõiduga viivitada ja Petrus üritab Eskililt saada lisainformatsiooni olukorrast kirja teel (kiri nr 7).

Selgu saabub alles 1177. aasta kevadel, kui selleks ajaks juba endine Lundi peapiiskop Eskil saabub nüüd juba jäädavalt Prantsusmaale tagasi. Saanud teada Eskili sunnitud tagasiastumisest ja sellest, et uueks peapiiskopiks on valitud kuninga parem käsi, Roskilde piiskop Absalon, üritavad Fulco ja Petrus kohe kompida võimalust jätkata koostööd Absaloniga. Säilinud kirjade põhjal on raske öelda, kas Fulco käis isiklikult Taanis, kaaskas Petruse soovituskirja Absalonile, või jäi kõik ainult kirjavahetuse tasemele (kirjad nr 8–9). Mida Fulco ja Petrus ei teadnud, oli aga see, et kuigi vandenõu niiditõmbaja peapiiskop Eskili oli mängust välja langenud, jätkas vandenõulaste troonipretendent Magnus Eriksson katseid Rootsi põgenevad Eskili tütrepoegade salaja ühendust võtta. Selle ilmsikstulekul oli Valdemari reaktsioon arusaadavalt järsk, kuna Magnus oli esialgu puhtsüdamliku ülestunnistusega kuningalt armu saanud. On arusaadav, et need asjaolud koos Lundi piiskopkonna elanike mässuga uue peapiiskopi vastu tegid Absaloni jaoks edasise suhtluse Fulco ja Petrusega kui Prantsusmaal pesitseva Eskili sõpradega ülimalt küsitavaks ja kahtlaseks.

Tekkinud poliitilises situatsioonis puudus igasugune lootus ning ka võimalus Eestimaa misjoni-piiskopkonna ja ristsõja projekti jätkata.

Eestimaa piiskopi Fulco lugu saab ootamatu epiloogi kaks aastat hiljem – 1179. aasta alguses, kui kas paavsti kuuriasse või otse Eestimaa piiskop Fulcole edastati Rootsi kuninga Knut I Erikssoni sooviavaldus lasta käiku ristsõjabulla *Non parum animus noster* ja alustada ristsõda Eestimaa vastu.

Ülidiplomaatilises vormis äraütlemise koostas Petrus de Cella, põhjendades pakutust keeldumist sellega, et piiskop Fulco on tema jaoks asendamatu ja ülivajalik abimees Reimsi peapiiskopkonna administreerimisel peapiiskopi äraolekul.

Veel 1180. aastal vilksatab Eestimaa piiskop Fulco Alexander III Roskilde toomkapiitlile saadetud kirjas, kui paavst nimetab Eskili ja Fulcot kui tema informaatoreid Rügeni saart puudutavates asjaoludes (kiri nr 11).

Umbes 30 aastaks langeb Lundi peapiiskopkonna alla loodud Eestimaa misjonipiiskopkond täielikku unustusse – hetkeni, kui Riia peapiiskop Albert von Buxhoevden pühitseb 1211 Eestimaa piiskopiks Dünamünde kloostri abti Theoderichi ja kutsub sellega esile Lundi peapiiskopkonna raevuka protesti.

Summary

The Legend of Fulco, Bishop of Estonia

JAAK MÄLL

When Albert von Buxhoevden, bishop of Riga, consecrated Theodorich, the abbot of Dunemunde to the bishop of Estonia in 1211, it invoked well-hidden displeasure of the Pope Innocent III. The yet-to-be bishopric was by the papal order de-coupled in 1213 from the emerging Old Livonian crusader-state and subjected to the Danish archbishopric of Lund. Knownst or unbeknownst, bishop Albert had transgressed against the canon law, as about 30 years earlier, the then archbishop of Lund, Eskil, had consecrated a certain French priest Fulco as a bishop of Estonia.

The development of the historical narrative about the first Estonian bishop Fulco has been wrought with difficulties. The main reason for this is a very specific situation with available written sources. Apart from one of limited usefulness, all the documents stem from a single source – the epistolarity of Petrus de Cella – and are also undated and show at the first glance no obvious chronological relationships. The problems of the research have been thus mostly caused by the 19th-century publications, where hypothetical

dates were fixed to the documents arbitrarily, without much consideration or explanation, and then were later, without any critical scrutiny accepted by historians.

Research of Julian Haseldine and the publication of translated and commented *Letters of Peter of Celle* (2001) has been a game-changer, not only in making the source widely available and accessible but also in producing a clear picture of the problems with the chronology of the documents and the provenance of the source itself.

Drawing from Haseldine's work and also involving other, more circumstantial sources, a relative chronology of the documents was proposed with the tentative absolute dates, gleaned from the events or circumstances described in the documents affixed where possible, using mainly *Gesta Danorum* for a background of historical events. The results were summarized in a chronological matrix (Figure 1).

Based on the established chronological and relational order of the documents, the following hypothetical sequence of the events was reconstructed:

- in late 1175 or early 1176, in France, a French cleric Fulco was consecrated bishop of Estonia by Eskil, exiled archbishop of Lund. Eskil's motivations for such an act are unclear, as there are no announcements of intent to christianize Estonia at this time in Danish sources;
- in early 1176, before the Battle of Legnano (29th May 1176), bishop Fulco is sent to Holy See for papal confirmation, carrying a letter of recommendation (No. 1) from his mentor, abbot of St. Remy of Reims, Petrus de Cella, a renowned acquaintance and supporter of Alexander III and a personal friend of Eskil;
- at about the same time, in early spring of 1176, archbishop Eskil leaves for Denmark, ending his exile. The cause for his departure seems to have been anticipation of certain events in Denmark: a plot, concocted by the relatives and supporters of Eskil to overthrow the Danish king Valdemar and install Magnus Eriksson, a bastard son of Erik III, on the throne, was expected to come to fruition at exactly this time;
- the Battle of Legnano, fought on the 29th May 1176 and resulting in the defeat of the imperial forces, ending the central conflict of the 12th-century Europe in the favor of the Pope Alexander III. Bishop Fulco of Estonia

had pleaded with Alexander III for certain privileges needed for his mission and again, obtained a letter of recommendation from his mentor abbot Petrus (No. 2), but it would be reasonable to assume, that the apostolic chancery would have been reluctant to deal with side-issues during the preliminary peace negotiations with emperor during the summer of 1176;

- the first letter of Petrus de Cella to Eskil (No. 3) admonishes him to support Fulco financially and speaks of sending Fulco to Eskil (but does not tell, where Eskil is at this time), now as the “good times” have arrived. This could indicate that the letter was written after the Battle of Legnano, maybe even after the papal privileges (No. 4–6) were issued, but it is too vague in its expressions to rely on as evidence. Judging from the later correspondence, it is doubtful, if the letter was ever actually sent, nor is there any evidence of Fulco ever leaving France;

- the three “privileges” of Alexander III are a plea to give a Norwegian monk of Estonian descent named Nicolaus as an assistant to Fulco’s service (No. 4), an appeal to all the Christians of Denmark to support Fulco financially (No. 5), and a crusade bull *Non parum animus noster* addressed to all Scandinavian rulers (No. 6). All of them are dated in the middle of September, issued in Tusculum, and unfortunately, do not mention the year of the issue. Assuming, that they are written in the response to the appeal from Fulco and Petrus (No. 2), the year should be 1176;

- the second letter of Petrus to Eskil (No. 7) is full of anticipation and worry – the reports of the failed coup d’état have arrived in France. The letter is written in the fall of 1176, as indicated by the events described in the letter. There is no indication that Fulco might be in Denmark, or at least Petrus is not worried for his protege’s safety, and neither does he send his greetings to him, as he does for others. A minor cleric named Crispin is explicitly mentioned as the bearer of the letter;

- the first letter of Petrus to Absalon (No. 8), the successor of the Eskil on the seat of the archbishop of Lund, is probably written after the Eskil’s return to France, after his abdication in the early spring of 1177. It remains unclear if the letter was meant to be attached to the letter of introduction sent by Fulco, or to be handed over by him personally, as a letter of recommendation;

- second letter of Petrus to Absalon (No. 9) praises him profusely for his benevolence towards Fulco and himself, not elaborating if there was

anything more than a reply to the letter(s). The gist of the letter is contained in the last sentence, where Petrus inquires if they can expect the same magnanimity from Absalon, as he has shown to friends and relatives of Eskil. As Petrus has not heard of the repressions against initially pardoned conspirators, which started after Easter of 1177, we must assume that the letter has to be dated to about the same time. There is no doubt, that the news about the fate of the Eskil's allies and relatives eventually reached France, and it became clear, that Fulco and Petrus, as friends and allies of Eskil, have no perspectives in Denmark whatsoever;

- in a letter of Petrus de Cella to the king and archbishop of Sweden (No. 10), the story of the Fulco, bishop of Estonia, has an unexpected epilogue. It seems that the papal bull *Non parum animus noster* has somehow reached Sweden and that Knut I Eriksson is summoning Fulco to join him, assumingly for a crusade to Estonia. The reply written by Petrus serves only one purpose – to communicate a refusal in a morally and juridically acceptable manner: as their archbishop is leaving for Rome, the burden of administration of the diocese has fallen to his shoulders and it is impossible for a lowly abbot to complete this task without the assistance of Fulco, who is a consecrated bishop.

The “departure to Rome” has posed a difficult problem – it has been impossible to indicate a time, when Henri, archbishop of Reims visited Alexander III in Rome. But when we assume, that the “our lord archbishop” mentioned by Petrus is Guillaume de Blois, Henri's successor, then the answer becomes obvious: Guillaume de Blois took part in the III Lateran Council in March 1179 and was elevated there to the rank of cardinal on 10th of April of the same year;

- we are offered the last glimpse of Fulco, bishop of Estonia in a letter from Alexander III to the canons of Roskilde (No. 11), where he names Eskil, former archbishop of Lund, and Fulco, bishop of Estonia as his correspondents. The letter is dated 29th of June, 1180. It is the only source mentioning Fulco, bishop of Estonia outside the epistolary of the Petrus de Cella.

It seems that from this point onwards no one remembered bishop Fulco of Estonia, until 30 years later when the bishop of Riga consecrates Theodorich, the abbot of Dunemunde, to the bishop of Estonia and invokes the wrath of the archbishop of Lund.

Johannes Wetberg ja Saare-Lääne piiskopitool¹

MADIS MAASING

Tartu Ülikooli teadur

madis.maasing@ut.ee

Keskaegse Liivimaaga seotud isikutest on vaid üksikute elukäigust ja tegevusest võimalik saada põhjalik ülevaade.² Rohkem on selliseid, kelle puhul leidub ulatuslikku infot vaid mõne eluetapi kohta ja seda enamasti seoses kirjalikku asjaajamisest rohkelt jälgi jätnud tüliküsimuste või muude probleemidega. Üks selline oli visalt, aga tulutult Saare-Lääne piiskopitoolile pürginud Saare-Lääne toomdekaan Johannes Wetberg. 1510. aastatel sattus ta vastuoludesse mitte ainult oma rivaali, tulevase Saare-Lääne piiskopi Johannes Kieveli (v 1515–27),³ vaid ka Saksa Orduga, ning püüdis

- 1 Artikli kirjutamist toetas Eesti Teadusagentuuri projekt PRG318 „Ümberkorraldustele aluste loomine. Muutuste poliitilised ja majanduslikud argumendid Läänemere ruumis varauusajal“.
- 2 Sellised on 16. sajandi kontekstis vürstisuguvõsadeist pärinevad Riia peapiiskop Wilhelm, Riia koadjuutor Christoph ja hertsog Magnus (Thomas Lange, *Zwischen Reformation und Untergang Alt-Livlands: Der Rigaer Erzbischof Wilhelm von Brandenburg im Beziehungsgeflecht der livländischen Konföderation und ihrer Nachbarländer*, 2 Bde., Hamburger Beiträge zur Geschichte des östlichen Europa, 21 (Hamburg: Kovač, 2014); Alexander Bergengrün, *Herzog Christoph von Mecklenburg, letzter Koadjutor des Erzbistums Riga: ein Beitrag zur livländischen und mecklenburgischen Geschichte* (Reval: Kluge, 1898); Andres Adamson, *Hertsog Magnus ja tema „Liivimaa kuningriik“* (Tallinn: Tallinna Ülikool, 2009)). Enamiku teiste, kaasa arvatud tuntuima ordumeistri Wolter von Plettenbergi puhul on märkimisväärsed teabelünki (vrd Wolter von Plettenberg: *der grösste Ordensmeister Livlands*, hrsg. von Norbert Angermann, Schriftenreihe Nordost-Archiv, H. 21 (Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk, 1985); Wolter von Plettenberg und das mittelalterliche Livland, hrsg. von Norbert Angermann, Ilgvars Misāns, Schriften der Baltischen Historischen Kommission, Bd. 7 (Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk, 2001)).
- 3 Kieveli kohta: „Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert (Fortsetzung)“, *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik* 1901 (1902), 1–160 (edaspidi LG 2), siin 43; „Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert (Schluss)“, *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik* 1902 (1904), 39–134 (edaspidi LG 3), siin 55; „Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert (Dritter Nachtrag)“, *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik* 1911, 1912 und 1913 (1914), 1–432 (edaspidi LG 4), siin 100–101; Tiina Kala, „Ühe Liivimaa kirikuvürsti ametisseastumisest“, *Tuna*, 2009: 1, 29–38.

veel 1530. aastatel uuesti piiskopkonna etteotsa tõusta. Seetõttu on tema tegevust kohati üsna detailselt kajastatud ordu allikates, mida säilitatakse Preisimaa kultuuripärandi salajases riigiarhiivis (sks *Geheimes Staatsarchiv Preußisches Kulturbesitz*),⁴ aga tema kohta leidub teavet ka mujal, eelkõige Liivimaa ja Skandinaavia arhiivides.⁵

Seni kõige põhjalikuma ülevaate Wetbergi erandlikult kirevast elusaatusest on andnud Rootsi ajaloolane Lars Sjödin oma Põhjamaade ajalugu käsitleva allikakogumiku esimese köite järelsõnas, keskendudes eelkõige 1510. aastatele – perioodile, kust on teada enim allikaid.⁶ Käesoleva kirjatöö esimene eesmärk on anda ülevaate Wetbergi elukäigust niivõrd, kui see on praegu teadaolevate allikatele toetudes võimalik. Kuna enamik neist käsitlevad tema püüdlusi tõusta Saare-Lääne piiskopikohale, on see teema ka siin kesksel kohal. Sealjuures on eesmärk vastata küsimustele, miks Wetbergi taotlused nurjusid ning millist osa mängisid selles tema taust, liitlased ja vastased.

Johannes Wetbergi päritolu ja esimesed teated tema kohta

Esimesed teated Wetbergide suguvõsa kohta pärinevad Alam-Saksimaalt 1220. aastatest ja Liivimaalt 15. sajandist.⁷ Suguvõsa esimene silmapaistev

4 Vt Madis Maasing, „16. sajandi I poole Liivimaa allikad Preisimaa Kultuuripärandi Riiklikus Salaarhiivis”, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat* 2020 (2022), 35–74, eriti 55–59. Järgnevalt olen kasutanud salaarhiivi XX peaosakonna (lüh GStA PK XX. HA) kolme fondi: ordu kirjaarhiivi (*Ordensbriefarchiv*, edaspidi OBA); ordufoliantide (*Ordensfolianten*, edaspidi lüh OF) ja aadliarhiivi (*Adelsarchiv*, edaspidi Aa). Lühiduse huvides pole kasutatud mitte täispikka arhiiviviidet (nt GStA PK XX. HA OBA, nr 20104), vaid ainult fondi nimetust (nt OBA, nr 20104).

5 Enim Wetbergiga seotud allikaid on avaldanud Põhjamaade-teemalisi arhivaale koondavas allikakogumikus: *Handlingar till Nordens historia 1515–1523, I: 1515–Juni 1518*, utg. av Lars Sjödin (Stockholm: Norstedt, 1967) (edaspidi *Handlingar* 1).

6 *Handlingar* 1, 797–820. Suure osa Wetbergi elukäiku puudutavast olulisemast teabest on esitanud ka Leonid Arbusow vanem oma Liivimaa vaimulikkonda käsitlevas andmekogus, kuid enam kui sajandi jooksul on tema kohta üsna palju infot lisandunud, vt: LG 2, 138; LG 4, 235. Tema elulooandmed on ülimalt lühidalt kajastatud Balti rüütelkondade biograafilises leksikonis: Nicolai von Essen, *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften, Teil Oesel: Genealogisches Handbuch der Oeselschen Ritterschaft* (Tartu: Saaremaa Üldkasuliku Ühingu Kirjastus, 1935), 628.

7 Wetbergide suguvõsast Liivimaal: Essen, *Genealogisches Handbuch*, 627–636.

esindaja Liivimaal oli Saare-Lääne piiskop Peter Wetberg (v 1471–91), keda on esimest korda mainitud 1439. aastal.⁸ Põhja-Eesti vasalliperest pärineva piiskopi sugulased olid samuti Saare-Lääne piiskopkonnas tegutsenud Bruno (srn 1477) ja Jürgen (Georg) Wetberg. Neist esimene oli 1449–58 Läänemaa stiftifoogt ning teine, Peteri nõbu (*Vetter*), 1451. aastal piiskoplik ametnik, 1460. aastail Saaremaa ja 1470.–80. aastail Läänemaa stiftifoogt. Võib eeldada, et 1453. aastaks Saare-Lääne toomhäraks saanud Peter toetas suurel määral vähemalt Jürgeni karjääri. Ehkki Claus Wetberg (srn 1501) rajas suguvõsa Saaremaa ja Kuramaa liini, pärines ka 16. sajandil enamik Wetberge Põhja-Eestist. Neist silmapaistvaim oli Harju-Viru rüütelkonna juhtide sekka kuulunud Bruno Wetberg (srn 1558).

Saare-Lääne toomdekaani Johannes Wetbergi isa ega ema pole nimeselt teada, kuid viimane oli 16. sajandi alguses abielus Riia peapiiskopi vasalli Kersten Gudesleffiga. Johannese vend Peter oli 1510.–30. aastail Saare-Lääne vasall,⁹ öde Anna oli aga abielus esmalt peapiiskopi vasalli Andreas Patkuliga, kes oli pärit Põhja-Eestist, ja seejärel orduvasall Kersten Holstferiga.¹⁰ Johannese poolvenda Brunot, Tallinna ja tõenäoliselt ka Saare-Lääne toomhärat, nimetati korduvalt abieluväliseks¹¹ ning üsna tõenäoliselt oli tegemist 1485. aastal mainitud ja Saare-Lääne diötseesist pärit skolaar Brunolfus Wetbergiga, kes sai paavstilt dispensatsiooni (vabastuse) abieluvälise sünni „defektist“, mis takistas tema vaimulikukarjääri.¹² Kuna

8 Tema kohta: Madis Maasing, „Saare-Lääne toomhärred piiskop Peter Wetbergi ajal (1471–91)“, *Läänemaa Muuseumi toimetised*, XXII (2019), 37–73.

9 Essen, *Genealogisches Handbuch*, 628. 1538. aastal mainiti Peter Wedberchi ka Tartu piiskopi kaaskonnas (LGU 2, nr 727); tõenäoliselt on tegemist sama isikuga.

10 Essen, *Genealogisches Handbuch*, 628; *Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1501 bis 1545)*, Bd. 2, hrsg. von Hermann von Bruiningk (Riga: Gulbis, 1923) (edaspidi LGU 2), nr 617, 639. Anna oli veel 1545. aastal elus (vt samas, register).

11 Saare-Lääne toomhäraks nimetatakse teda vaid korra Roomas, mistõttu pole see täiesti kindel, vrd Essen, *Genealogisches Handbuch*, 630; LG 4, 235.

12 *Repertorium poenitentiariae Germanicum: Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Ponitientarie vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, VII: Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Pönitentie Innozenz' VIII. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, 1484–1492*, bearb. von Ludwig Schmutge (Tübingen: Niemeyer, 2008), nr 2806. Preestripühitsuse saamiseks ja kõrgemate vaimlikuametite, sh toomhärja koha omandamiseks pidi isik pärinema seaduslikust abielust. Samas valisid vaimulikukarjääri mitmed isikud, kes olid preestrite pojad ning pidid seetõttu paluma kuuriast dispensatsiooni *in prima forma* ehk vabastust „sünnidefektist“ tekkinud takistuse

Brunot on mainitud pärinevana Saare-Lääne piiskopkonnast, tema teine vend Peter oli seal vasall ja Saare-Lääne toomkapiitel nimetas teda ennast 1533. aastal kohaliku sünnipäraga aadlikuks,¹³ on üsna tõenäoline, et tema perekond pärineski Saare-Lääne piiskopkonnast. Kuivõrd lähedane sugulane oli ta Claus Wetbergi või piiskop Peteriga, jääb lahtiseks, kuid 1518. aastal nimetati tema lähisugulasena (*Vetter*) teist Saare-Lääne piiskoppi Johannes Orgast (v 1491–1515).¹⁴

Millal hilisemat Saare-Lääne dekaani esimest korda mainiti, pole aga selge. 1480. aastal immatrikuleeriti Rostocki ülikoolis keegi Liivimaalt pärit Johannes Wethberch,¹⁵ kellega ligikaudu samal ajal õppisid ülikoolides Henricus ja Georg Wetberg; viimasest sai 1498. aastaks Saare-Lääne toompraost.¹⁶ Pole aga sugugi kindel, et 1480. aastal immatrikuleeritu oli hilisem dekaan, sest Johannes oli üks levinuimaid läänekristlikke nimesid ning pealegi immatrikuleeriti dekaan Johannes Wetberg Rostockis 1509. aastal.¹⁷ Siin võib esitada kaks hüpoteesi: 1) ta lasi end tõepoolest

kõrvaldamiseks. Vt nt: Kirsi Salonen, *The Penitentiary as a Well of Grace in the Late Middle Ages: The Example of the Province of Uppsala 1448–1527*, Suomalaisen Tiedeakatemian Toimituksia, sarja Humaniora 313 (Helsinki: Academia Scientiarum Fennica, 2001); Kirsi Salonen and Jussi Hanska, *Entering a Clerical Career at the Roman Curia, 1458–1471* (Farnham; Burlington: Ashgate, 2012).

- 13 *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1534–1540): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten*, hrsg. von Stefan Hartmann, Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 49 (Köln etc.: Böhlau, 1999) (edaspidi HA 2), nr 591, lisa 10.
- 14 OBA, nr 22241, esimene kiri; *Handlingar till Nordens historia 1515–1523, II: Juli 1518 – december 1519, 1: Juli – december 1518*, utg. av Lars Sjödin (Stockholm: 1977) (edaspidi *Handlingar* 2.1), nr 725.
- 15 Matrikelportal Rostock: Sommersemester 1480, nr 67, <http://matrikel.uni-rostock.de/id/100017919> (22.04.2022).
- 16 Georg Wetberg Liivimaalt õppis 1481. aastal Rostockis (Matrikelportal Rostock: Sommersemester 1481, nr 21, <http://matrikel.uni-rostock.de/id/100018270> (25.04.2022)), 1485. aastal Erfurtis ja 1489. aastal Leipzgis, kus omandas bakalaureuse- ja magistri-kraadi; 1498. aastal oli aga immatrikuleeritud Saare-Lääne toompraostina Bolognas (LG 2, 138; LG 4, 235). Lars Sjödin on Georgi pidanud Johann Wetbergi nooremaks vennaks (*Handlingar* 1, 804), kuid allikalist tõestust sellele pole (vt ka Essen, *Genealogisches Handbuch*, 629). Henricus Wetberg Tallinna diötseesist immatrikuleeriti Rostockis 1477. aastal (Matrikelportal Rostock: Sommersemester 1477, nr 63, <http://matrikel.uni-rostock.de/id/100015899> (25.04.2022)) ning 1482. aastal Erfurtis (LG 2, 138).
- 17 Matrikelportal Rostock: Wintersemester 1508/1509, nr 48, <http://matrikel.uni-rostock.de/id/100009318> (22.04.2022).

ligi 30-aastase vahe järel sama ülikooli õppurite nimekirja kanda; 2) ta oli dekaaniks saades ilma ülikoolihariduseta ja otsustas selle puudujäägi likvideerida. Esimene variant pole sugugi võimatu: näiteks tulevane piiskop Peter Wetberg immatrikuleeriti Rostocki ülikooli esimest korda 1439.¹⁸ ja teist korda 1453. aastal kui auväärne toomhärja.¹⁹ Teisest küljest võttis tulevane piiskop Peter ülikooliõpinguid tõsiselt ning pälvis lõpuks kanoonilise õiguse doktori kraadi, samas kui dekaan Johannese puhul pole akadeemiliste kraadide omandamist teada.

Igal juhul on toomhärja Johannes Wetbergi esimest korda kindlasti mainitud 1506. aasta juulis, mil ta juba oli toomdekaan.²⁰ Leonid Arbusow on oletanud, et Johannes võis selles ametis olla juba 1501. aastal, mil Saare-Lääne dekaani on mainitud ilma nimeta.²¹ Sellele räägib vastu aga tõsiasi, et 1503. aastal on Saare-Lääne viitsedekaanina mainitud toomhärja Karolus Uexkülli,²² mis võiks viidata asjaolule, et 1501. aastal ametis olnud dekaan oli selleks ajaks kas ametist lahkunud, piiskopkonnast püsivalt eemal või teovõimetu. Kuna 1513. aastal kinnitati kuurias Johannes Wetbergile varem Johannes Hoyerile kuulunud Saare-Lääne toomprebendid, millelt too oli resigneerunud,²³ keda on 1490. aastail toomdekaanina mainitud (viimati tõenäoliselt aastal 1497),²⁴ siis tundub tõenäolisem Arbusowi teine oletus, et 1501. aastal oli see dekaan siiski Hoyer.²⁵ Ühtlasi võib oletada, et

18 Matrikelportal Rostock: Sommersemester 1439, nr 46, <http://matrikel.uni-rostock.de/id/100040175> (25.04.2022).

19 Siis lisati talle nimele austav epiteet *Dns. – dominus* (Matrikelportal Rostock: Wintersemester 1453/1454, nr 36, <http://matrikel.uni-rostock.de/id/100001796> (25.04.2022)).

20 *Akten und Rezesse der livländischen Ständetage*, Bd. 3, hrsg. von Leonid Arbusow Sen. (Riga: Deubner, 1910) (edaspidi AR 3), nr 31, 32.

21 AR 3, nr 15; LG 4, 235.

22 *Repertorium poenitentiarie Germanicum: Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Pönitentiarie vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, IX: Verzeichnis der in den Supplikenregistern der Pönitentiarie Pius' III. und Julius' II. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, 1503–1513*, bearb. von Ludwig Schmugge (Berlin; Boston: de Gruyter, 2014), nr 1243.

23 Joseph Hergenröther, *Leonis X. pontificis maximi Regesta, gloriosis auspiciis Leonis D. P. PP. XIII. feliciter regnantis: e tabularii Vaticani manuscriptis voluminibus aliisque monumentis adiuvantibus tum eidem archivio addictis tum aliis eruditus viris* (Freuburg: Herder, 1884), nr 1413.

24 LG 2, 26; LG 3, 52.

25 LG 4, 87.

Wetbergi dekaaniks saamisele võis olulisel määral kaasa aidata tema lähisugulasest piiskop Johannes Orgas.

Nurjunud katse saada Saare-Lääne koadjuutoriks (1509–13)

16. sajandi esimese kümnendi lõpuks oli Saare-Lääne piiskop Johannes Orgas ligikaudu 80-aastane ning üha enam hakati mõtlema tema järeltulija peale.²⁶ Hilisemate teadete kohaselt alustas Johannes Wetberg just siis piiskopi koadjuutori koha taotlemist.²⁷ Võib-olla olid sellega seotud ka tema (võimalik, et teist korda) alustatud õpingud Rostockis, kuna hea haridus aitas kõrgvaimuliku koha taotlemisele kindlasti kaasa. Üldiselt kattusid koadjuutorile esitatavad nõudmised piiskopi omadega: ta pidi olema vähemalt 30-aastane, seaduslikust abielust, vähemalt alamdiakoni pühitsusega ega võinud saada oma lähisugulase järglaseks. Wetberg vastas üsna tõenäoliselt kõigile neile nõuetele, vastasel juhul oleksid tema vastased sellele kindlasti tähelepanu juhtinud.

Koadjuutoriks saamise protsess nägi ette piiskopi ja toomkapiitli nõusoleku ning praktikas oli vajalik, et sellega nõustuksid ka piiskopkonna seisused, eelkõige vasallid, mille järel pidi positsioon saama ametliku kinnituse paavstikuuriast.²⁸ Jällegi hilisema teate kohaselt sai Wetberg 1511. aastal kuuriast kinnituse, kuigi tal polnud piiskopi heakskiitu (kapiitli ja

26 Johannes Orgase vanuse kohta puuduvad kindlad andmed, kuid et ta immatrikuleeriti 1451. aastal Rostocki ülikooli (Matrikelportal Rostock: Sommersemester 1451, nr 53, <http://matrikel.uni-rostock.de/id/100001209> (25.04.2022); 1452/53 sai ta samast baka-laureusekraadi: Wintersemester 1452/1453, Philosophische Fakultät, nr 10, <http://matrikel.uni-rostock.de/id/400050902> (25.04.2022), siis oli ta sündinud tõenäoliselt 1430. aastate alguses. Tema kohta: LG 2, 20; LG 3, 62; LG 4, 154–155; Emil von Orgies-Rutenberg, *Geschichte der von Rutenberg und von Orgies gen. Rutenberg* (Dobele, 1899), 202–206; *Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften: Teil Kurland*, Bd. 2, hrsg. von Oskar Stavenhagen (Görlitz: Starke, 1939), 675.

27 OBA, nr. 22241, esimene kiri; *Handlingar* 2.1, nr 725; vrd LG 4, 235. Koadjuutorist kui piiskopi abilisest, kohusetäitjast ja järglasest (*coadjutor cum iure successionis*): Philipp Hofmeister, „Von den Koadjutoren der Bischöfe und Äbte“, *Archiv für katholisches Kirchenrecht*, 112 (1932), 369–436.

28 Saare-Lääne piiskoppide ja koadjuutorite ametisessaamisest üldiselt: Madis Maasing, „Kuidas saadi ja kuidas ei saanud Saare-Lääne piiskopiks“, *Läänemaa Muuseumi toimetised*, XXIII (2021), 35–70.

seisuste toetusest juttu ei olnud).²⁹ 1511. aasta jaanuaris viibis Wetberg koos oma venna Brunoga tõepoolest Roomas.³⁰ Paraku pole dekaani toonasest tegevusest Roomas aga sisuliselt midagi teada, rääkimata paavstlikust kinnitusürikust Wetbergile kui koadjuutorile.

1513. aasta kevadel olid Johannes ja Bruno Wetberg taas Roomas. Tookordset Rooma-reisi olid tõenäoliselt finantseerinud eelkõige dekaani sugulased: kasuisa Kersten Gudesleff oli 1512. aasta juulis 1500 Reini kuldna eest Johannese õemehele Andreas Patkulile pantinud oma Puikule mõisa (Peutel) Aloja kihelkonnas ning väiksemaid rahasummasid oli laekunud ka teistelt sugulastelt.³¹ Wetberg asus Roomas tegutsema vahetult pärast uue paavsti Leo X (1513–21) ametisse saamist ning lasi endale kinnitada Johannes Hoyeri prebendid ehk väga tõenäoliselt juba vähemalt seitse aastat varem tegelikult tema käes olnud dekaanikoha. Lisaks taotles sel puhul paavsti familiaariks (lähikondlaseks) nimetatud Wetberg varem Tallinna piiskopile Nicolaus Roddendorpile (v 1492–1509) kuulunud Saare-Lääne kanoonikuprebendi. Sealjuures oli tema konkurent Kammini diötseesi klerik Henricus de Gunstosberch. Kumbki ei saavutanud otsustavat edu: paavst andis võrdse õiguse mõlemale (*provisio si neutri*) ehk tegelikku- ses pidi prebendi saatus otsustatama kas konkurentide omavahelise kokku- leppe teel või Saare-Lääne piiskopkonnas koha peal.³²

Ka 1513. aastast pole otseseid andmeid, et Wetberg oleks koadjuuto- rikohta taotlenud, mille põhjus võib peituda eelkõige tõigas, et edutuid taotlusi kuurias enamasti ei säilitatud.³³ Küll aga kinnitas paavst oktoobris sellele kohale Saare-Lääne ja Tartu toomhärja Johannes Kieveli, kes sai

29 OBA, nr 22241, esimene kiri; *Handlingar* 2.1, nr 725.

30 LG 4, 235. Bruno kohta on Rooma Santa Maria dell'Anima kiriku annaalides säilinud märged: *quod mentitur bastardus* – keda laimatakse sohikuks (samas, 234).

31 Puikule pantimine: LGU 2, nr 126; selle ja teiste rahasummade kogumise kohta: *Handlingar* 1, 805–806.

32 Hergenröther, *Leonis X.*, nr 3857. Kuuria rollist vaimulikukohtade hankimisel ja sellega seotud probleemidest: Brigide Schwarz, „Klerikerkarrieren und Pfründenmarkt“, *Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken*, 71 (1991), 243–265; Brigide Schwarz, „Römische Kurie und Pfründenmarkt im Spätmittelalter“, *Zeitschrift für histo- rische Forschung*, 20:1 (1993), 129–152; Salonen, Hanska, *Entering a Clerical Career*.

33 Vaimuliku koha taotlused on üldjuhul säilinud vaid siis, kui paavst need heaks kiitis, heaks kiitmata palved on säilinud vaid erandlikul juhul või siis on neile viidatud mõnes teises ürikus (vt nt Salonen, Hanska, *Entering a Clerical Career*). Wetbergi kohta pole teada aga ka viimaseid.

töenäoliselt juba varem nii Saare-Lääne piiskopi, kapiitli kui ka seisuste heakskiidu.³⁴ Kuna Kieveli elulooinfo on palju lünklikum kui Wetbergil, siis pole teada, kes teda Liivimaal täpselt toetasid. Kuna ta oli kõige tõenäolisemalt pärit Põhja-Eestist, ehkki välistada ei saa ka pärinemist Tartu stiftist, võib eeldada, et tal oli toetajaid sealse aadlkonna seas; samuti oli tal arvatavasti mingisugune toetus ka Tartu stiftis.³⁵ Lars Sjödin on peale selle oletanud, et Kieveli ja Wetbergi vastasseisu laiemaks taustaks oli esimest pooldanud Liivimaa vaimulike ja teist toetanud grupi aadlimeeste vastasseis.³⁶

Kieveli edule aitasid kaasa ka head kontaktid kuurias: nimelt tänas ta 1519. aastal kardinal Lorenzo Puccit (1458–1531, kardinal alates 1513. aasta septembrist) varasema toetuse eest koadjuutorikoha hankimisel,³⁷ peale selle lasi Kievel hiljem Kuressaare linnusesse üles seada Medicite ehk paavst Leo X perekonna vapi, mis võib viidata isiklikele lähedastele suhetele paavstiga või vähemalt soovile seda manifesteerida.³⁸ Peale selle võis Lars Sjödini hinnangul Kievelit toetada ka Leo X usaldusalune, mõjukas Saksa Ordu peaprokuraator (alaline esindaja) Johannes Blankenfeld,³⁹ kes

34 Hergenröther, *Leonis X.*, nr 4801–4807, 4830.

35 Võimalik, et hilisem piiskop oli 1480. ja 1490. aastatel vaimulik Tallinnas, kust ta sai sissetulekuid Pühavaimu ja Niguliste kiriku altaritelt (*Kämmereibuch der Stadt Reval 1463–1505*, bearb. von Reinhard Vogelsang (Köln; Wien: Böhlau, 1983), nr 1714, 1737, 1768, 1789, 1826, 1839, 1864, 1875, 1911, 1937, 2014, 2036, 2051, 2086, 2122, 2166, 2204). 1503. aastal mainitud Bertold Kievel oli Harju-Viru läänimees (*Est- und Livländische Brieflade. Erster Theil*, hrsg. von Friedrich Georg von Bunge, Robert von Toll (Reval: Kluge & Ströhm, 1856), nr 632), samas kui Kersten Kyvell oli 1510.–40. aastatel Tartu vasall (LGU 2, nr 232, 909, 956, 1010, 1102).

36 *Handlingar* 1, 807–808, 812, 817.

37 *Handlingar* 2.1, nr 772.

38 Anu Mänd, „Piiskoppide vappidest ja Medicite vapist Kuressaare linnuses“, *Saaremaa Muuseum. Kaheaastaraamat 2013–2014* (2015), 150–158.

39 Tänu headele suhetele kuuriaga sai Blankenfeldist 1514. aastal Tallinna ja 1518. aastal Tartu piiskop; hiljem ka Riia peapiiskopi koadjuutor (1522) ja peapiiskop (1524). Tema kohta: Wilhelm Schnöring, *Johannes Blankenfeld: ein Lebensbild aus den Anfängen der Reformation* (Halle: Verein für Reformationsgeschichte, 1905); Christiane Schuchard, „Johann Blankenfeld († 1527) – eine Karriere zwischen Berlin, Rom und Livland“, *Berlin in Geschichte und Gegenwart*, Jahrbuch des Landesarchives Berlin (2002), 27–56; Anti Selart, „Johann Blankenfeld und Russland“, *Die baltischen Länder und Europa in der Frühen Neuzeit*, ed. by Norbert Angermann, Karsten Brüggemann, and Inna Pöltsam-Jürjo, Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 26 (Köln etc.: Böhlau, 2015), 105–129.

teavitas kõrgmeistrit Kieveli koadjuutoriks saamisest⁴⁰ ning kellega Kievel hiljem oli usalduslikes suhetes.⁴¹ Peale selle olid Blankenfeldil tihedad suhted ka hilisemate Saare-Lääne piiskoppide Georg von Tiesenhauseni (v 1527–30, Tallinna piiskop 1525–30)⁴² ja Reinhold von Buxhoevedeniga (v 1530–41, srn 1557), kusjuures viimane oli Wetbergi järglane ka dekaanikohal (1519–30).⁴³

Koostöö algus Hermann Soyega ja lahkumine Liivimaalt (1514)

Kieveli koadjuutoriks kinnitamisest hoolimata otsustas Johannes Wetberg oma taotlusi jätkata. Järgneval paaril aastal oli ta tihedalt seotud mõjuvõimsa, eneseteadliku ja vaidlushimulise Põhja-Eesti aadlimehe, esimest korda juba 1467. aastal mainitud rüütel Hermann Soyega (srn 1516). Alates 1480. aastaist oli Soye maavalduste ja privileegide pärast tulitsenud nii Padise abti, teiste kirikutegelaste kui ka aadlimeestega.⁴⁴ 1510. aastate alguses sattus ta päranditüli tõttu Paunküla mõisa üle vastuollu teise mõjuka vasalli Hans von Roseniga ning kuna konflikti ei õnnestunud ei Harju-Viru meeskohtus ega Liivimaa ordumeistri Wolter von Plettenbergi (v 1494–1535) ees osalistele sobivalt lahendada, püüdis Soye toetust saada Taani kuningalt. Seejärel süüdistas Rosen teda reeturlikus plaanis Taani võim Liivimaal taas-tada ning Soye mõisteti koguni surma. Harju-Viru rüütelkonna eestkostel

40 OBA, nr 19901.

41 Näiteks oli Kievel 1518. aastal Blankenfeldi asemik, generaalvikaar Tallinna piiskopkonnas (LG 4, 101) ning nad koordineerisid ka omavahelist koostööd konfliktis vasallidega (vt nt Pärtel Piirimäe, „Riik, maaisand ja seisused. Varauusaegsete võimustruktuuride kujunemisest Vana- Liivimaa piiskopkondades“, *Kleio*, 1995:3, 16–25). Sjödini seisukoht: *Handlingar* 1, 806.

42 Seejuures oli Tiesenhauseni öde abielus Blankenfeldi vennaga; vt: LG 2, 124; LG 3, 71; LG 4, 217; Anu Mänd, „Keskaegse Liivimaa piiskoppide jäljed Euroopa visuaalkultuuris (14.–16. sajand)“, *Järelevastamine. Kaur Altoale*, toim Anneli Randla, Eesti Kunstiakadeemia toime-tised, 22 (Tallinn: Eesti Kunstiakadeemia, 2017), 11–32, siin 21–24.

43 Jüri Kivimäe, „Piiskop ja hansakaupmees: Reinhold von Buxhövdeni ja Johann Selhorsti kaubasuhetest 1530. aastate algul“, *Sõnadesse püütud minevik: in honorem Enn Tarvel*, ed. by Marten Seppel and Priit Raudkivi (Tallinn: Argo, 2009), 138–158.

44 Kuna Soye oli 1467. aastal tõenäoliselt juba täisealine, siis oli ta 1510. aastaiks arvata-vasti üle 60 aasta vana. Tema kohta: Hermann Zöge von Manteuffel, Eugen von Nottbeck, *Geschichte der Familie Zöge von Manteuffel ehstländischer Linie* (Reval: Wassermann, 1894), 26–35.

andis ordumeister talle siiski armu, kuid rüütel pidi lubama, et ta enam ordu vastu ei tegutse ega välismaalt tuge ei otsi.⁴⁵

Soye oli 1512. aastaks olnud juba mõnda aega ühenduses ka Johannes Wetbergiga. Nimelt kirjutas juulis rüütlile tema poolvend Bruno, kes meenutas Soyele 50 Riia marka puudutanud tülüküsimust Saare-Lääne piiskopiga, ning kinnitas, et nagu varasemgi, on Saare-Lääne dekaan rüütli kindel toetaja.⁴⁶ 1514. aastast on teada ka Johannes Wetbergi teise venna, Saare-Lääne vasalli Peteri kiri Soyele.⁴⁷ Rüütli ja dekaani tihedad sidemed ilmnevadki eelkõige sama aasta algusest. Veebruaris kirjutas Soyele Virumaa aadlimees Johann von Dönhoff, kes teatas, et on koos teiste Liivimaa aadlimeeste Claus Polle, Hans Mexi, Hans Duckeri ja Johann Vietinghofiga pitseerinud dekaan Wetbergile toetuskirja, mida loodeti kasutada *kardinalide jaoks*,⁴⁸ ehk väga tõenäoliselt pidi see toetama tema kava saada koadjuutoriks. Teisalt ilmneb, et Wetberg oli sattunud vastuoludesse Liivimaa ordumeistriga ning Virumaa aadlimehed püüdsid teda meistri ees õigustada, ehkki Dönhoff teatas ühtlasi, et tema ja Claus Polle olid enda pitserid kirjaltiljem ära võtnud, vältimaks isiklikke probleeme orduga.

Ka Soyel olid selleks ajaks tekkinud uued pinged ordumeistriga, mistõttu plaanis ta otsida tuge Tartu piiskopilt.⁴⁹ 1514. aasta märtsis tuli ta Lemsallu (Limbaži)⁵⁰ ning näis püüdvat pingeid leevendada, kirjutades aprilli alguses ordumeistri saadikule Laurensile väitega, et tal pole ordumeistriga enam mitte mingisugust tüli, kuid tema vastu on mõned Harju-Viru aadlimehed (viidates tõenäoliselt eelkõige Hans von Rosenile). Peale selle väitis ta, et kardinalid toetavat igati dekaan Wetbergi (osutades ilmselt koadjuutori plaani elluviidavusele).⁵¹ Siiski otsustasid Soye ja Wetberg Liivimaalt salaja lahkuda, mis teostus tõenäoliselt kas aprilli lõpus või mai alguses.⁵² Hilisema ordupoolse kirjelduse kohaselt olevat nad esialgu püüdnud jõuda

45 Zöge von Manteuffel, Nottbeck, *Geschichte*, 30–32. Soye ja Roseni tüli kohta vt ka: *Est- und Livländische Brieflade. Erster Theil*, nr 711, 715, 729, 733, 737, 768, 775.

46 OBA, nr 19549. Vt joonis 1. Kõik artiklis kasutatud fotod on teinud autor.

47 Aa, nr 737, esimene kiri.

48 Dönhoffi kiri: OBA, nr 20028; lootused kardinalide mõjutamiseks: samas, nr 20049, 20078.

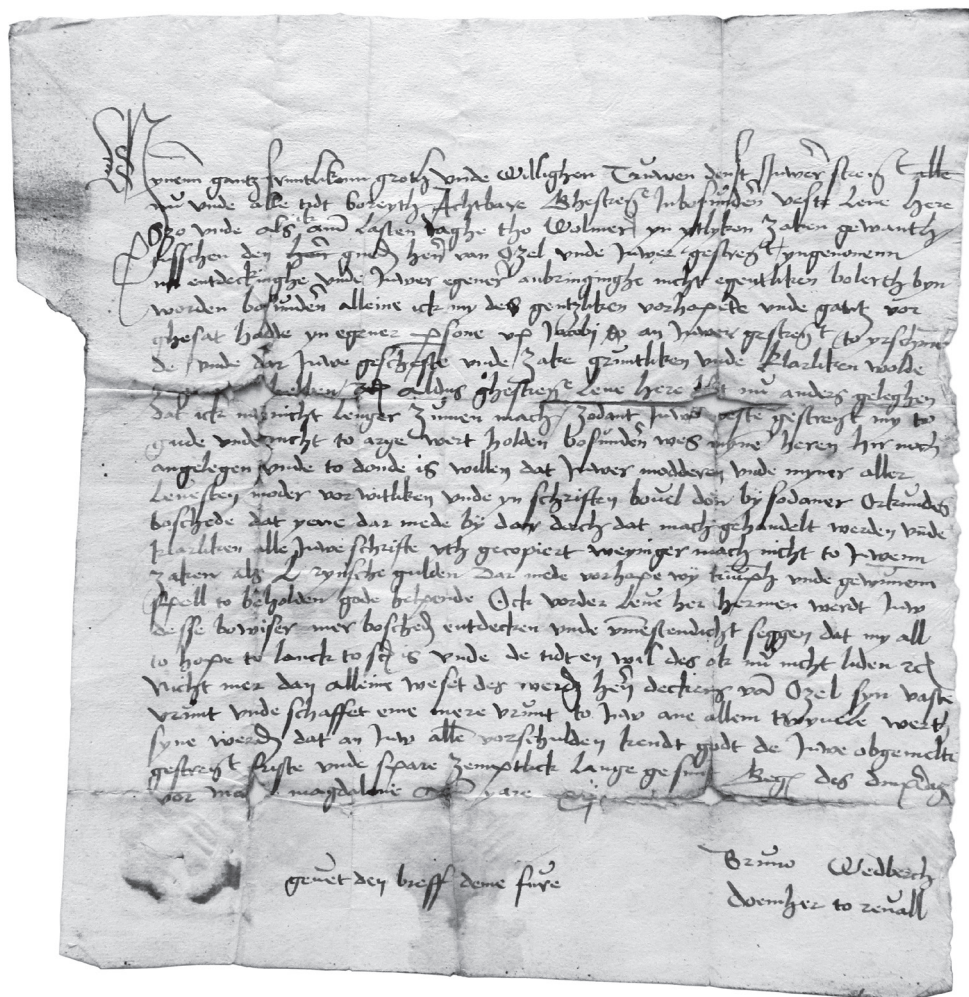
49 OBA, nr 20049.

50 OBA, nr 20053.

51 OBA, nr 20078. Ei saa välistada, et Laurens oli Tallinna toomdekaan Laurentius Mathei (1488 – u 1518) (vt *Handlingar* 1, 809).

52 27. aprillil kirjutas Lemsalu nunnakloostri preester Soyele ja soovis talle head reisi (OBA, nr 20093).

laevaga Taani, kuid ebasoodsate ilmaolude tõttu pidid nad liikuma läbi Kuramaa. Sealjuures olevat nad öömaja eest mitte ainult tasumata jätnud, vaid ka selle maha põletanud ning Soye olevat lõõnud või koguni haavanud üht neid jälitanud ja lahkumist takistada püüdnud inimest.⁵³

JOONIS 1. Bruno Wetbergi kiri Hermann Soyele, 1512. OBA, nr 19549

Peamine põhjus, miks Soye ja Wetberg Liivimaalt põgenesid, oli tõenäoliselt avalikuks tulnud probleem Wetbergi Roomas võetud võlga. Nimelt oli ta 1513. aasta kevadel koos vend Brunoga laenanud Heinrich von Guntherbergilt 1700 tukatit, mille tagatisena kasutas ta Johann Nageli – teda nimetatakse nii notariks kui ka võltsnotariks – esitatud käenduskirja ehk instrumenti Liivimaa ordumeistri nimele.⁵⁴ Wetbergi võlausaldajaks näib olevat sama isik (Henricus de Guntosberch), kellega ta Saare-Lääne toomprebendi üle võitles, mistõttu võib arvata, et nad saavutasid prebendi asjus kokkuleppe, ehkki paraku pole selge, milline see võis olla.⁵⁵ Igal juhul ei aidanud võetud võlg Wetbergi rahamuresid lahendada ning naasnud Liivimaale, oli ta püüdnud ka sugulastelt raha juurde laenata, kuid need olid teda süüdistanud varasema laenu raiskamises ja sellest keeldunud.⁵⁶ Lisaks jõudis 1514. aasta varakevadel Roomast Liivimaale Johann Scheper, kes asus seda sisse nõudma, kuid Hermann Soye nõudis Lemsalu bürgermeistrilt Heinrich von Werdenilt Scheperi vangistamist, põhjendades seda Riia peapiiskopi käsuga.⁵⁷ Kuna tegemist oli ilmse valega, mis pidi peatselt ilmsiks tulema, oli see küllap mõeldud vaid hädavajaliku aja saamiseks, et Soye ja Wetberg jõuaks Liivimaalt pageda. Pole lõpuni selge, miks oli Soye Wetbergi võlaprobleemiga niivõrd tihedalt seotud,⁵⁸ kuid igal juhul ei jäänud pärast Lemsalus juhtunut ei temal ega Wetbergil muud üle kui Liivimaalt kiirelt lahkuda.⁵⁹

54 OBA, nr 20135, 20136, 20140.

55 Kuurias oli prebendide vahetamine või nendest loobumine hüvituse eest kellegi teise kasuks üsna tavaline (vrd nt Schwarz, „Klerikerkarrieren und Pfründenmarkt“), kuid antud juhul ei maksnud Guntherberg Wetbergile mitte hüvitist, vaid laenas talle raha, mistõttu ei saa kindel olla, et dekaan toomprebendist loobus.

56 *Handlingar* 1, 808.

57 OBA, nr 20141; OF 36, 249–252; *Virtuelles Preußisches Urkundenbuch* (edaspidi PrUB), DH 161 (<http://www.spaetmittelalter.uni-hamburg.de/Urkundenbuch/pub/dh/dh161.htm> (29.04.2022)).

58 Seda ei mõistnud ka Soye õetütar Margarethe von Dönhoff, kes hoiatas onu koostöö eest Wetbergiga ja rõhutas eriti, et ta ei läheks koos temaga välismaale (OBA, nr 20069).

59 Nagu selgub 1515. aasta algusest, lahkus Soye Liivimaalt ilma hobuse ja (sõja)varustusega, mida ta palus Kersten Gutzleffil, Johannes Wetbergi kasuisal, endale Preisimaale saata (OBA, nr 20382). Sjödin oletas, et Soye ei usaldanud ordumeistrit, kuna oli tema käes juba vangis olnud, ning lootis koostöös Wetbergiga saavutada ka enda huvide edendamist nii Preisimaal, Roomas kui ka mujal (*Handlingar* 1, 804, 808).

kantsleri Hermann Ronnebergi⁶¹ kirjadele, kus too soovitas meistril rõhutada, et käendus on võltsitud, kuna muidu ähvardavat teda võlanõuded ja koguni ekskommunikatsioon.⁶² Seetõttu on Sjödini hinnangul võimalik, et esialgu toetas meister Wetbergi püüdlusi kuurias ja andis talle toetuskirja, kuid muutis hiljem meelt ja asus pooldama Kieveli koadjuutoriks saamist. Samas ei olnud meister Wetbergile tõenäoliselt andnud käendust raha laenamiseks ning seega võib tema tegevust ikkagi pidada tema usalduse kuritarvitamiseks.⁶³

Soye ja Wetbergi tegevus Preisimaal ning Roomas (1514–16)

Liivimaa isandad kartsid, et välismaale pagenud Soye ja Wetberg võivad kas Taanist, Roomast või ka Poolast toetust saades neile mitmesuguseid probleeme valmistada.⁶⁴ Seetõttu palus Grobiņa foogt 1514. aasta 18. mail Kuldiga komtuuri ja Liivimaa meistri ülesandel Saksa Ordu kõrgmeistrilt Albrecht von Hohenzollernilt (v 1511–25, Preisimaa hertsog 1525–68), et see laseks nad Preisimaal vahistada ning nende käes olevad kirjad ära võtta.⁶⁵ Preisimaale jõudnud Soye ja Wetberg vangistatigi Tapiau (Gvardeiski) linnusesse, kuid Soye vana tuttava, Gerdaueni (Železnodorožnoi) linnusepealiku Dietrich von Schliebeni⁶⁶ kaasabil põgenesid liivimaalased sealt 2. juulil.⁶⁷ Kõrgmeister käskis nad tabada⁶⁸ ning 12. juuliks õnnestus kätte

61 Ronnebergist sai hiljem Kuramaa piiskop (1524–39); tema kohta: LG 2, 94; LG 3, 64; LG 4, 174.

62 OBA, nr 20143, 20220, lisa.

63 *Handlingar* 1, 806–807.

64 Vt nt OBA, nr 20121, 20311.

65 OBA, nr 20104. Liivimaa meistri saadikud selgitasid kõrgmeistrile tõenäoliselt veidi hiljem olukorda ka pikemalt (OBA, nr 20121, kuupäevata).

66 Schlieben oli juba 1513. aastal lubanud Soyet aidata, kuid manitses teda mitte tegutsema Liivimaa meistri vastu (OBA, nr 19714).

67 3. juulil andis Tapiau linnusekomtuur nende põgenemisest teada kõrgmeistrile (OBA, nr 20134). Schliebeni üle mõisteti kohut 1514. aasta lõpus, aga tänu oma mõjukatele sugulastele pääses ta karistusest ning oli 1516. aastaks taas kõrgmeistri usaldusaluste hulgas (*Handlingar* 1, 811–812).

68 6. juulil andis kõrgmeister Liivimaa meistrile teada, et Soye ja Wetberg on põgenenud ja lubas neid jälitada (OF 36, 244–245; PrUB, DH 156: <http://www.spaetmittelalter.uni-hamburg.de/Urkundenbuch/pub/dh/dh156.htm> (29.04.2022)). 7. juulil kirjutas kõrgmeistrile ka Ermlandi piiskop ja lubas samuti Soye ja Wetbergi tabamisse panustada (OBA, nr 20142).

saada mõned Soye ja Wetbergi reisiseltskonnas olnud preestrid ja sulased.⁶⁹ Soye ja Wetberg ise langesid kõrgmeistri meeste kätte mõned päevad hiljem, enne 17. juulit Osterodes (Ostróda), vahetult enne seda, kui nad jõudnuks Poola piirini; sellest teada saanud Liivimaa meister palus mõlemat, aga eriti Soyet kindlas vangistuses pidada.⁷⁰ Augusti lõpuks saabus Preisimaale ka meistri saatkond, kes taotles põgenike Liivimaale väljaandmist.⁷¹

Esialgu Balga ordulinnuses hoitud ja seejärel kõrgmeistri ette Königsbergi toodud⁷² Soye ja Wetberg polnud Liivimaale naasmisest sugugi huvitatud, kuna sealsetelt kohtumõistjatelt polnud neil midagi head loota. Seetõttu veensid nad kõrgmeistrit, et too hakkaks nende ja liivimaalaste vahelise tüli vahekohtunikuks ja andsid end augusti lõpus tema voli alla.⁷³ Kõrgmeister nõustus põgenike palvega ilmselt seetõttu, et ta sai nõnda rõhutada oma kõrgemat autoriteeti võrreldes Liivimaa meistriga, kes ordu sees oli küll tema alluv, kuid vürstivõimuga maaisandana tegelikkuses temaga sisuliselt võrdsel positsioonil.⁷⁴ Tekkinud olukorraga leppis ka Liivimaa meister, kes vahepeal oli vangistanud Johannes Wetbergi „abieluvälise venna“

69 See näitab, et hoolimata salajasest lahkumisest ei reisinud nad sugugi üksinda (OF 36, 245; PrUB, DH 157: <http://www.spaetmittalter.uni-hamburg.de/Urkundenbuch/pub/dh/dh157.htm> (29.04.2022)). Huvitaval kombel pages koos liivimaalastega ka Tapiau kirikhärra, kes vahest oli kohalikega tülli läinud, mis tekitas vastuolusid kõrgmeistri ja Samlandi piiskopi vahel (OBA, nr 20170, 20203).

70 OF 36, 242; PrUB, DH 159: <http://www.spaetmittalter.uni-hamburg.de/Urkundenbuch/pub/dh/dh159.htm> (29.04.2022); OBA, nr 20162.

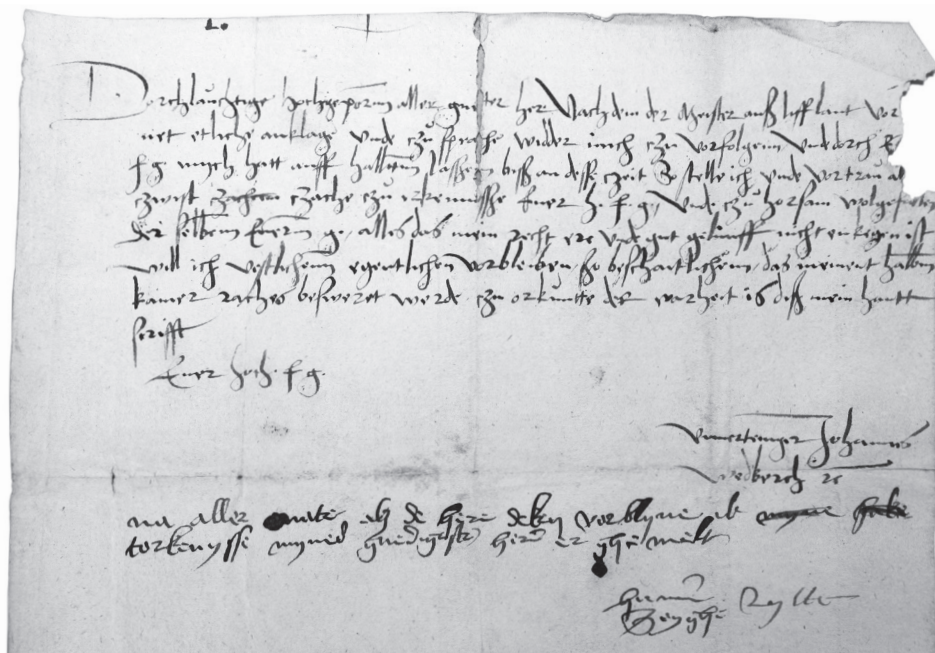
71 OBA, nr 20187. Samuti kirjutas meister Soye abikaasale, et too mõjutaks oma meest naasma (samas, nr 20191).

72 *Handlingar* 1, 812.

73 Leping Soye ja Wetbergi allkirjadega: OBA, nr 20194. Kõrgmeister kinnitas selle ja lubas neile ulualust pakkuda, kuni otsuse langetab: samas, nr 20195. Lepingu revers: samas, nr 20196. Soye palus ka, et saaks Preisimaal vabalt ringi liikuda: samas, nr 20197. Soye ja Wetbergi nõusolek koos autograafidega ka: samas, nr 20308. Ärkirjad: OF 36, 259–263 = PrUB, DH 163–165 (<http://www.spaetmittalter.uni-hamburg.de/Urkundenbuch/pub/dh/dh163.htm>; <http://www.spaetmittalter.uni-hamburg.de/Urkundenbuch/pub/dh/dh164.htm>; <http://www.spaetmittalter.uni-hamburg.de/Urkundenbuch/pub/dh/dh165.htm> (29.04.2022)).

74 Alates 15. sajandi teisest poolest oli Liivimaa meister muutunud kõrgmeistrist üha sõltumatumaks, mis tekitas viimasele tõsist meelehärmi (vt nt Johannes Götz, „Die Wahl des livländischen Meisters: Ein Indikator für das Verhältnis zwischen Zentrum und Provinz im Deutschen Orden“, *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 14 (2019), 11–70, siin 46–55). 1510.–20. aastail oli nende vahelkord erakordselt problemaatiline (Maasing, „16. sajandi I poole Liivimaa allikad“, 43–55).

Bruno ning palus kõrgmeistrit, et dekaanil ei lastaks Rooma minna, kuna ta võib seal saavutada Liivimaa meistri ekskommunitseerimise, samas kui Soyete ei lastaks Liivimaale tulla, kuna muidu ähvardavat maad segadused ja surnukslöömised.⁷⁵ Seda, et Wetbergil oli tõesti plaanis Rooma minna, näitab dekaani teenri Nickel Rabino kiri, mis pärineb tõenäoliselt 1514. aasta teisest poolest ning kus Rabino soovitas Wetbergil väita, et tema kui vaimuliku üle peaks kohut mõistma mitte kõrgmeister, vaid kõrgeim vaimulik autoriteet Roomas.⁷⁶

JOONIS 3. Hermann Soye ja Johannes Wetbergi leping Saksa Ordu kõrgmeistriga, 1514. Ülemised read on kirjutatud Wetberg, alumised Soye. OBA, nr 20308

75 OBA, nr 20220; OF 36, 263–265; PrUB, DH 167: <http://www.spaetmittelalter.uni-hamburg.de/Urkundenbuch/pub/dh/dh167.htm> (29.04.2022). Sarnast argumentatsiooni nii Soye kui ka Wetbergi asjus kordas ta ka oktoobris, kus ta soovitas kõrgmeistril ka Soyete ja Wetbergi abistanud rüütel Schliebeni karmi karistamist: samas, nr 20248. Kõrgmeistri ja Liivimaa meistri kirjavahetusest Soye ja Wetbergi küsimuses vt ka: OBA, nr 20420, 20780, 20784, 20815, 20848; *Handlingar* 1, nr 170–171, 181–182, 197, 211.

76 OBA, nr 20309.

Soye tegutses samuti aktiivselt enda vabanemise nimel, saades selleks tuge ka Poola kuningalt.⁷⁷ 1515. aasta veebruari alguses sai ta kõrgmeistrilt loa lahkuda aastaks Preisimaalt palverännaku sooritamiseks Rooma, kusjuures ta lubas hoiduda tegutsemisest nii kõrgmeistri kui ka Liivimaa meistri vastu.⁷⁸ Soye reis ei alanud siiski libedalt; veel maikuus viibis ta Elbingis (Elbląg) ja kurtis, et tema vastased takistavad tema teekonda.⁷⁹ Lars Sjödin on oletanud, et selles oli oma osa vahepeal Saare-Lääne piiskopiks saanud Johannes Kievelil,⁸⁰ kuid Soye tegevuse vastu oli selgesti ka Liivimaa meister, kes kirjutas kõrgmeistrile aprillis, et nii Soye kui ka Wetberg on oma vande unustanud ja tegutsevad mõlema ordujuhi vastu.⁸¹ Siiski õnnestus Soyel sama aasta suvel Rooma jõuda.⁸² Ehkki Wetbergi vabanemise aeg ja asjaolud pole teada, õnnestus ka temal Preisimaalt lahkuda – pärast seda, kui Preisimaa ordujuhtkond oli tagasi lükanud Liivimaa meistri palve ta kohtumõistmiseks Riia peapiiskopile välja anda⁸³ – ning 1515. aasta jooksul jõudis ka tema Rooma.⁸⁴ Roomas esitas Soye tõenäoliselt Wetbergi ja Poola kuninga kaasabil pika kaebekirja nii Liivimaa meistri

77 OBA, nr 20284. Lisaks palus ta arvatavasti 1514. aasta lõpus Pomesaania piiskoppi, et too kostaks tema vabastamise eest (samas, nr 20310) ning tal õnnestus saada tuge ka ühelt kardinalilt (*Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae, oder: Kurzer Auszug aus derjenigen Urkunden-Sammlung, welche für die Geschichte und das alte Staatsrecht Liv-, Ehst- und Kurlands ...*, Zweiter Theil, hrsg. von Karl Eduard Napiersky (Riga; Dorpat: Franzen, 1835), nr 2659).

78 OBA, nr 20356; *Handlingar* 1, nr 5. 2.2.1515. Soye revers kõrgmeistrile seoses tema vabastamisega vangistusest. Liivimaa meistrile oli kõrgmeister kirjutanud aga juba eelmise aasta oktoobris, et on otsustanud Soye vabaks lasta ning too on lubanud, et see enam Liivimaa meistrilt ei kahjusta (OF 36, 263–265; PrUB, DH 167: <http://www.spaetmittelalter.uni-hamburg.de/Urkundenbuch/pub/dh/dh167.htm> (29.04.2022)). Võimalik, et pooleaastane viivitus Soye tegeliku vabastamisega oli tingitud Liivimaa meistri vastuseisust. Samal ajal palus kõrgmeister Riia peapiiskopilt abi vahendamisel Liivimaa meistri ja Soye tüliasjas (OF 36, 270–271; PrUB, DH 175: <http://www.spaetmittelalter.uni-hamburg.de/Urkundenbuch/pub/dh/dh175.htm> (29.04.2022)), kuid too arvas, et ei suuda seda teha (OBA, nr 20466). Vt ka *Handlingar* 1, 812.

79 OBA, nr 20462; *Handlingar* 1, nr 36.

80 *Handlingar* 1, 812–813.

81 OBA, nr 20420.

82 Sealjuures sai ta taas tuge Poola kuningalt (OBA, nr 20546).

83 *Index corporis*, nr 2660.

84 OBA, nr 20453; *Handlingar* 1, 813.

kui ka kõrgmeistri vastu.⁸⁵ Rahapuudusel pidi rüütel aga protsessimise 1516. aasta algupoolel pooleli jätma.⁸⁶

Ka Wetbergi käsi ei käinud Roomas paremini ning 1516. aasta kevadel lahkus temagi Roomast, tõenäoliselt midagi erilist saavutamata.⁸⁷ Liivimaa meister plaanis koostöös prokuraatorist Tallinna piiskopi Blankenfeldi ja kõrgmeistriga nii Soye kui ka Wetberg vangistada ning viimaselt ka võlg välja nõuda.⁸⁸ Wetbergi kinni võtta siiski ei õnnestunud, sest aprillis teatas Blankenfeld tema pagemisest Rootsi ning kartis, et Soye võib teha sama.⁸⁹ Kuna mõlemal olid tõenäoliselt pikaajalised isiklikud sidemed Rootsiga,⁹⁰ oli see kartus põhjendatud, kuid rüütel otsustas siiski naasta Preisimaale, et anda end kõrgmeistri armu alla ja paluda tal vahendada lepitust Liivimaa meistriga.⁹¹ Kuid enne, kui ta jõudis taas kõrgmeistri palge ette ilmuda, Soye haigestus ja suri.⁹² Kartused Soye ja Wetbergi tegevuse tulemuste ees Roomas ning kuuldused Wetbergi naasmisest kuu-riasse juba üheskoos Rootsi delegatsiooniga panid ordu juhte siiski otsustama Blankenfeld 1516. aasta suvel Rooma saata, et ordule ebasoodsaid otsuseid vältida.⁹³ 1516. aasta septembris teatas Blankenfeld, et Wetberg

85 OBA, nr 20763, lisa; *Handlingar* 1, nr 111; vrd OBA, nr 20638; *Handlingar* 1, nr 118 ja samas, 813. Liivimaa meistri ja kõrgmeistri kirjavahetus Soye küsimuses: OBA, nr 20597; *Handlingar* 1, nr 103; OBA, nr 20751; *Handlingar* 1, nr 161; OBA, nr 20773; OBA, nr 20776; *Handlingar* 1, nr 169. Poola kuninga sekkumist Soye kasuks pidas eriti ohtlikuks Blankenfeld: OBA, nr 20751, 20776; *Handlingar* 1, nr 161, 169.

86 Vt nt OBA, nr 20875; OF 38; *Handlingar* 1, nr 226.

87 Vt *Handlingar* 1, 813.

88 OBA, nr 20780, 20781, 20784, 20815; OF 38, f. 285v; *Handlingar* 1, nr 170–172, 181–182, 197; 20815; OF 38, f. 285v; PrUB, DH 219: <http://www.spaetmittelalter.uni-hamburg.de/Urkundenbuch/pub/dh/dh219.htm> (29.04.2022).

89 Oba, nr 20842; *Handlingar* 1, nr 208. Mai alguses teadis sellest ka Liivimaa meister (OBA, nr 20848 = *Handlingar* 1, nr 211). Vt ka: OBA, nr 20842, 20848, 20880; OF 38, f. 278v–279v; *Handlingar* 1, nr 208, 211, 226, 227; samas, 813–814; PrUB, DH 205: <http://www.spaetmittelalter.uni-hamburg.de/Urkundenbuch/pub/dh/dh205.htm> (29.04.2022).

90 Hermann Soye ja tema relvavend Dietrich von Schlieben olid Vene-Rootsi sõja ajal olnud 1497. aasta paiku Rootsi teenistuses (*Handlingar* 1, 801–802); Johannes Wetberg võis aga silmapaistvate Rootsi kirikutegelastega tutvuda 1480. aastatel Rostockis õppides, kuid isegi kui ta seal ei käinud, oli tal Rootsiga kontakte ka hiljem (vrd *Handlingar* 1, 804).

91 Aa, nr 737, teine kiri. Teda toetas taas ka Poola kuningas: OBA, nr 20853, kuid ka Ermlandi mõjukas toomherra Johannes Sculteti (samas, nr 20956; *Handlingar* 1, nr 273).

92 Vt nt: OBA, nr 20993; OF 38, f. 281v; *Handlingar* 1, nr 284; 288; vrd ka *Handlingar* 1, 813.

93 OBA, nr 20923; *Handlingar* 1, nr 263, 278, 279.

oli augustis taas Rooma jõudnud,⁹⁴ kuid edasised teated tema tegevusest Igaveses Linnas puuduvad ning võib arvata, et nagu Rootsi delegatsioon, ei saavutanud ka tema seal edu.⁹⁵

1516. aastal langetati Liivimaal ka otsused, mis määrasid Wetbergi saatuse pikaks ajaks. Pärast seda, kui dekaan polnud Riia peapiiskopi kutsel vaimuliku kohtu ette ilmunud, kuulati 1516. aasta alguses põhjalikult üle tema juba 1514. aastal vangistatud poolvend Bruno.⁹⁶ Seejärel otsustasid Saare-Lääne piiskop ja kapiitel Johannes Wetbergi dekaani kohalt tagandada ning samal aasta juunis toimunud maapäeval kohustati Wetbergi sugulasi ja toetajaid (Andreas Patkulit ja Otto von Rosenit) tasuma tema võlad Roomas.⁹⁷ Wetbergi võlad suudeti tasuda kahe aastaga, 1518. aasta suveks.⁹⁸ Veel samal aastal pelgas aga ordumeister, et Wetberg võib veel midagi ordu vastu ette võtta ning otsis tema vastu tuge Saksa orduharu meistrit, kes lubas teda vajaduse korral ka toetada.⁹⁹ Meistri kirjast selgus ka, et Bruno Wetberg oli endiselt ordu käes vangis, mis on ühtlasi ka viimane teade temast.

Wetbergi eksiil ja naasmine Liivimaale

Teated Johannes Wetbergi tegevusest eksiilis on väga lünklikud. Kuni 1533. aastani oli tõenäoliselt kõige tihedamalt seotud Wrocławiga (Breslau), kuhu ta oli hankinud toomhärakoha. Võimalik, et see oli juhtunud juba 1514. aasta paiku, kuna tema teener Nickel Rabino oli kirjutanud mingisugustest ettevõtmistest Sileesias.¹⁰⁰ Aeg-ajalt võttis Wetberg ette ka pikemaid reise ja 1532. aastal viibis ta uuesti Rootsis.¹⁰¹ Liivimaa isandad suhtusid Wetbergi ka tema eksiili ajal negatiivselt. Piiskop Johannes Kievel pelgas tõenäoliselt kuni oma surmani 1527. aastal, et Wetberg võib tema vastu midagi ette võtta. Aastail 1518–24 oli piiskop oma vasallidega tösistes

94 OBA, nr 21034; *Handlingar* 1, nr 301.

95 *Handlingar* 1, 815–816.

96 OBA, nr 20793, 20805; *Handlingar* 1, nr 183, 191.

97 AR 3, nr 66, punkt 11.

98 OBA, nr 22241, esimene kiri; *Handlingar* 2.1, nr 725. Võlasummadele on viidatud nt Otto von Roseni testamendis 1518. aasta sügisel (LGU 2, nr 295); vt ka *Handlingar* 1, 807.

99 OBA, nr 22241, 1. ja 4. kiri; *Handlingar* 1, nr 725 ja 709.

100 OBA, nr 20309.

101 *Handlingar* 1, 817; LG 4, 235.

vastuoludes, mille puhul ei saa välistada, et selle juured peitusid vähemalt osaliselt tulides Wetbergi ja teda toetanud aadlikega; muu hulgas kahtlustas piiskop temavastases tegevuses ka endise dekaani venda Peterit.¹⁰² See, et vasallide seas leidus ikka veel Wetbergi toetajaid, näitab tõsiasi, et 1526. aastal pöördusid mitmed Harju-Viru ja Läänemaa vasallid – teiste seas ka Läänemaa mõjukaimad läänimehed Otto Uexküll, Johann ja Dietrich Fahrensbach ja Helmolt Swarthoff – Tallinna poole, et see Wetbergi ordu-meistri ees tema vastaste laimu vastu toetaks.¹⁰³

Reinhold von Buxhoevedeni piiskopiks valimise järel 1530. aasta oktoobris puhkesid Saare-Lääne piiskopkonnas sisevastuolud ning peale selle võttis märkimisväärselt kaua aega ka tema piiskopiks kinnitamine paavsti juures.¹⁰⁴ Tõenäoliselt seetõttu otsustas Johannes Wetberg uuesti esitada ka oma taotluse Saare-Lääne piiskopikohale ning tal õnnestus 1533. aastast pärineva väite kohaselt mõneks ajaks ekskommunitseerida nii Saare-Lääne kapiitel kui ka valitud piiskop, ehkki viimane ei järginud seda sanktsiooni ja pidas endiselt missasid.¹⁰⁵ Võib arvata, et ekskommunikatsioon vältas pigem lühikest aega millalgi ajavahemikus 1530. aasta sügisest kuni 1532. aasta suveni, mil Buxhoeveden paavsti kinnituse sai, kuid kas sellest Liivimaal üldse teada saadi, on selgusetu.

Wetbergi tegevusest oli 1532. aasta sügiseks teadlik ka teine Saare-Lääne piiskopikoha taotleja, Riia peapiiskopi koadjuutorist Brandenburg-Ansbachi markkrahv Wilhelm (1498–1563).¹⁰⁶ Suurendamaks oma võimalusi saada kinnitatud piiskopiks, otsustas ta Wetbergiga kokkuleppele

102 Vt nt: Piirimäe, „Riik, maaisand ja seisused“; Madis Maasing, „Rahutu Saare-Lääne piiskopkond: piiskopid, aadelkond ja kapiitel 1520.–1540. aastatel“, *Läänemaa Muuseumi toimetised*, XV (2012), 22–42; Madis Maasing, „Kas Saare-Lääne toomkapiitlist sai 1524. aasta järel aadlikapiitel?“, *Läänemaa Muuseumi toimetised*, XXI (2018), 33–62. Peter Wetbergi kimbutamisest: *Handlingar* 1, 817.

103 *Archiv für die Geschichte Liv-, Est- und Curlands, III Folge, IV Band: Regesten aus zwei Missivbüchern des XVI. Jahrhunderts im Revaler Stadt-Archiv*, bearb. von Gotthard von Hansen (Reval: Kluge, 1895), nr 307.

104 Sisevastuoludest vt nt Madis Maasing, „Propagandasõda Saare-Lääne vaenuse aegsel Liivimaal (1532–1536)“, *Läänemaa Muuseumi toimetised*, XVIII (2015), 123–174.

105 *Herzog Albrecht von Preußen und Livland (1525–1534): Regesten aus dem Herzoglichen Briefarchiv und den ostpreussischen Folianten*, hrsg. von Ulrich Müller, Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 41 (Köln etc.: Böhlau, 1996) (edaspidi HA 1), nr 561, Reinhold von Buxhoevedeni vastased süüdistuspunktid 5 ja 6.

106 HA 1, nr 315.

jõuda ning seetõttu andis ta aasta lõpus oma Rooma suunduvatele saadikutele lisaülesandeks ka Wrocławit külastada.¹⁰⁷ Küllap suurendas Wilhelmi lootusi saavutada läbirääkimistel Wetbergiga edu ka tõsiasi, et ta oli suguluses Sileesia ühe mõjukaima valitseja, Münsterbergi hertsogi Karliga (1476–1536), kel endalgi olid isiklikud huvid seoses Liivimaaga – nimelt soovis ta oma pojast Johannist (1509–65) teha Liivimaa ordumeistri koadjuutorit.¹⁰⁸ 1533. aasta alguses otsustas markkrahv Wilhelm Wetbergi Liivimaale kutsuda ning lootis, et too lepib vaid toomhärarakoha tagasisaamisega Saare-Lääne kapiitlis.¹⁰⁹ Wetbergi taotluste kohta vahendas Saare-Lääne toomhärradelt pärinevat üksikasjalikumalt teavet Wilhelmi hoovi-meister (õukonnaülem) Meinecke von Schierstedt (srn 1540), mille kohaselt oli Wetberg kunagi ammu saanud paavstilt mingisugused õigused piiskopikohale (arvatavasti peeti silmas Wetbergi 1511. aastal Roomas saavutatut), kuid need õigused tühistusid pärast Wilhelmi ametieelkäija ametisse kinnitamist. Ühtlasi soovis Wetberg enda valdusse saada üht toomhäraraprebendi, aga seda toona omanud toomhärar arvas, et ta suudab Wetbergi taotlusi tõrjuda.¹¹⁰ Wilhelmi vend, Preisimaa hertsog (v 1525–68) ja endine kõrgmeister Albrecht arvas siiski, et Wetbergil oli piiskopikoha taotlemisega tõi taga, mida kinnitas ka Münsterbergi hertsogilt antud soovituskiri Wetbergile, ning ta soovitas markkrahvil oma nõunikega Wetbergi läbirääkimisteks põhjalikult valmistuda.¹¹¹ Wilhelm võttiski asja tõsiselt, kirjutas 1533. aasta märtsis Wetbergile turbekirja ja esitades oma pakkumised kokkuleppe kohta ning saatis need vennale Preisimaale.¹¹²

1533. aasta aprillis kirjutas hertsog Albrecht aga Wilhelmile, et Wetberg oli läbi Preisimaa läinud niivõrd kiiresti, et ei temal ega tema saadikul

107 HA 1, nr 316, kiri nr 3.

108 Vt nt Götz, „Die Wahl des livländischen Meisters“, 57–58.

109 HA 1, nr 337.

110 HA 1, nr 347.

111 HA 1, nr 353. Ühtlasi lubas hertsog oma vennale, et otsib abi Wetbergi küsimuses ka nende mõjukaimalt sugulaselt, Brandenburgi kuurvürstilt Joachim I-lt (HA 1, nr 341). Pole siiski teada, kas kuurvürsti poole pöördumine antud küsimuses midagi muutis.

112 Ühtlasi andis Wilhelm Preisimaa hertsogile voli enda nimel Münsterbergi hertsogile Wetbergi küsimuses vastata ning endise dekaaniga kohtudes ka piiskopkonna asjus läbi rääkida (HA 1, nr 371). Wetberg ei jõudnud siiski veel niipea kohale, sest Münsterbergi saatkonna tee asumine venis seoses Rooma, Böömimaa ja Ungari kuninga Ferdinand I saabumisega Böömimaale (HA 1, nr 379).

õnnestunud temaga kohtuda, mistõttu jäid talle esitamata nii turbekiri kui ka Wilhelmi kirjalikud ettepanekud. Ühtlasi kartis hertsog, et Albrechti ja Wilhelmi suhtes vaenulik Ermlandi toomdekaan Leonhard Niederhoff (kes oli ühtlasi Tartu ja Saare-Lääne toomhärja) oli Wetbergi meelitanud Wilhelmi vastaste leeri ja palus markkrahvil seetõttu valvas olla.¹¹³ Miks Wetberg kohtumist hertsogiga vältis, pole teada. Võib-olla pelgas ta, et endine kõrgmeister võib soovida teda 1510. aastate sündmuste eest vastutusele võtta. Igal juhul jõudis Wetberg peatselt Liivimaale ning esialgu tundusid asjad Preisimaa hertsogi kartustest hoolimata minevat Wilhelmi soovide kohaselt: Turaidas markkrahviga kohtudes lepiti kokku tülikäsimuse arutamises Saare-Lääne toomkapiitli ees¹¹⁴ ning juunis toimusidki Wetbergi ja kapiitli läbirääkimised, mis Wilhelmi teateil kulgesid hästi¹¹⁵.

Võib eeldada, et veel samal suvel jõudsidki Wetberg ja Saare-Lääne toomhärjad ka omavahel kokkuleppele.¹¹⁶ Markkrahv Wilhelmi kinnitatud lepingu kohaselt loobus Wetberg Saare-Lääne piiskopikoha taotlemisest ning sai vastutasuks Putkaste prebendi ja 100-margase aastasissetuleku. Teise 100-margase aastasissetuleku eest loobus Wetberg Võntküla prebendi taotlemisest. Peale selle otsustas Saare-Lääne toomkapiitel arvesse võtta seda, et Wetberg on kohaliku sünnipäraga aadlik ning seetõttu võib ta pärast toonase vanima kapiitli liikme Karolus Uexkülli (keda mainiti esimest korda 1477. aastal Rostocki ülikooli immatrikuleerituna¹¹⁷) surma endale saada tema prebendi.¹¹⁸ Viimaks andis Wilhelm Wetbergile võima-

113 HA 1, nr 391. 1534. aastast oli Niederhoff Saare-Lääne toompraost; vt: LG 2, 77, 158; LG 4, 150.

114 HA 1, nr 399. Wilhelmi tegevust antud küsimuses kiitis ka hertsog Albrecht, et ta Wetbergile mingsuguseid katteta lubadusi ei andnud, vaid kogu otsustamise edasi lükkas (HA 1, nr 400).

115 HA 1, nr 411. Juuli algusest pärinevas kirjas tundis ka hertsog Albrecht heameelt, et Wilhelm suutis Wetbergi taotlused piiskopikohale tõrjuda (HA 1, nr 414).

116 HA 2, nr 591, lisa 10. Selle üks tunnistajaid oli Georg von Ungern, kes lahkus 1533. aasta novembris Liivimaalt (vt HA 1, nr 502, 505), seega pidi leping olema kindlasti sõlmitud enne seda. Arvestades aga, et läbirääkimised toimusid juunis ja näisid olevat siis lõpusirgel, võiks eeldada, et see sõlmiti hiljemalt juulis.

117 Matrikelportal Rostock: Sommersemester 1477, nr 110: <http://matrikel.uni-rostock.de/id/100015946> (29.04.2022).

118 Kas see ka juhtus, on ebaselge, sest tõenäoliselt juba 1489. aastal Saare-Lääne toomhärjaks olnud pikaealine Karl von Uexkülli oli ka veel 1542. aastal elus (LG 2, 130; LG 3, 72; LG 4, 226, 307).

luse saada veel üks 100-margane aastasissetulek enda varakambrist ja nelja hobuse toidus koos sobilike riietega Wetbergile endale, kui ta asub tema teenistusse nõunikuna. Lepingu kinnitajaks oli teiste kõrval ka Johannes Wetbergi vend Peter.

Wilhelmi ja Wetbergi suhted halvenesid siiski peatselt. Juba 1534. aasta alguses kurtis Wilhelm, et Wetberg on asunud Buxhoevedeni leeri ning et teda ei saa ei uskuda ega usaldada¹¹⁹, ning sama aasta juunis, et Wetberg kirjutas jultunult Riia peapiiskopile, nagu poleks ta Wilhelmiga kokkuleppe asjus mitte ühtegi sõna vahetanud.¹²⁰ Üsna tõenäoliselt taipas Wetberg, et Saare-Lääne vaenuses on suuremad eduvõimalused Wilhelmi vastastel.

Viimast korda mainiti Wetbergi Wilhelmi kirjavahetuses sama aasta juulis, kui Wilhelmi saadikud Roomas kirjeldasid kuurias Saare-Lääne piiskopkonna sisetüli 16. sajandi alguses. Muu hulgas väitsid nad, et Johannes Kieveli ajal tekkinud tülide ajal olevat toompraost Georg Wetberg Rooma põgenenud, ning mainisid ka tõsist tüli Kieveli ja toomdekaan Johannes Wetbergi vahel.¹²¹ Teade Georg Wetbergi Rooma põgenemisest on huvitav, kuid ei lähe kokku teadaolevate andmetega, sest aastail 1505–22 oli praostiametis Johannes de Loen.¹²² Seega on võimalik, et tegelikult mõeldi Rooma pagenud praost Georgi all ikkagi dekaan Johannest või leidis praost Georgi põgenemine aset juba piiskop Johannes Orgase ajal.¹²³

Pärast 1534. aastat pole Johannes Wetbergi kohta mitme aasta vältel midagi teada, kuid 1543. aastal mainiti teda taas Saare-Lääne toomdekaanina.¹²⁴ Seega näib, et tal mitte ainult ei õnnestunud säilitada oma 1533. aastal taastatud Saare-Lääne toomhärja staatus, vaid ta suutis tagasi saada ka oma endise ameti. See pole küll lõplikult verifitseeritav, kuid teisest küljest tundub veelgi vähem usutav, et Saare-Lääne kapiitlis tõusis lühikese aja jooksul dekaani ametikohale täpselt sama nimega mees.¹²⁵

119 HA 2. nr 591, lisa 10, postskript.

120 HA 2, nr 679.

121 HA 2, nr 687.

122 LG 2, 59–60; LG 3, 58; LG 4, 126–127, 249, 323.

123 Kaudselt toetab seda oletust asjaolu, et 16. sajandi esimestel aastatel olevat Johannes Orgas püüdnud Saare-Lääne toompraosti kohale tõsta oma sugulast Otto Soiet (LG 2, 112; LG 4, 199).

124 Kalev Jaago, „1543. a vasallidepäev Haapsalu piiskopilinnuses“, *Läänemaa Muuseumi toimetised*, XVI (2013), 133, 136.

125 On võimalik, et Johannes Wetbergi kohta leidub veelgi infot Saare-Lääne registratuur-

1546. aastal on mainitud Korbe ehk Pärnu-Jaagupi kirikhärrat Johannes Wetbergi, kes soovis oma kohast loobuda, kuid et Martna kirikhärra Bartholomeus Uexküll oli nõus teda ametiülesannete täitmisel abistama, jäi ta edasi ametisse.¹²⁶ Ehkki Leonid Arbusow ei pea kuigi tõenäoliseks, et tegemist võiks olla kunagise Saare-Lääne dekaaniga, ei saa seda ka täielikult välistada. On võimalik, et juba küllaltki eakas Wetberg otsustas millalgi ajavahemikus 1543–46 toomdekaani ametist loobuda ning sai elatiseks ameti Pärnu-Jaagupis, kuid ka selle ameti täitmine hakkas talle vanuse tõttu peatselt üle jõu käima. Igal juhul on see viimane teade, mida võiks endise Saare-Lääne toomdekaaniga seostada.

Kokkuvõte

Sarnaselt teise värvika 16. sajandist pärineva persooni, Tallinna müntmeistri Paul Guldeniga¹²⁷ pole ka suur osa Johannes Wetbergi elukäigust teada. Probleemid algavad juba tema sünniajaga: kui ta tõepoolest immatrikuleeriti Rostocki ülikooli 1480. aastal, pidi ta olema sündinud 1460. aasta paiku. Kui võtta aga arvesse tema esimest kindlat mainimist 1506. aastal ning tõika, et koadjuutorikohale taotluse esitamiseks (mis toimus tõenäoliselt juba enne 1511. aasta jaanuari) oli nõutav vanuse alampiir 30 aastat, siis võib tema sünniaeg langeda ka 1480. aastate algusesse. Bruno Wetbergi tõenäoline esmakordne mainimine 1485. aastal võiks viidata pigem Johannese varasemale sünniajale, kuid pole teada, milline oli poolvendade vanusevahe. Ühtlasi võib hilisemale sünniajale kui 1460. aastate algus viidata ka punkt 1533. aasta lepingus, mille kohaselt pidanuks Wetberg endale saama Karolus Uexkülli prebendid. Selle põhjal võiks eeldada, et Uexküll oli endisest dekaanist märgatavalt vanem, kuid et ta immatrikuleeriti Rostocki ülikooli 1477. aastal, poleks nende vanusevahe olnud tõenäoliselt märkimisväärne, kui Wetberg õppinuks sealsamas vaid kolm aastat hiljem.

raamatutes, kust pärineb ka Kalev Jaago teave, ent nende süstemaatiline läbitöötamine on tuleviku ülesanne. Need on osaliselt kättesaadavad Rahvusarhiivi portaalis Saaga: <https://www.ra.ee/dgs/explorer.php?tid=76&tbn=1&lev=yes&hash=039714814b4dcf4b0714e-3a4fc3e734e> (25.04.2022).

126 LG 4, 235.

127 Võimalik, et ka Wetbergi elu oleks mõistlik käsitleda ilukirjanduslikus vormis, nagu Ivar Leimus on teinud Guldeniga (*Revali linna müntmeister Paul Gulden* (Tallinn: Äripäev, 2021)).

Ebaselgust on ka Johannes Wetbergi elu hilisemate aastatega. Praegu võiks pidada tema viimaseks kindlaks mainimisajaks 1543., kuid võimalikuks ka 1546. aastat. Igal juhul oli Wetberg selleks ajaks juba küllaltki eakas: kindlasti üle 60, aga võimalik ka, et enam kui 80-aastane.

Wetbergi taotlusi Saare-Lääne piiskopitoolile ei saa pidada täiesti lootusetuks. Toomdekaanina oli ta kapiitli tähtsusest teine mees ning see positsioon võimaldas sageli tõusta ka piiskopi kohale – nagu näiteks juhtus paarkümmend aastat hiljem Reinhold von Buxhoevedeniga. Ei saa välistada, et Wetberg sai 1511. aastal kuuriast mingisuguse üriku, mis tema taotlusi koadjuutorikoha omandamiseks toetasid, kuid tundub vähetõenäoline, et see oli otsene konfirmatsioon sellele ametile – eriti, kuna teda ei toetanud vähemalt hilisemate väidete kohaselt ka mitte tema sugulasest piiskop. Seevastu võib olla üsna kindel, et Wetbergil oli selge toetajaskond vasalkonna seas. Siiski jääb ebamääraseks, kuivõrd paljud Saare-Lääne vasallid teda 1510. aastatel toetasid, sest tema sugulastel näib olevat olnud valdu-seid eelkõige Põhja-Eestis ja Riia peapiiskopkonnas ning Liivimaa meistri ja kardinalide mõjutamiseks mõeldud toetuskiri pärines Virumaa vasallidelt. Põhja-Eestist pärines ka Wetbergi silmapaistvaim toetaja ja kaasosaline Hermann Soye, kelle partnerluse tagamaad – mis neid õigupoolest niivõrd tihedalt kokku sidus? – jäävad hämaraks. Igal juhul tunduvad nad olevat olnud iseloomult üsna sarnased: oma õigust väga kangekaelselt taga ajavatenad olid nad vaidlushimulised ja paindumatud, kes sattusid kergesti konfliktiks endast võimsamate isikutega. Samuti rakendasid mõlemad kahtlaseid ja ka selgelt ebaausaid võtteid, millest Wetbergi otsus Roomas laenu võtta, tõenäoliselt väärkasutades selleks ordumeistri toetuskirja, põhjustas tõsise konflikti orduga ning muutis nende tegevuse Liivimaal võimatuks, nii et nad pidid 1514. aasta kevadel sealt kiiresti lahkuma.

Konflikt orduga polnud siiski olulisim põhjus, miks Wetbergi plaanid saada Saare-Lääne koadjuutoriks nurjusid. Eelkõige oli tema ebaedu taga tõenäoliselt ikkagi tõsiasi, et tema rivaali Johannes Kieveli toetajaskond oli suurem ja mõjukam. Kas Wetbergi ja Kieveli vastuolude taga võiks aga otseselt näha kahe aadligrupeeringu omavahelist konkurentsi või ka Kievelit pooldava Liivimaa vaimulikkonna ja Wetbergi toetavate aadlimeeste konflikti, nagu on arvanud Lars Sjödin, jääb lahtiseks. Pole võimatu, et Wetbergist alguse saanud tüli aitas osaliselt kaasa Saare-Lääne vasallide ja piiskopi pikaajalise konflikti puhkemisele 1518. aastal. Igal juhul jäi toetus

Wetbergile kohalike aadlike seas püsima ka veel kümme aastat pärast tema eksiili minekut. Peale selle oli Kievelil ka kuurias märkimisväärne toetus, mis ilmselt ületas Wetbergi oma, ent ka viimasel oli märkimisväärsed side-
meid nii seal kui ka mujal väljaspool Liivimaad. Kuurias nimetati Wetbergi 1513. aastal paavsti familiaariks, mistõttu ei saa välistada, et ta viibis varasemal ajal kuuria juures pikemalt. Peale selle oli tal isiklikke kontakte ka Sileesias, tänu millele tal õnnestus hankida Wrocław toomhärja koht ning sealjuures pole võimatu, et selle saamist toetas Münsterbergi hertsog Karl, kes 1533. aastal toetas tema naasmist Liivimaale. Samuti oli Wetbergil kahtlemata häid sidemeid Rootsis, need võimaldasid tal 1516. aastal sinna põgeneda ning hiljem rootslaste saatkonna koosseisus taas Roomas käia.

Ehkki pärast Kieveli saamist koadjuutoriks ja pagemist Liivimaalt näivad Wetbergi võimalused tõusta Saare-Lääne piiskopkonna eesotsa pigem teoreetilised, jätkas ta neid jonnakalt ka veel ligi 20 aastat hiljem. Samas ilmneb 1533. aasta kokkuleppest, et ta võis langetada ka selgesti pragmaatilisi otsuseid ja loobuda oma nõudlustest piiskopiametile, saamaks tagasi Saare-Lääne toomhärja kohta. Ühtlasi näib, et ta jäigi seejärel Liivimaale ning tõusis ajapikku taas toomdekaani ametisse. Wetbergi kindlalt verifitseeritav karjäär lõppes seega selsamal kohal, kus ta algas, ning seega võib öelda, et ehkki tema liigne ambitsioonikus ja võimete ülehindamine tekitasid talle elu jooksul tõsiseid probleeme, suutis ta oma visaduse ja pragmatismiga siiski viimaks oma positsioonid Liivimaal taastada.

Mitmed Wetbergi elu tahud on siiski veel teadmata ja valgustamata. Osasid neist ei saagi võib-olla allikate nappusel kunagi teada, teiste avamiseks oleks vajalik senisest põhjalikumalt uurida publitseerimata arhiiviallikaid, eelkõige Kopenhaageni riigiarhiivis paiknevaid ja Rahvusarhiivi portaalis Saaga osaliselt kättesaadavaid Saare-Lääne registratuurraamatuid.

Summary

Johannes Wetberg and the episcopal seat of Osilia

MADIS MAASING

There are not many individuals in Medieval Livonia, about whose life and actions there are enough sources to be researched thoroughly. It is partially possible with Johannes Wetberg, dean of the cathedral chapter of Osilia. His attempts in the 1510s to become Coadjutor and thereafter Bishop of Osilia, have left traces to many written sources. Current paper aims to give a general overview of Wetberg's life and additionally concentrates more specifically on his struggle over the episcopal see of Osilia.

Wetberg family, which belonged to the nobility, firstly appears in Livonia in the 15th century. Its first eminent member was Bishop Peter Wetberg of Osilia (r. 1471–91). As there is very little information about ancestors of Johannes Wetberg, it is not known how close relational ties he had with the Bishop. In any case, also Osilian Bishop Johannes Orgas (r. 1491–1515) was his close relative. Peter, a brother of Johannes was a vassal of the Bishop of Osilia, as his half-brother Bruno from the diocese of Osilia (who had been born out of wedlock), was a canon of Tallinn and Osilia.

It is unclear, when Johannes Wetberg was firstly mentioned. In 1480, one Iohannes Wethberch from Livonia started his studies in the University of Rostock, but Dean Johannes Wetberg of Osilia begun his studies there also in 1509. It is possible that he studied there twice, but perhaps more probable is that Iohannes Wethberch of 1480 was his older relative. In any case, the earliest certain information about Dean Wetberg is from the year 1506.

About the same time when Dean Wetberg was studying in Rostock (1509), he started to apply for the position of Coadjutor of the octogenarian Bishop Johannes Orgas of Osilia. As a Coadjutor had to fulfill the same requirements as a Bishop, including the minimum age of 30, Wetberg was probably born about 1480 at the latest. In 1511, he visited Rome with his

half-brother Bruno and perhaps got some papal support for his aspirations, but probably not actual confirmation to the coadjutor's seat. Two years later, the brothers were again in the Papal Curia, and then Johannes Wetberg got Papal confirmation to his benefice as the canon of Osilia. However, there is no information of his applies to the coadjutorship. Instead, in October of the same year, Johannes Kievel (a canon of Osilia and Tartu, Bishop of Osilia 1515–27) was confirmed as the coadjutor in Rome. It appears that Kievel had better contacts in curia than Wetberg, as he was supported by a cardinal and probably by the General Proctor of the Teutonic Order, Johannes Blankenfeld. Moreover, Kievel might have had also personal connections with Pope Leo X.

Johannes Wetberg did not accept the defeat, however. He tried to muster the support of his allies in Livonia, who mainly belonged to the nobility of Northern Estonia. They had already paid for his trip to Rome in 1513, and some nobles of Vironia were ready to write a letter of support to Wetberg probably around the turn of 1514. Wetberg's closest ally was Knight Hermann Soye from Northern Estonia, who was notorious for his quarrels over property and rights with Livonian clerics, vassals and even rulers.

Wetberg's supporters declined the further financial support, however, and this was disastrous for him, as he had made a loan in Rome. Worse still, he probably used a letter of recommendation from Master of the Teutonic Order in Livonia as a warrant for this, although the Master very likely had not issued his consent for this. By the spring of 1514, the problem became known in Livonia. Then, Wetberg and Hermann Soye decided to escape Livonia. Fulfilling the plead of Livonian Master, the Grand Master of the Teutonic Order arrested two runaways in Prussia, but they managed to escape, thanks to an old friend of Soye, a Prussian nobleman. The Grand Master initiated manhunt, and Wetberg and Soye were captured right before they reached to the border of Poland. Thereafter, they submitted themselves under the jurisdiction of the Grand Master. In the beginning of 1515, they managed to convince him to release them with the promise not to act against the Order. However, both Soye and Wetberg went Rome then and issued a long list of complaints against the Grand Master and Livonian Master. Only shortage of money forced Soye to return to Prussia in 1516, where he died of illness.

Wetberg also left Rome in 1516 and fled to Sweden. In Livonia, his half-brother Bruno was interrogated and thereafter, Wetberg was removed from the position of dean. Both Bishop of Osilia and Livonian Master remained cautious towards Wetberg, as he visited Rome again with Swedish envoys, but achieved probably nothing. However, he had obtained a canon's seat in Wrocław (perhaps already in about 1514) and tried to clean his name in Livonia: in 1526, many influential noblemen from Läänemaa (Wiek) asked the City of Tallinn to help to protect Wetberg from false accusations.

After Reinhold von Buxhoeveden (r. 1530–41) was elected as Bishop of Osilia, Wetberg made his last attempt to obtain the episcopal seat for himself. He managed to excommunicate the Bishop Elect and Osilian chapter, but Buxhoeveden was still confirmed as Bishop by the Pope in 1532. In the same year, Coadjutor of the Archbishop of Riga, Margrave Wilhelm of Hohenzollern, invaded Läänemaa, and claimed the episcopal seat for himself. To enhance his probabilities for success against Buxhoeveden, Wilhelm invited his other rival Wetberg to Livonia. In summer of 1533, a deal was struck, by which Wetberg renounced his claims to episcopal seat, but reobtained a seat and benefice in the chapter as well as yearly incomes in return. By 1543, Johannes Wetberg was mentioned again as the Dean of Osilia. In 1546, one Johann Wetberg was parishioner of Pärnu-Jaagupi, but it remains unclear, if it was the (former) Dean or his namesake. This was also the last report that could be connected with Johannes Wetberg.

Kirbla krutsifiks ja Lihula paater¹

ANU MÄND

Tallinna Ülikool

anu.mand@tlu.ee

Keskajal oli ehete funktsioon palju laiem kui üksnes kaunistamine: ehe oli kommunikatsioonivahend, mis näitas kandja seisust, jõukust ja sugu, demonstreeris tema religioosseid tõekspidamisi, poliitilisi ja perekondlikke liitlassuhteid ning kirjaoskust. Kaelaristidel, sõrmustel ja muudel ehetel-amulettidel usuti olevat maagilisi võimeid: kaitsta kandjat haiguste ja õnnetuste eest ning tõrjuda eemale kurja. Esemel esteetiline välimus, hinnalised materjalid, teostuse ja kaunistuste keerukus väljendasid ja kujundasid sotsiaalseid hierarhiaid.²

Keskaegsel Liivimaal kantud ehteid, eriti hiliskeskaegseid, on uuritud võrdlemisi vähe. Arheoloogid on peamiselt keskendunud perioodidele, mis ulatuvad 13. sajandi vallutuseni,³ etnograafid ja kunstiajaloolased aga eeskätt 17.–19. sajandi „talurahvahõbedale“⁴. Siiski on keskaegseid ehteid lühidalt käsitletud ülevaate teoses, milles vaadeldakse ehtekunsti arengut enam kui poole tuhande aasta jooksul.⁵ Eriuurimusi on avaldatud vaid

1 Artikli kirjutamist toetasid Eesti Teadusagentuuri grant PRG1276 „Digitaalne Liivimaa“ ja Tallinna Ülikooli grant TF1620 „Digitaalne Liivimaa – visuaalsed allikad“.

2 Marian Campbell, *Medieval Jewellery in Europe 1100–1500* (London: V&A Publishing, 2009), 8–9.

3 Historiograafilist ülevaadet vt: Tuuli Kurisoo, *Adornment, Self-definition, Religion: Pendants of the North-Eastern Baltic Sea Region, 9th–13th Century* (Kiel, Hamburg: Wachholtz, 2021), 7–14.

4 Jutumärke kasutan seetõttu, et minu arvates on talurahvahõbedad või rahvapäraste ehete mõisteid kasutatud liiga kergekäeliselt ja et ehete võimalikke kandjaid tuleks lähemalt uurida. See, et ehe asub näiteks Eesti Rahva Muuseumi kogus, ei pea tähendama, et seda kandsid tingimata talumehed või -naised.

5 Kaalu Kirme, *Eesti rahvapärased ehted: 13. sajand – 20. sajandi algus* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2002), 55–65; Jana Reidla, *Eesti ehtekultuur muinasajast uusajani* (Tallinn: Schenkenberg, 2012), 35–40; Baiba Vaska, *Rotas un ornaments Latvijā no 13. gs. līdz 18. gs. vidum* (Rīga: Latvijas Nacionālais Vēstures Muzejs, 2017), 24–98.

üksikute ehtetüüpide, rinna- ja kaelaehetest näiteks nn hansasõlgede ja Antoniuse risti kujuliste ripatsite kohta.⁶

Kunagise Saare-Lääne piiskopkonna alalt säilinud hiliskeskaegsete ehte seas on selliseid, mis on Eesti kunstiajaloolastele, etnoloogidele ja arheoloogidele seni veel tundmatud. Selles artiklis käsitletakse kahte põnevaid leidu: esimene neist on Eestis unikaalne krutsifiks-rinnarist, mis on siinsete uurijate vaateväljast jäänud eemale ilmselt seetõttu, et asub tänapäeval Saksamaal, teine aga erakätes olnud paater, mis alles kolm aastat tagasi leidis tee muuseumisse. Eesmärk on esemeid kirjeldada, püüda neid täpsemalt dateerida ja paigutada neid laiemasse ühiskondlik-kultuurilisse konteksti. Mõlema eseme kohta on taustinformatsiooni kahjuks väga napilt, mistõttu nende leiukonteksti või varasema eluloo⁷ kohta pole eriti midagi teada.

Kirbla krutsifiks

Esimene tähelepanuväärne ese on üleni kullatud hõberist, mis leiti 1920. või 1930. aastatel Kirblast, ent mis tänapäeval asub Lüneburgis Ida-Preisi muuseumi (Ostpreußisches Landesmuseum) baltisaksa ajaloole pühendatud ekspositsioonis. Stiililt hilisgootikat esindav rist on kaunistatud mõlemalt küljelt (JOONIS 1). Üks pool näeb välja nagu tüüpiline krutsifiks: keskel on kõrgreljeefne ristilöödud Jeesuse figuur, mille pea taga on ristimotiiviga aupaiste ja selle kohal tekstilint lühendiga INRI (lad k *Iesus Nazarenus Rex Iudaeorum*). Teisel küljel on samuti kõrgreljeefne figuur: Neitsi Maarja lapsega. Jootmisjäljed osutavad, et nii Kristuse kui ka Maarja figuur on valatud eraldi ja seejärel risti külge kinnitatud. Ristiharude otsad on kolmiksiirukujulised ja kaunistatud graveeritud taimemotiividega. Kuna krutsifiksiga küljel on need kunstipärasemad ja peenemalt teostatud, võib seda pidada risti esiküljeks. Kui enamik stiliseeritud taimelehemotiive on nähtavasti

6 Heiki Valk, „A Subgroup of the ‘Hanseatic brooches’ in Estonia“, *The Medieval Town in the Baltic: Hanseatic History and Archaeology*, ed. by Rünno Vissak, Ain Mäesalu (Tartu: [Tartu Linnamuseum], 1999), 85–100; Tõnno Jonuks, Lauri Joosu, „Pendants of St. Anthony Cross with the Crucifixion from Estonia – Possible Badges of a Folk Pilgrimage“, *Estonian Journal of Archaeology*, 17/2 (2013), 123–138.

7 Esemete eluloo mõiste kohta vt: Kadri Tüür, Kristi Jõeste, Helen Kästik, Ave Matsin, Madis Rennu, „Sissejuhatus: esemete elulood“, *Esemete elulood. Studia Vernacula*, 9 (2018), 16–34.

puhtalt dekoratiivsed, siis Kristuse figuuri all paikneb kuue öielehega roos, mis on Neitsi Maarja ja paradiisi sümbol.⁸ Madonna jalge alla jääval ristiharul on taimelehemotiiv jäänud teostamata, ehkki selle piirjooned on visandatud. Risti ülasaosas olev kinnitusaas osutab, et ese on ripunud keti või nööri küljes. Rist on mõõtmetelt aga palju suurem kui keskaegsed kaelaristid: selle kõrgus on 10 cm, laius 7,2 cm ja kaal 50 grammi.⁹ Kaelaristi versiooni välistab ka asjaolu, et eseme mõlemal küljel on kõrgreljeefsed figuurid. Suure tõenäosusega on tegu rinnaristiga – esemega, mis keskaja kontekstis seostub eelkõige vaimuliku seisusega.

JOONIS 1. Kirbla rinnarist: esiküljel krutsifiks, tagaküljel Neitsi Maarja lapsega. Kullatud hõbe, h 10 cm. Ida-Preisi muuseum, Lüneburg. Fotod: Stanislav Stepaško

Rinnaristi ehk pektoraali (lad k *crux pectoralis*, *pectorale*) kasutuselevõtu ja leviku ajalugu Lääne kirikus on võrdlemisi keeruline uurida, sest vara- ja kõrgkeskajast on allikaid vähe. Enamasti eristatakse kahte

8 Lexikon der christlichen Ikonographie, hrsg. von E. Kirschbaum (Rom: Herder, 2004), Bd. 2, 563–568.

9 Täna andmete eest dr Eike Eckertit Ida-Preisi muuseumist.

tüüpi rinnaristi: üks olid väiksem ja lihtsam, kaelaristist vaid pisut suurem ja seda võis kanda iga kristlane. Teine oli aga liturgiline ese või tunnusmärk, mida kandsid kõrgvaimulikud eesotsas paavstiga. Liturgilise rinnaristi kasutamise kohta pole andmeid enne 12. sajandit. Kirjalikes allikates on seda teadaolevalt kõige varem mainitud 1170. aastal Mainzi peapiiskopi Arnoldi *Vita's*, kunstis aga kujutatud Maria Laachi kloostri abti Gilberti (srn 1152) mosaiigist hauatähisel. Paavst Innocentius III (ametis 1198–1216) traktaadi „De sacro altaris mysterio“ kohaselt kuulus rinnarist vaid paavsti pontifikaalriietuse juurde. Laiemalt hakkas see kõrgvaimulike (paavstid, kardinalid, piiskopid, abtid) seas levima alates 13. sajandist, esialgu küll vaid Roomas. Kõrgvaimulike piduliku liturgilise riie kohustuslikuks osaks muutus rinnarist alles paavst Pius V 1570. aasta missaaliga, oma ameti tavapärase tunnusmärgina hakkasid piiskopid seda kasutama varauusajal.¹⁰

Kirjalike allikate andmeid täiendavad kunstiteosed ja säilinud rinnaristid, eeskätt pakub siinse artikli kontekstis huvi piiskoppide ja abtide kujutamine hiliskeskaegses Läänemere-ruumis. Põhja-Saksa kunstis ei esine rinnariste pea 15. sajandi lõpuni.¹¹ Sama kinnitavad ka Eestis ja Lätis säilinud kunstiteosed: pektoraali ei kohta Riia toomkirikus asuval piiskop Meinhardi hauatähisel (14. saj), Lübeckis valminud Niguliste kiriku pealtari retaablil (1481), kus piiskopirüüs on kujutatud püha Nikolaust, ega ka Kuramaa piiskopi Heinrich Basedowi (srn 1523) ja Tallinna piiskopi Arnold Anebati (srn 1551) hauaplaadil. Bernt Notkele omistatud „Surmantantsu“ maalil ei kannu pektoraali ei paavst ega kardinal. Ka Madalmaade 15. sajandi ja 16. sajandi alguse kunstis on paavste ja piiskoppe enamasti kujutatud rinnaristita. Näiteks Brugges valminud Tallinna mustpeade Maarja altari retaablil (enne 1493), kus paavsti tiaara ja koorimantliga on kujutatud Jumal-Isa, puudub tal rinnarist. Olukord hakkab tasapisi muutuma alates 15. sajandi lõpust. Rinnaristi on kujutatud näiteks Wiener Neustadti piiskopi Engelbrechti (srn 1491) hauaplaadil¹² ja Kujaavia (Poola)

10 Joseph Braun, „Brustkreuz“, *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte* II, hrsg. von Otto Schmitt (Stuttgart 1948; uuustrükk München: Beck, 1983), <https://www.rkdlabor.de/wiki/Brustkreuz> (07.05.2022).

11 Samas.

12 Pilt: Das Projekt KULT.DOKU, <http://wwwg.uni-klu.ac.at/kultdoku/kataloge/08/html/785.htm> (07.05.2022).

piiskopi Petruse (srn 1493) sarkofaagil.¹³ 16. sajandi jooksul muutub rinnarist paavstide ja piiskoppide kujutamisel väga sagedaseks.

Mis ajast Kirbla hõberist pärineb? Ida-Preisi muuseumi etiketil on dateeringuks pakutud 1420. või 1430. aastad. Esemest stiililised iseärasused nii varajast valmimisaega siiski ei toeta. Kolmiksiirukujuliselt lõppevate harudega riste esines terve 15. sajandi jooksul, ent iseäranis sageli sajandi teisel poolel. Figuuride ja taimemotiivide teostus osutab aga sajandi viimasele kolmandikule, välistatud pole ka 16. sajandi algus.¹⁴ Kirbla omaga sarnaneb stiili poolest näiteks Praha toomkiriku kogus leiduv rinnarist, mis pärineb 15. sajandi teisest poolest (JOONIS 2).¹⁵ Rist on 13,7 cm kõrge, selle esikülge kaunistab graveeritud krutsifiks, siirude sees Jumal-Isa, Neitsi Maarja ja evangelist Johannes, tagaküljel on ristikujuline avaus reliikvia jaoks.

JOONIS 2. Rinnarist Praha toomkirikust. 15. saj II pool. Kullatud hõbe, h 13,7 cm. *Reallexikon zur Deutschen Kunstgeschichte*, II

- 13 Szczesny Dettloff, „Das Grabmal des Bischofs Peter von Bnin in Włocławek“, *Aspekte zur Kunstgeschichte von Mittelalter und Neuzeit: Karl Heinz Clasen zum 75. Geburtstag*, hrsg. von Hans Müller, Gudrun Hahn (Weimar: Hermann Böhlhaus Nachfolger, 1971), 32, ill 1, 43, ill 11.
- 14 Stiililt sarnaseid taimemotiive võib leida näiteks 15. saj II poolest pärineva Järva-Madise kiriku karika jalal. Anu Mänd, „Finströmi kiriku karikas Ahvenamaal – täiendus Eesti keskaegsetele kullassepatöödele“, *Kunstiteaduslikke Uurimusi*, 20/1–2 (2011), 234, ill 2–3.
- 15 Anton Podlaha, Ed. Šittler, *Der Domschatz in Prag* (Prag: Verlag der Archaeologischen Commission, 1903), 135–137, nr 136, ill 116.

Hiliskeskajal oli võrdlemisi levinud komme asetada liturgilise rinnaristi sisse võimaluse korral Püha Risti reliikvia.¹⁶ Londonis Victoria ja Alberti muuseumi kogus leidub kullatud hõbedast rinnarist, mille esikülge kaunistab kõrgreljeefne Kristuse figuur ning mille kolmiksiirukujulistel otstel võib näha evangelistide sümboleid (JOONIS 3). Tagaküljel on avaus reliikvia jaoks, siirukujulistele otstele on graveeritud stiliseeritud roosiõied. See rinnarist pärineb Saksamaalt ja on dateeritud 15. sajandi teise poolde.¹⁷

JOONIS 3. Rinnarist Saksamaalt, 15. saj II pool. Kullatud hõbe, h 8,6 cm.
Fotod: Victoria ja Alberti muuseum

Võrdlusmaterjali leidub ka Põhjamaades. Näiteks Ahvenamaa Föglö kiriku arheoloogilistel kaevamistel 1960. aastatel tuli kiriku koorist välja kullatud hõbedast rist, mis on küll vaid 6 cm kõrge, ent mille esikülge on kujundatud krutsifiksina ja ristiharud lõpevad kolmiksiirukujuliselt. Tagaküljel on hingedega suletav avaus reliikvia jaoks. Esemel puudub kinnitusaas, mistõttu see on klassifitseeritud kui rist-reliikviaar. Stiilitunnuste põhjal otsustades

16 Braun, „Brustkreuz“.

17 Victoria and Albert Museum: collections, <https://collections.vam.ac.uk/item/O15235/cross-unknown/> (07.05.2022).

on see valminud 15. sajandi lõpus või 16. sajandi alguses.¹⁸ Rootsi ajaloomuuseumis on 15. sajandi lõpust või 16. sajandi esimesest veerandist pärinevaid kahepoolseid krutsifikse, millest mõned on olnud kasutusel relikviaarina, teised rippunud keti otsas.¹⁹

Võrdlusmaterjali põhjal saab Kirbla rinnaristi paigutada seega kas 15. sajandi viimasesse veerandisse või 16. sajandi algusesse. Seda, kas ese on valmistatud mõnes keskaegse Liivimaa kunstikeskuses, näiteks Tallinnas, või toodud sisse mujalt, pole võimalik kindlaks teha, sest hõbedamärke esemel ei ole ja nii varaseid esemeid üldjuhul veel ei märgistatudki. Tallinnas muutus meistrimärgi loomine väärismetallesemetele kohustuslikuks 1537. aasta skraaga, Riias alles 1542. aastal.²⁰

Kahjuks ei ole võimalik kindlaks teha sedagi, kes oli rinnaristi algne omanik või kes selle kuskil Kirbla kandis kaotas, nii et see aastasadadeks maapõue kadus. Esmajoones tuleksid uhke pektoraali kandjatena kõne alla 15. sajandi viimasel kolmandikul ametis olnud Saare-Lääne piiskopid Petrus Wetberg (1471–91) ja Johannes Orgas (1492–1515), ent välistada ei saa ka Johannes Kievelit (1515–27). Samahästi võis rinnaristi kaotada mõni Läänemaad külastanud prelaat. Näiteks 1515. aasta juunis kogunes Haapsallu piiskop Kieveli ametisse pühitsemisele hulk kõrgvaimulikke: Riia peapiiskop, Kuramaa piiskop, Padise kloostri abt ja Kärkna kloostri abt.²¹

Tõe huvides tuleb siiski mainida, et ehkki rinnaristi kandjat tuleks eelkõige otsida piiskoppide või abtide hulgast, ei saa täielikult välistada ka teisi vaimulikke. Näiteks Lübeckist Tallinna saabunud vaimulikust seisusest raekirjutaja Reinold Korneri testamendis (1510) on nimetatud nõõriga (seega ilmselt kaelas kantavat) kullatud hõberisti, mille ühel küljel oli

-
- 18 Visa Immonen, *Golden Moments: Artefacts of Precious metals as products of Luxury Consumption in Finland c. 1200–1600* (Turku: Suomen keskiajan arkeologian seura, 2009), vol. 1, 179–180, vol. 2, 72, nr 10:1.
- 19 Svenska Historiska Museet (edaspidi SHM), 3715; SHM 24060, SHM 23260, pildid: <https://historiska.se> (07.05.2022).
- 20 Tallinna Linnaarhiiv (edaspidi TLA), 230.1.Ac 5, fol. 64v; Anu Mänd, „Hans Holtappel, kullassepp“, Tiina Kala, Juhan Kreem, Anu Mänd, *Kümme keskaegset tallinlast* (Tallinn: Varrak, 2006), 98.
- 21 Tiina Kala, „Ühe Liivimaa kirikuvürsti ametisseastumisest“, *Tuna*, 2009:1, 33–34; Anu Mänd, „Piiskoppide eneserepresentatsioonist, vapitahvlitest ja meister Reynekest“, *Pühakud, piiskopid, linnad ja linnused: Uurimusi Jaan Tamme auks = Saints, Bishops, Towns and Castles: Studies in Honour of Jaan Tamm*, toim Erki Russow, Valter Lang (Tartu: Tartu Ülikool, 2018), 260.

kujutatud ristilöödud Jeesust ja teisel küljel Neitsi Maarjat. Korner pärandas risti Pirita kloostri abtissile.²² Testamendist mõistagi ei selgu, kui suure esemega oli tegu, ent Korneri kolm aastat varem koostatud varaloendis on nimetatud suurt ja väikest risti²³ ning võib arvata, et abtissile kingiti suurem ja uhkem.

Kirbla rinnaristi 20. sajandi rännuteede osas tuleb toetuda Ida-Preisi muuseumi nappidele andmetele. Ese leiti maapõuest Kirbla kihelkonnast ja see jõudis pastor Lüdigi kogusse.²⁴ Ernst Lüdig (1892 Kose – 1968 Meppen) oli aastatel 1924–41 Hanila ja Karuse koguduse õpetaja. Ta oli suur ajaloo-

JOONIS 4. Kirbla rinnarist muuseumi ekspositsioonis. Foto: Ida-Preisi muuseum, 2018

- 22 *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch*, 2. Abt., Bd. 3 (edaspidi LUB 2/3), hrsg. von Leonid Arbusow (Riga, Moskau: Deubner, 1914), 624, nr 849: *der abbatissen 1 silver krusze, vorguldet, Jesus in deme cruce an der enen zyden, unde Marien up der anderen syden, myt deme snor.*
- 23 TLA, 230.1.Bt 1, fol. 16r: *Due cruces argenteas, minor crux et maior.* Vrd LUB 2/3, 123, nr 178 (seal *Due* asemel ekslikult *Drie*).
- 24 Tänan andmete eest dr Eike Eckertit.

huviline: on teada, et ta kogus enne Teist maailmasõda Karuse kihelkonnast arheoloogilist materjali ja koostas sellest 1930. aastatel Karuse surnuaia kabelis näituse.²⁵ Baltisakslaste 1941. aasta järelümberrasumise käigus siirdus ta Saksamaale. Ilmselt oli Kirbla krutsifiks nende väheste esemete hulgas, mille ta endaga kaasa viis. Lüdigi jättis oma kogu Carl Schirreni seltsile (Carl-Schirren-Gesellschaft). Kirbla rist kuulub seltsile nüüdki, ent kuna see on deponeeritud Ida-Preisi muuseumisse, võivad kõik huvilised sellega baltisaksa ajaloolle pühendatud ekspositsioonis tutvuda (JOONIS 4).²⁶

Lihula paater

2019. aastal osteti siinkirjutaja initsiatiivil Lihula antiigipoest Eesti Kunstimuuseumi kogusse hõbedast valmistatud paater läbimõõduga 5,6 cm.²⁷ Selle varasema omaniku või leidmise asjaolude kohta ei õnnestunud informatsiooni saada, ent praost Kaido Saagi sõnul, kes poodi peab, pärineb ehe Lihula kihelkonnast.

Paatriks või paatteripatsiks nimetatakse kaelaehet, mille keskel on Kolgata-grupp või rist, harvem mõni muu usuline sümbol, ja mida ümbritseb laiem ornamenditud rõngas. Ehe kujunes välja katolikuaegsest palvekeest ehk roosikrantsist, mille väiksemad helmed aitasid järke pidada Neitsi Maarja palve (*Ave Maria*), suuremad aga Meie Isa (*Pater noster*) lugemisel. Palvekee ladinakeelne nimetus *paternoster* kandus üle ka alamsaksa keelde, varauusaegne *Pater*, millest omakorda tuleneb eestikeelne paater, tähistas enamasti juba (palvekee) üht suuremat ripatsit. Esem ajaloolisest arengust lähtudes on eesti rahvatraditsioonis paatriks nimetatud nii üksikut ripatsit kui ka kodarate ja kannaga rahade keesid või nende komplekte. Seniste hinnangute kohaselt pärinevad varaseimad paatrid Eestis 16. sajandist, hiliseimad 18. sajandi teisest poolest.²⁸

Lihula paatri keskel võib näha Kolgata-gruppi: ristilöödud Jeesust, temast paremal Neitsi Maarja, vasemal apostel Johannes (JOONIS 5). Laia hõberõngast kaunistab gooti minusklites pealiskiri: *help ihesvs maria anna*

25 „Ernst Lüdigi“, *Wikipedia*, https://et.wikipedia.org/wiki/Ernst_L%C3%BCdig (07.05.2022).

26 Muuseumi uue püsiekspositsiooni ja sealse baltisaksa nurgakese kohta vt: Olev Liivik, „Muuseumi asemel osakond“, *Sirp*, 12.10.2018.

27 Inv-nr EKM B 1245.

28 Reidla, *Eesti ehtekultuur*, 75–77; Kirme, *Eesti rahvapärased ehted*, 73–78, 103–104.

(„Aita, Jeesus, Maarja [ja] Anna“).²⁹ Sõnade vahele on graveeritud looklevat oksakest meenutav taimornament. Esemel serva ja keskosa ümbritseb äärevits, tagaküljel on sile ja kaunistamata. Pisut ebahütlane serv viitab, et lisaks äärevitsale võis seal olla ka kuppude rida, nagu seda kohtab mõnedel renessansiajast pärinevatel paatritel,³⁰ ent päris kindel selles olla ei saa.

JOONIS 5.
Lihula paater.
Hõbe, d 5,6 cm.
EKM B 1245.
Foto: Stanislav Stepaško

Paatreid on üldjuhul küllalt raske dateerida, sest aastaarv leidub vaid paaril 17. sajandist pärineval eksemplaril.³¹ Osalist tuge pakub ornament, ent ühtesid ja samu motiive võidi kasutada enam kui sajandi jooksul. Tekstidega paatrite, nende hulgas Lihula oma, valmistamisaja kindlaks tegemisel on aga abi pealiskirja sisust ja tähtede kujust. Gooti minusklite kasutamine viitab 15. sajandile või 16. sajandi algupoolele, sest sajandi keskpaiku hakati valdavalt kasutama suurtähti. Reformatsioonijärgsetel aastakümnetel hakkavad pealiskirjadest tasahilju kaduma Neitsi Maarja ja pühakute nimed, asendudes abipalvega Jeesus Kristuse või Jumal-Isa poole.³²

29 MuISis (Eesti Muuseumide veebivärv) ekslikult *IHESUS UNDE MARIA*. <https://www.muisee/museaalview/3708001> (07.05.2022).

30 Vt Kirme, *Eesti rahvapärased ehted*, 75, ill 91, 77, ill 94, 78, ill 97; Reidla, *Eesti ehtekultuur*, 77.

31 Kirme, *Eesti rahvapärased ehted*, 74.

32 Samas, 75.

Kujunduse põhjal otsustades on Lihula paater Eestis säilinute seas kahtlemata üks varasemaid. Kui Jeesuse ja Neitsi Maarja nimedega paatreid ja sõlgi leidub Eestis ja Lätis teisigi,³³ siis Lihula omal on kolmandana lisatud Jeesuse vanaema Püha Anna nimi, väljendades 15. sajandi lõpus ja 16. sajandi esimesel veerandil kulmineerunud Püha Anna austust.³⁴

Eseme valmistamisaja määramisel on abiks ka taimornament ja pealiskirja stiil. Tähtede kujundus on väga iseäralik: pikad tähed, nagu h ja l, lõpevad tipus kaheharuliselt, väiketähed on kaunistatud tillukeste põikikriipsudega. Eriti torkab see silma n-tähe juures, mis koosneb kahest vertikaaljoonest, mille üla- ja allosale on lisatud põikikriipsud.

Gooti minuskelkirjaga ehteid ja muid hõbeesemeid on Eestis säilinud küllalt vähe, ent siiski esineb nende hulgas ka mõni selline, millel on Lihula paatri omaga sarnased tähed. Kõige lähedasema kujundusega pealiskirja võib näha Kuusalu kihelkonnast pärit osaliselt kullatud paatril (JOONIS 6), mille keskosas paiknevale käppristile on graveeritud Püha Antonius Suure kujutis, jalge ees tunnusmärgidena siga ja kelluke ning kahel pool figuuri

JOONIS 6.
Püha Antoniususe kujutisega
paater Kuusalust. Hõbe,
osaliselt kullatud, d 4,9 cm.
ERM, A 462: 74.
Foto: Eesti Rahva Muuseum

33 Vt näiteks Reidla, *Eesti ehtekultuur*, 77: 3; Vaska, *Rotas un ornaments*, 66, 87.

34 Püha Anna kultuse kohta keskajasel Liivimaal vt: Merike Kurisoo, „*Sancta Anna ora pro nobis: Images and Veneration of St Anne in Medieval Livonia*“, *Acta Historiae Artium Balticae*, 2007:2, 18–34; Anu Mänd, „*Saints' Cults in Medieval Livonia*“, *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*, ed. by Alan V. Murray (Farnham: Ashgate, 2009), 216–219.

pühaku nimi *an/toni* (lõpule -us viitav lühend puudub).³⁵ Risti ümbritsevale rõngale on graveeritud: *ihesvs maria iohannes anna iaspar melchor balsar*. Kui esimesed kolm nime väljendavad lootust Jeesuse, Neitsi Maarja ja Ristija Johannese eestkostele viimsel kohtupäeval, siis kolm viimast kuuluvad Jeesuslast kummardama saabunud pühadele kuningatele, keda kutsuti traditsiooniliselt Caspariks (Jaspariks), Melchioriks ja Balthasariks. Sõnavahesid märgib kas ristimotiiv või kolmest lõikuvast joonest koosnev kuueharuline täheke. Kuusalu paater on nii kujunduselt kui ka pühakute nimede poolest katoliiklikku maailmapilti väljendav ese, mis võib pärineda kas 15. sajandi lõpust või 16. sajandi esimesest kolmandikust.³⁶

Rakvere ordulinnuse arheoloogilistel kaevamistel leiti hõbedast paater,³⁷ mille keskosas on Malta rist ja serval pealiskiri: *ihesvs vn̄de maria sv̄nte anna* (JOONIS 7). Risti harudel ja sõnade vahel võib näha samasugust kuueharulist tähekest nagu Kuusalu paatril. Kirjatahtede kujundus sarnaneb

JOONIS 7.
Paater Rakvere ordulinnusest.
Hõbedasulam, d 5,4 cm.
RM 3666 A 75: 165.
Foto: SA Virumaa Muuseumid

35 Eesti Rahva Muuseum, inv-nr ERM A 462: 74 (<https://www.muis.ee/museaalview/626965> (07.05.2022)). Kaalu Kirme on pidanud kujutist ekslikult piiskopiks: Kirme, *Eesti rahvapärased ehted*, 60.

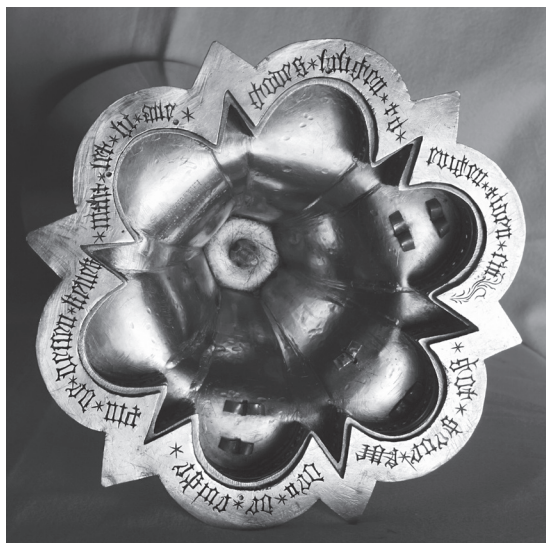
36 Vt põhjalikumalt: Anu Mänd, „Prestige and Piety: Devotional Pendants in Late Medieval Livonia“, *Revue d'histoire nordique / Nordic Historical Review*, 29 (2022) (ilmumas).

37 SA Virumaa Muuseumid, inv-nr RM 3666 A 75: 165 (<https://www.muis.ee/museaalview/955200> (07.05.2022)).

Lihula ja Kuusalu pealiskirjadega, ent on teostatud robustsemalt. Erinevusi võib täheldada ka Jeesuse nimes sisalduvate s-tähtede juures, mis Rakvere paatril on moondunud number 8 sarnaseks. Teised tähed, nende hulgas iseloomulik kahest vertikaaljoonest koosnev n, on aga võrdlemisi sarnased Lihula ja Kuusalu paatril leiduvaga.

Veel ühe sarnase kujundusega pealiskirja võib leida kullatud hõbedast armulauakarikalt, mis pärineb Saare-Lääne piiskopkonnast, ent asub tänapäeval Saksamaal, Woltershauseni Püha Maarja kirikus.³⁸ Karika jalale on kinnitatud kaks vappi, mis kuuluvad Wetbergi ja Üxkülli suguvõsale. Ese pärineb stiili põhjal otsustades 15. sajandi teisest poolest, tõenäoliselt sajandi lõpust. Jala alla on graveeritud alamsaksakeelne tekst: *got gebe ewe den de ewige pin de dessen kellek nicht let bi alle godes hiligen tv ewigen tiden sin* (JOONIS 8). Sõnade vahesid markeerib samasugune lihtne kuueharuline täheke, nagu Kuusalu ja Rakvere paatril.

JOONIS 8.
Pealiskiri Saare-
Lääne piiskopkonnast
pärineva karika põhjal.
Foto: Christine Wulf

38 Vt põhjalikumalt kirjeldust: Anu Mänd, *Kirikute hõbevara: Altaririistad keskaegsel Liivimaal* (Tallinn: Muinsuskaitseamet, 2008), 83–84, 164–165, nr 14; *Die Inschriften des Landkreises Hildesheim*, bearb. von Christine Wulf, *Die Deutschen Inschriften*, Bd. 88 (Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, 2014), 97–98, nr 67, tahvel 4, ill 9.

Woltershauseni karika juures pälvib tähelepanu veel üks detail: pealiskirja lõppu, pärast sõna *sin*, on graveeritud samasugune looklevat oksakest meenutav taimemotiiv nagu Lihula paatril. Kas tegu on lihtsalt väga levinud motiiviga või on karika ning Lihula ja Kuusalu paatri pealiskirja graveerinud üks ja sama meister, ei ole paraku võimalik kindlaks teha. Kui oletada, et see siiski nii oli, võib nende hõbeteoste autor olla mõni Tallinna kullassepp, kes sai tellimusi nii Läänemaalt kui ka Virumaalt.

Kui Kuusalu ja Rakvere paatri ning Woltershauseni kiriku karika dateeringud on ligikaudsed, siis täpsemaid pidepunkte Lihula paatri valmistusaja määramiseks võib leida pitsatite-pitserite legende ja kujundust uurides. Tõsi küll, looklevat oksakest meenutavat taimornamenti on suuremate või väiksemate variatsioonidega kasutatud üsna pika ajavahemiku jooksul, alates 1460. aastatest kuni 1530. aastateni.³⁹ Ent eespool kirjeldatud spetsiifilise kujundusega minuskleid leidub väga vähestel pitseritel. Iseloomulikku n-tähte võib kõige varem kohata Diedrich (Dirik) Engdesi pitseril, mis on löödud 1471. aastal, aga ka Andreas Brinki (löödud 1504) ja Harju meeskohtu eesistuja Andreas Dekenil omal (1505, 1535 ja 1539).⁴⁰ Kõigi kolme pitseri kujunduses on kasutatud ka lookleva oksakese motiivi.

Lihula paatri ja teiste eespool kirjeldatud esemetega sarnast minuskelkirja võib leida ka Fabian ja Fromhold von Tiesenhauseni pitserilt, mis on löödud 1522. aasta 10. septembril koostatud dokumendile (JOONIS 9).⁴¹ Mõlema pitseri legendis on pikad tähed, nagu b, l ja t, tipust kaheharulised, n ja m aga koosnevad vertikaaljoontest, mille ülemist ja alumist otsa ilmestavad tillukesed põikikriipsud. Lisaks võib Fabiani pitseri servalt leida lookleva oksakese, Fromholdi omalt kuueharulise tähekesese.

Kui oletada, et nimetatud pitserid, paatrid ja armulauakarika on valmistanud (või vähemalt neile tekstid graveerinud) üks ja sama kullassepp, tuleks otsida meistrit, kelle tegutsemisaeg ulatus 1470. aastatest ligikaudu 16. sajandi alguseni. Tallinna meistrite seast tuleks kõne alla näiteks Königsbergist pärit meister Jakob Luban, kes sai Tallinna kodanikuks

39 *Est- und Livländische Brieflade, T. 4: Siegel und Münzen*, hrsg. von Robert von Toll, Johannes Sachssendahl (Reval: Kluge & Ströhm, 1887), tahvlid 20, 35, 42, 47–51.

40 Samas, 167, nr 8, tahvel 48: 8 (Brink), 169, nr 21, tahvel 48: 21 (Deken), 173, nr 22, tahvel 48: 22 (Engdes).

41 Rahvusarhiiv, EAA.2069.3.430, EAA.2069.3.433 (<https://www.ra.ee/apps/pitserid/index.php> (07.05.2022)).

1468. aastal ja suri 1513.⁴² Paraku ei saa ühtegi tänini säilinud eset seostada Lubani nimega,⁴³ mistõttu meil puudub ettekujutus nii tema stiilist kui ka „käekirjast“. Küll aga võib eespool kirjeldatud minuskleid kohata Eesti kunsti ajaloos ilmselt tuntuima kullassepa Hans Ryssenberch vanema (meister 1450–99) valmistatud Niguliste kiriku monstrantsil.⁴⁴ Pealiskirju on kasutatud jala kahel siirul (JOONIS 10): evangelist Johannese figuuri juures on tekstilint tema nimega – *S. Johan[ne]s*, Jeesuslast ja passiooni-riistu kujutaval siirul on aga jäädvustatud eseme valmimisaasta: *Int iar vnse here[n] m cccc lxxiiii* (Meie Issanda aastal 1474). Pikad tähed, nagu t ja l, on kaheharulise tipuga, väiketähtedel võib aga näha meile juba tuttavaid põikikriipse. Monstrantsi põhja alla graveeritud tekstis, mis jäi vaatajate eest varju ja kus on jäädvustatud Ryssenberchi autorsus, on kasutatud teistsuguse kujundusega kirja.⁴⁵

JOONIS 9. Fabian ja Fromhold Tiesenhauseni pitserid 10. sept 1522 ürikul.

Fotod: Rahvusarhiiv

-
- 42 Adolf Friedenthal, *Die Goldschmiede Revals* (Lübeck: Verlag des Hansischen Geschichtsvereins, 1931), 64.
- 43 Mänd, *Kirikute hõbevara*, 82.
- 44 Monstrantsi kohta vt samas, 100–109, 170–171; Ryssenberchi kohta vt Friedenthal, *Die Goldschmiede Revals*, 62–63.
- 45 Mänd, *Kirikute hõbevara*, 108.

JONIS 10. Pealiskirjad Niguliste kiriku monstrantsi jalal, 1474. Fotod: Riiklik Ermitaaž

Niguliste kiriku monstrants oli seniste teadmiste kohaselt ainus säilinud kullassepateos, mille on kindlalt valmistanud Hans Ryssenberch vanem. Artiklis kirjeldatud esemete iseäraliku kujundusega pealiskirjad võimaldavad aga temaga oletamisi siduda ka Lihula ja Kuusalu paatri, Saare-Lääne piiskopkonnast pärit armulauakarika ja rea pitsereid (Rakvere paater võiks olla mõne tema õpilase või jälgendaja teos). Mõistagi tuleb sellesse hüpoteesi suhtuda mõningase ettevaatusega, sest ei saa välistada, et sarnase kujundusega minuskelkirja kasutasid 15. sajandi viimasel kolmandikul ja 16. sajandi alguskümneteil ka mõned teised kullassepad, näiteks Ryssenberchi õpilased.

Lõpetuseks

Kirbla krutsifiks ja Lihula paater on kahtlemata erakordselt huvitavad ehted – esimene neist ühtlasi ka ametitunnus –, mis lisavad väärtuslikku informatsiooni hiliskeskaegse kullassepakunsti ja vaimumaaailma kohta. Kui Kirbla rinnaristi kõige tõenäolisem omanik oli mõni (Saare-Lääne) piiskop, siis Lihula paatri võimalik kandjate ring on palju laiem. Nii nende kui ka teiste artiklis käsitletud esemetega seoses jääb õhku ka terve hulk küsimusi. Kas Lihula ja Kuusalu paatrid ning Woltershauseni kirikus paiknev karikas on tõepoolest Hans Ryssenberchi loodud või on need valmistanud mõni tema käe all meistriks sirgunud kullassepp? Kas ehetele graveeritud pealiskiri viitab, et nende tellijad kuulusid kirjaoskajast eliidi ridadesse või ei pruukinud kandja osata kirja lugeda, piisas uskumisest pühade nimede kaitsvasse jõusse? Kas Püha Anna kui emade ja perekonnaelu kaitsja nime esinemine Lihula paatril ja teistel ehetel osutab naissoost kandjale? Loodetavasti on võrdlusmaterjali ja teistest allikatest pärit teabe lisandudes võimalik nende ja teiste küsimuste üle tulevikus pikemalt arutleda.

Summary

A crucifix from Kirbla and a round cross pendant from Lihula

ANU MÄND

The article discusses two pieces of late medieval jewellery originating from West-Estonia: a pendant crucifix from the Kirbla parish and a round cross pendant from the Lihula parish. These items have thus far not been studied by Estonian art historians or archaeologists because the first is located abroad, in Germany, and the second belonged to a private individual until three years ago when it found its way to a museum.

The silver gilt pendant crucifix (Fig. 1) is 10 cm high, 7.2 cm wide, and weighs 50 grams. On the front side, one can see the cast figure of crucified Christ, on the back side that of the Virgin Mary. The trefoil-shaped ends are decorated with engraved plant ornaments, under the feet of Christ there is a rose. At the top is a ring for a chain. This object is most likely a pectoral cross worn by a prelate. The stylistic features of the crucifix and comparative material from Germany, Central Europe, and Nordic countries (Fig. 2–3) indicate that the Kirbla crucifix was made in the last quarter of the fifteenth century or in the early sixteenth century. It bears no hallmarks, therefore it is not possible to ascertain if it was made in late medieval Livonia (e.g. in Tallinn where a guild of goldsmiths existed) or was imported from Germany. The gilt pectoral cross could have been worn by a local bishop, for example by Petrus Wetberg (r. 1471–1491), Johannes Orgas (r. 1492–1515), or Johannes Kievel (r. 1515–1527). Of course, it cannot be excluded that the valuable item was lost by a prelate visiting the Saare-Lääne (Ger. Ösel-Wiek) Bishopric. For example, in June 1515, several prelates, including the Archbishop of Riga, the Bishop of Curonia, and the abbots of Kärkna and Padise Cistercian monasteries, assembled in Haapsalu for the consecration of Bishop Johannes Kievel.

The pendant crucifix was found or unearthed in Kirbla in the 1920s or the 1930s and acquired by parson Ernst Lüdig, who was greatly interested

in local history and archaeology. In 1941, Lüdig had to move to Germany and apparently he took the crucifix with him. Later, he bequeathed the pendant to the Carl-Schirren-Society in Lüneburg, which, in turn, deposited it in the East Prussian Regional Museum (Ostpreußisches Landesmuseum) where it can be viewed in a room dedicated to the history of the Baltic Germans in Estonia and Latvia (Fig. 4).

A round pendant crucifix from Lihula (Fig. 5) was bought to the silver collection of the Art Museum of Estonia in 2019. In the centre is a cast Calvary group: crucified Christ with the Virgin Mary and St John the Apostle. The central scene is surrounded by a wide circular band decorated with a stylised plant ornament and with an inscription in Gothic minuscule: *help ihesvs maria anna*.

Most of the pendants of similar type in Estonia originate from the sixteenth and seventeenth centuries. However, the content of the inscription and the form of minuscule letters of the Lihula pendant suggest that this particular piece can be dated to the late fifteenth or to the early sixteenth century. A similar type of letters can be found on some other goldsmiths' works: a round cross pendant from Kuusalu (Fig. 6), with the figure of St Anthony the Great, a round cross pendant from the Teutonic Order castle in Rakvere (Fig. 7), and a chalice from the Saare-Lääne Bishopric which is presently located in St Mary's church in Woltershausen, Germany (Fig. 8). At the end of the Middle Low German inscription on the bottom of the chalice, one can see a stylised plant ornament similar to that on the Lihula pendant.

The pendants and the chalice cannot be dated with great precision. However, this particular type of minuscule letters can be found on some seals as well. The earliest example is the seal stamp of Dirik Engdes from 1471, the latest are the seal stamps of Fabian and Fromhold von Tiesenhausen from 1522 (Fig. 9). Moreover, similar minuscule letters have been used on the foot of the silver gilt monstrance (1474) by goldsmith Hans Ryssenberch Senior (Fig. 10). Ryssenberch worked as a master goldsmith in Tallinn from 1450 to 1499. It is possible that he is the author of the aforementioned seals, round pendants from Lihula and Kuusalu, and the chalice in Woltershausen. The Rakvere pendant has a slightly different type of letter s and the inscription is not as carefully carved as on the other objects, therefore, it is possible that it was executed by an apprentice of

Ryssenberch. Of course, in the lack of written evidence, the attribution of the named items to Ryssenberch remains merely a hypothesis.

The pectoral cross from Kirbla and the round pendant from Lihula are exceptional pieces of jewellery and fine additions to medieval Livonian goldsmiths' works. The first was most likely worn by a bishop, the bearer of the second is not known. Judging from the name of St Anne in the inscription, the bearer could have been a (married) woman, who was hoping for the saint's protection over her family life and fertility. It remains an open question if a piece of jewellery with an inscription must necessarily have belonged to a learned owner or if its bearer could as well have been illiterate who nonetheless believed in the written word and the protective power of the holy names.

Lääne-Eesti ja muu maailm: võrdlevalt Haapsalu ja Pärnu klaasileidudest

MONIKA REPPO

Tartu Ülikooli doktorant
monika.reppo@ut.ee

Lääne-Eesti on Eesti klaasitööstuse sünnikodu. 17. sajandist alates liikus siin valmistatud klaas mitmetele poole Eestimaale ja kaugemalegi. Kuidas olid aga lood klaasiga Lääne-Eesti suurimates keskustes? Milliseid anumaid eelistasid Haapsalu ja Pärnu elanikud ning milline oli tahvelklaasi roll kummagi linna igapäevaelus? SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumide ja SA Pärnu Muuseumi¹ kogudes säilitatavate arheoloogiliste leidude põhjal – esimestest keskaegsetest peekrikildudest uusaegsete purkide ja pudeliteni – on käesolevas artiklis võrreldud klaasi tarbimist Pärnus ja Haapsalus. Vaadeldud 5830 klaasileidu kajastavad maitse- ja tarnemuutusi Lääne-Eestis, kuid ka klaasi tüpoloogilist arengut keskajast uusajani. Regionaalset tarbimist aitavad ilmetada võrdlused Tallinnast leitud klaasiga. Sarnast võrdlevat uuringut pole Eestis varem arheoloogilise klaasi kohta avaldatud.

Metoodika ja uurimisprobleemid

Pärnu ja Haapsalu asuvad Lääne-Eesti rannikul teineteisest umbes 110 km kaugusel. Ajalooliselt on Pärnu jäänud Liivimaale ning Haapsalu Eestimaale. Et selgitada välja õõnes- ja tahvelklaasi tarbimismustrid ja nende muutumine Pärnus ja Haapsalus, tehti leide säilitavates kogudes visuaalne süstemaatiline analüüs², kus klaasileiud kataloogiti tüpoloogiliste tunnuste

1 Tuleb märkida, et leiud on kataloogitud 2021. aasta suve seisuga, mistõttu puuduvad kõige uuemad Haapsalu leiud, samuti pole Pärnu Muuseumi kogust esitatud kõikide leiukogumite info – pandeemia tõttu on kataloog lõpetamata. Ka pole siin vaadeldud leide, mis on hoiustatud mujal Eestis või erakätes. Vt täpsemalt allpool.

2 Chris Caple, *Objects: reluctant witnesses to the past* (London: Routledge, 2006), 23.

alusel. Kataloog on tulevikus kättesaadav avaandmetena Tartu Ülikooli DataDOI teadusandmete repositooriumis.³ Lisaks on mõningate leidude keemilist koostist eksperimentaalse katse korras uuritud 2019. aastal standardita pXRFga,⁴ et tuvastada sarnase keemilise koostisega leidude klastreid, mis võib viidata ühisele tootmiskohale. Peale selle on Lääne-Eestist pärit (uusaegse) klaasi keemilist koostist uuritud spektraalanalüüsiga 1960. aastatel⁵ ja 1997. aastal⁶. Mõlemal korral analüüsiti Hütis (1628–64) toodetud klaasi. See tähendab, et tulevikus on võimalik kombineerida tüpoloogiline uurimus keemilise koostise uuringutega.

Käesoleva uurimuse leiumaterjal on kallutatud leidude fragmentaarsuse tõttu, mis on arheoloogias tavaline. Klaasileidude hulka ja koosseisu mõjutavad nii päästekaevamiste metoodiline eripära ja selle muutumine ajas kui ka säilimistingimused pinnases. Klaas võib oma koostise⁷ tõttu õigetest tingimustel täielikult laguneda. Samuti tekitab probleeme puuduv ja puudulik aruandlus, mis ei ole võimaldanud mitmel juhul kindlaks teha leidude konteksti, mis aitaks leitud esemeid paremini ajastada ning ka võimaliku kasutajaskonnaga seostada. Seetõttu on mõned leiud küllalt laia dateeringuga, näiteks aastasadade jooksul kasutusel püsinud metsaklaasist aknaklaas, mida saaks korraliku leiusituatsiooni kirjeldusega täpsemalt määratleda.

Suur erinevus on ka Haapsalu ja Pärnu kaevamiste üldises iseloomus: esimeses on valdavalt läbi viidud jälgimist trasside ja kraavide rajamisel, teises aga uuritud rohkem kinnistuid, mis tähendab suuremahulisi

3 Metaandmetega kataloog on ingliskeelne ning varustatud püsiva digitaalse indikaatori ehk DOIga.

4 pXRF ehk portatiivne röntgenfluorestsents-spektromeeter. Kasutatud seade Bruker Tracer III-SD. Seaded: 15 kV; 23 µA; 30 sek; 25 µm Ti filter + vaakum. Kergeim element, mida sellega mõõta saab, on Mg. Uuringud viis autor läbi Ragnar Saage juhendamisel novembris ja detsembris 2019 Tartu Ülikooli arheoloogialaboris.

5 Maks Roosma, *Hüti klaasikoda: jooni klaasimanufaktuuri tegevusest Eestis XVII sajandil* (Tallinn: Kunst, 1966), 52–58.

6 Pirkko Kuisma-Kursula, Jyrki Räisänen & Heikki Matiskainen, „Chemical analyses of European forest glass“, *Journal of Glass Studies*, 39 (1997), 57–68, siin 60.

7 Siin artiklis vaadeldud leiud on enamasti rohekast metsaklaasist, kus liivale (SiO₂, moodustaja) on lisatud potast (K₂CO₃, räbusti, põhineb puutuhul) ja lubja (CaO, stabilisaator). Rohekas toon tuleneb raua- ja vaseühendite esinemisest toormaterjalis.

arheoloogilisi kaevamisi⁸. Viimasel ajal on kinnistuil kaevamisi korraldatud ka Haapsalus.⁹ Statistiliselt mõjutab Haapsalu materjali ka nn superkasutaja, kellega seotud leiukontekstist pärineb kokku 357 kataloogitud fragmenti (vt allpool). Mõistagi tuleb leidude hulga võrdlemisel arvestada, et Pärnu on 40 000 elanikuga suuruselt neljas linn Eestis, Haapsalu aga 9700 elanikuga alles neljateistkümmes. Proportsionaalne vahe on ajas süvenenud, näiteks 17.–18. sajandil oli Pärnus Haapsalust vaid kaks korda rohkem elanikke. Olles probleemidest teadlik, on siiski võimalik teha järeldusi Pärnu ja Haapsalu klaasikasutuse kohta. Kokku on siin vaadeldud Pärnust 5276 ning Haapsalust 554 klaasifragmenti, vastavalt 22¹⁰ ja 14 leiukohalt. Kuidas siis muutus klaasanumate ja -esemete kasutus ajas?

Valgus tупpa – aknaklaas

Raske on öelda, millal klaasiti esimesed aknad Pärnus või Haapsalus, kuid Tallinnas olid poodidel klaasaknad juba 14. sajandil, raekoda sai need hiljemalt 15. sajandil. Uus-Pärnu sai linnaõigused 1318. aastal ja Haapsalu 1279. aastal – kuna nii Pärnu kui ka Haapsalu olid tollal juba linnalised asulad, ei saa välistada, et ka nendes Lääne-Eesti keskustes ilutsesid esimesed aknad 14. sajandil. Teadaolevalt elasid professionaalsed klaasijad Pärnus hiljemalt 16. sajandil¹¹ ning Haapsalus 17. sajandil¹². Tahvelklaasi on aga kõikidest

8 Erki Russowi kommentaar, 03.07.2021. Vt ka Erki Russow, „Kaks aastakümnet linnaarheoloogiat Haapsalus – mitte ainult potikildudest ja müürikatkeist. Ühe väikelinna mineviku uurimise olevikust ja tulevikust“, *Läänemaa Muuseumi toimetised*, XI (2008), 7–41.

9 Anton Pärn, *Arheoloogiline eeluuring Haapsalus Linda tn 3 kinnistul. 12. novembril 2018. aastal. Aruanne* (Haapsalu, 2018). Vt https://register.muinas.ee/ftp/Arheoloogiliste%20uuringute%20aruanded/L-21181_Aeelu_2018_ParnA_mka-27013_Haapsalu-Linda3.pdf (27.01.2022). Sellele järgnenud 2020.–21. aasta uuringud, mille kohta kirjutamise ajal aruanded veel avalikult kättesaadavad ei olnud, kuigi neid on osaliselt kajastatud, nt Anton Pärn, „Uurimistööd Haapsalu vanalinnas: vanimad ehitusjäljed Linda tänavalt ja keskaegsest asustusest väljaspool linnaala“, *Tutulus* (2022), 56.

10 Suurima osa moodustavad leiud Malmö tn 15 1992. aastal (1583 tk) ning Akadeemia tn 3 2000. aastal toimunud kaevamistelt (1264 tk).

11 Inna Põltsam-Jürjo, „Kellele kuulub öö? Elust pimedal ajal 13.–16. sajandi Liivimaal“, *Tuna*, 2014: 3, 14–32, siin 15.

12 Kalev Jaago, *Haapsalu kodanikeraamat = Hapsaler Bürgerbuch, 1496–1797*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 5 (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999), 89, 100.

klaasileidudest kogutud mõlemas pea kõige rohkem (vt TABEL 1) – 30 protsenti vaadeldud leidudest Haapsalus ja 34 Pärnus. See tulemus on sarnane ka Tallinnas (32%) – on märkimisväärne, et kõigis kolmes linnas on ligi 1/3 kogutud klaasileidudest tahvelklaas.¹³

TABEL 1. Aknaklaasi ja vitraažikatkete hulk leidude koguarvust

Ese	Haapsalu	Pärnu
Aknaklaas (tk)	151	1670
Vitraaž (tk)	14	110
Leide kokku	554	5276

Enne 17. sajandit olid nii Haapsalu kui ka Pärnu elanikud leidude arvu põhjal pigem akna- kui anumaklaasi tarbijad. Varajased aknaruudud ei olnud ruudukujulised ega suured lahmakad ristkülikud, vaid need olid rombikujulised¹⁴, kolmnurksed¹⁵ või hulknurksed¹⁶ (vt JOONIS 1). Esineb ka ümmargusi või kaarekujulisi paane. Väikesed rohelised, rohekad või sinakad retušeeritud servadega klaasipaaniid olid tasapinnaks ühendatud tinasulamist raamiga, kusjuures raami vahel oli parema õhutiheduse ja koospüsimise tagamiseks linaõlipõhist kitti. Neli Haapsalust Osutitorni müürihoonest saadud kildu¹⁷ kuuluvad näiteks just retušeeritud, ümara aknaruudu juurde. See hoone oli kasutusel umbes 1470.–1560. aastal.¹⁸

13 Tallinna võrdlusmaterjal koosneb siinkohal 8809 leiust 139 leiukohalt. 3015 leidu on kirjeldatud: Monika Reppo, *Consuming glass vessels in medieval and post-medieval Hanseatic Towns: the case of Tallinn (Reval), Estonia*, MA thesis (Tallinn University, 2016), 2388 kildu on kirjeldatud: Erki Russow, Keiti Randoja, Rivo Bernotas, Andres Tvauri, Riina Rammo, Monika Reppo, Jaana Ratas, Juhan Kreem, Lembi Lõugas, „A late medieval treasure trove of Tallinn. Salvage excavations of the 15th century landfill between the Jahu and Väike-Patarei streets“, *Arheoloogilised välitööd Eestis = Archaeological Fieldwork in Estonia*, 2018 (2019), 185–218, siin 199–200. Ülejäänud killud on leidnud kajastamist välitööartiklites ajakirjas *Arheoloogilised välitööd Eestis = Archaeological Fieldwork in Estonia* alates 2013. aastast.

14 Nt SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid (edaspidi HM) 8241: 381 (Haapsalu).

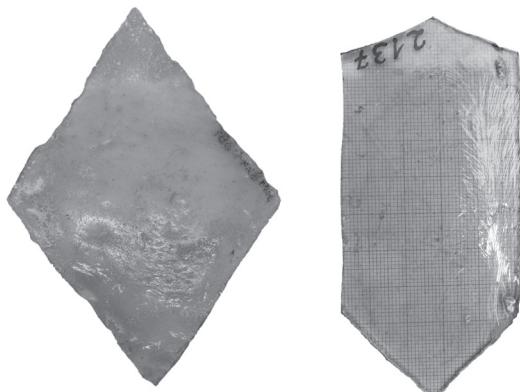
15 Nt SA Pärnu Muuseum (edaspidi PāMu) 14489/A2507: 156 (Uus tn 5/7, Pärnu).

16 Nt PāMu 14489/A2507: 18.

17 HM 8850: 5, 28 (Osutitorn, Haapsalu).

18 Erki Russow & Anton Pärn, „Majalugu ehk Millest kõnelevad Osutitorni müürihoone jäänused“, *Läänemaa Muuseumi toimetised*, XVI (2013), 88–130, siin 96.

Aknaklaasi aitabki paremini dateerida retuši, paksema lainelise ääre või lõikeserva esinemine.¹⁹ Retuši puhul olid paanid väikesed ja nende servad on justkui näksitud, sest tahvelklaasi valmistati silinderklaasi meetodil ning see ei võimaldanud suurte mõõtmetega klaasipaane veel toota. Paanidel olid lainelised servad, mis tekkisid kuuma, silindriks puhutud klaasi lahti lõikamisel, kui see klaasileheks laiali vajus. Klaasileht murti seejärel kuumutatud pulgaga piki klaasi niiskeks tehtud kohale jooni tõmmates, kuid selline serv ei tulnud kõige sirgem ja vajas järeltöötlust retuši abil. Retušs aitas klaasil lisaks paremini raami vahele ja kiti sisse kinnituda. Mujal Euroopas kasutati ka kettakujulisi, paksema keskosaga aknaruute ehk „krooniklaasi“ (ingl k *crown glass*). Selliseid Eestist arheoloogiliselt leitud pole.

JOONIS 1.
Rombikujuline
(HM 8241: 381) ja
hulknurkne (PäMu
14642/A2511: 2137)
retušeeritud
servadega aknaklaas.
Foto: Monika Reppo

Klaasi lõikamiseks vajalik teemantlõikur leiutati hiljemalt 16. sajandil²⁰ ning teemantlõikeoskus liikus klaasitööstistega Lõuna-Euroopast põhja poole. Pisikesed aknaruudud asendusid suuremate ristkülikutega, akna

19 Tunnuste ja kontekstita küljefragmentide ajastamine on keemilise koostise analüüsita peaaegu võimatu ning sellised leiud on jäetud andmebaasis dateeringuta. Ka koostise analüüsiga võib dateering jääda ebatäpseks.

20 Robert A. Young, *Historic Preservation Technology: A Primer* (New Jersey: Wiley, 2008), 295. Suurte paanide lõikamiseks vajalik ketaslõikur leiutati alles 1869. aastal USAs.

kuju muutus ja laineline serv peideti raamiga või lõigati sirgemaks. Kuna päästekaevamistelt leitud aknaklaas ei ole Eestis kelleltki peale autori suuremat ega süstemaatilist tähelepanu saanud – siintoodu on seni pikim käsitusi arheoloogilisest aknaklaasist Eestis –, on keeruline öelda, millal täpselt Eestis retušš lõigatud servaga asendub. Praeguse uurimisseisu juures näib, et see jääb kuskile 17. sajandisse. Üleminekuajal leidub mõningatel paanidel korraga retušši ja lõikeserva²¹ – on näha, et lõikamine on ebaõnnestunud ja appi on võetud retušš. Paksema lainelise servaga klaasid esinevad siiski pigem samal ajal lõigatud servadega klaasidega. Aknaklaasi valmistamise tehnika muutus aga suhteliselt aeglaselt ning klaasi hakati silindrisse puhumise asemel näiteks Järvakandis asunud Eesti suurimas vabrikus suurteks paanideks tõmbama alles 1928. aastal.²²

Kohaliku tootmise algus 17. sajandil tähistas aknaklaasi kasutamise kiiret levikut ja laienemist. Kuigi toodangut turustati Eestist kaugemalgi, jäi suur osa Eestisse ning oli importkaubast odavama hinna tõttu taskukohane suuremale kasutajaskonnale. Läänemaa on hea piirkond selle teooria kontrollimiseks, sest siin paiknesid Eesti varaseimad klaasikojad. Haapsalus oli tollal suurim tarbija linnus ja inventuurides ei jää aknad mainimata. 1664. aastal loetletud aknad on väga erinevas seisukorras, võimalik, et tööseisakud Hüti klaasikojas olid mõjutanud ka linnuse tagavarasid. Igatahes oli vaja kirja panna, kus vaja uusi aknaid, kus vaid ruute. Kõige ülemisel korrusel klaasid puudusid – tormid ja linnuse lagunemine olid teinud oma töö. Alustisel korrustel olid aknad, millel oli 1, 4, 6, 8 või 12 ruutu. Pikas saalis ja söögisaalis oli ruute rohkem: esimeses kolm akent 18 ruuduga ja teises viis akent 20 ruuduga.²³ Linnuse hiljutistel rekonstrueerimistöödel korjati vaid 54 aknaklaasikatket. Oma osa on kindlasti taaskasutusel, võimalik, et ka ümbersulatamisel, samuti pole teada, kui palju aknaklaasi jäi leidudena arvele võtmata 1980.–90. aastate rekonstrueerimistööde käigus. Ilmselt neid siiski leidis, näiteks on saadud tinaraamide tükke ja aknaklaasi fragmente Osutitorni kaevamisel.²⁴

21 Nt PāMu 14440/A2508: 302 (Hospidali tn 6, Pärnu).

22 *Klaasipealinn Järvakandi. Järvakandi kant*, koost Enno Alliksaar (Järvakandi: Järvakandi Arendusselts, 2012), 94.

23 Kalev Jaago, „Haapsalu krahvilossi varaloend aastal 1664“, *Läänemaa Muuseumi toimetised*, XII (2009), 16–37, siin 22–23.

24 Russow & Pärn, „Majalugu“, 97–98.

Võimalik, et Hüti klaasikojast veidi varem või sellega samal ajal alustas tööd Pärnumaal von Thurnidele kuulunud klaasikoda, mille asukoht on tänini teadmata. Teadaolevalt lõpetati seal klaasi tootmine 1654. aastal.²⁵ Pole päris selge, kas 1704. aasta kaardil²⁶ kujutatud töötav klaasikoda on samal kohal. Sellest lähtuvalt võib Piirsalus (Lääne-Nigula vald) asunud klaasikoda (tegutses 1740–43/75) pidada kas praeguse Eesti Vabariigi territooriumil asunud kolmandaks või neljandaks klaasikojaks. Hüti klaasikoja sulgemise järel tuli Eesti tarbijatel seega leppida välismaise aknaklaasiga, kuni Piirsalu klaasikojas asuti 18. sajandi keskpaigas taas aknaklaasi tootma. Klaasikojas arheoloogilisi kaevamisi²⁷ teinud Maks Roosma uskus, et Piirsalu klaasikoda turustas hea kvaliteediga aknaklaasi Peterburis ning kehvemat, rohekat klaasi kohapeal.²⁸ Usutavasti jõudis Piirsalu klaas klaasikojast 39 km kaugusel asunud Haapsallu, aga ka Pärnusse.

18. sajandi lõpuks oli Eesti klaasitootmise põhituumik liikunud Läänemaalt Kesk-Eestisse ja 1770. aastatel viidi Puurmanni mõisa klaasikodades ellu mitmeid uuendusi. Neist olulisim oli tuha asendamine potasega, mis võimaldas toota paremat akna- ja peegliklaasi. Valget ehk värvitut klaasi oli esimesena Eestis asutud tootma samal perioodil Ravila klaasikojas (1770 – u 1798).²⁹ Ajaga paranes seega akende läbipaistvus, toon ja vähenes moonutus. Hilisusaegsed aknad on käsitsi või mehaaniliselt lihvitud ja/või poleeritud. Esimene matistab ja tasandab klaasi pinna, teine annab sellele ühtlase sileduse ja läike.³⁰ Poleerimine oli üks esimestest täppistöödest, mis Eesti klaasitööstuses kohalikele usaldati³¹, sedagi alles 18. sajandi lõpus.

25 Monika Reppo, „Slow and disconnected? The historiography of 17th–18th Century glass in Estonia and the prospects of interdisciplinary research based on a case study of Pärnu county“, *Baltic Journal of Art History*, 18 (2019), 211–230, siin 223–224.

26 Saaremaa, Hiiumaa ja Lääne-Eesti rannikualade kaart, 1704. Rahvusarhiiv (edaspidi RA), EAA.308.2.28.

27 Need leiud (kokku 241 katket) on hoiul Eesti Ajaloomuuseumis (edaspidi AM).

28 Maks Roosma, „The glass industry of Estonia in the 18th and 19th Century“, *Journal of Glass Studies*, 11 (1969), 70–85, siin 70–71.

29 Endel Varep, „Klaasitööstusest Eestis. Peatükk Eesti loodusvarade kasutamise ajaloost (1)“, *Eesti Loodus*, 1962:3, 137–141, siin 139.

30 Vrd David Dungworth ja Phil Andrews, „The Thames Plate Glass Company, Leamouth, London: archaeological and technical investigations“, *Post-Medieval Archaeology*, 54: 2 (2020), 133–164, siin 146, Fig. 8d ja 20. sajandi paks klaasikatke PäMu 14440/A2508: 149.

31 Otto Karma, *Tööstuslikust revolutsioonist sotsialistlikule revolutsioonile Eestis. Tööstuse aremine 1917. aastani* (Tallinn: Eesti NSV TA AI, 1963), 38.

Taludes hakati aknaid klaasima 19. sajandi esimesel poolel. Klaasaknad olid esialgu väikesed, kuid kasvasid sajandi jooksul kuueruuduseks. Linnas olid klaasitud aknad juba varem ning need oli suurenenud alates 17. sajandist, mil Eestis hakati kohapeal aknaklaasi tootma. Nii olid kuueruudused aknad linnades 19. sajandil tavalised, lisaks oli suurematel akendel ka ülaaken, eriti sajandi lõpu poole.³² 19. sajandile iseloomulikud ongi leidudena A4 formaadist veidi kitsamad ristkülikukujulised klaasilehed, mis kolme-kaupa asetatuna olid levinud kombinatsioon ülaakendel. Aja jooksul muutusid klaasid üha värvitumaks, kuigi mõningad virvendused ja ebapuhtused jäid aknaklaasi saatma veel 1950.–60. aastateni ja osalt hiljemgi.

Vitraažklaas

Omaette tahvelklaasi tüübiks on selles uuringus loetud vitraažmaalinguga³³ klaasi, kahelisklaasi ja värvilist aknaklaasi, mis võimaldas mosaiiki laduda. Kirjalike allikate järgi võiks Haapsalu leiumaterjalis oodata vitraažklaasi rohket esinemist. 16. sajandist on teada, et Haapsalu majadel olid värvilised või dekoreeritud klaasaknad. Samuti on kirjeldatud, et 18. sajandil oli Haapsalus kombeks uue hoone ehitusel maalitud aken pühendada rikastele või mõjukatele sõpradele-sugulastele, kes pidid siis oma vapiga akna kulud tasuma.³⁴ Pärnust sellist omanäolist kommet teada ei ole.

Klaasimaalinguga aknaklaasi on vaadeldud leidude hulgas Haapsalust viis ja Pärnust 81. Ilmselt võib Haapsalu väikese leidude hulga taga näha juba mainitud välitööde probleeme. Üllatav on aga seis Pärnuga, kust maalitud klaasi on rohkelt ning teemade- ja tehnikate valik lai (vt TABEL 2). Euroopa üks levinumaid vitraažmaalingu tehnikaid on 12. sajandil välja

32 Aken. *Ajalugu: puitaken ja selle remontimine. Muinsuskaitse infovoldik nr 5*, koost Mari Loit, https://www.muinsuskaitseamet.ee/sites/default/files/content-editors/kasiraamat/5._aken.pdf (21.01.2022).

33 Maalinguga kildude värv võib pinnases aja jooksul tuhmuda ja moonuda, mõnikord jäävad järele vaid tumedad piirjooned või ainult jäljed („varjud“) kunagisest maalingust, mistõttu üksikud killud võivad olla ekslikult märgitud aknaklaasina. Kahelisklaas ja värviline klaas on Eestis üldiselt hästi säilinud, kuid võivad tuhmuda.

34 Kalev Jaago, „Haapsalu esimene aukodanik ja tema aeg. Casper Joachim Landensen (1712–1787)“, *Läänemaa Muuseumi toimetised*, V (2001), 58–87, siin 64.

töötatud *grisaille*³⁵. Esialgu täiesti halltoonis, varieeruva heledus- ja tumedusastmega vitraažimaali tumedad, raudoksiidvärviga tõmmatud piirjooned on kujutisega samal või vastasküljel. 13. sajandil lisanduvad värvilaiugud.³⁶ Väga tavaline on erkkollaste kujutistega ehk hõbedakollane vitraaž, kus pruunist kollaseni varieeruv värv saadakse hõbedasoola põletamisel (AgCl, AgNO₂ või Ag₂CO₃).

TABEL 2. Kujutiste temaatika Pärnust ja Haapsalust leitud vitraažklaasikatketel

	Taevas/ meri	Fauna	Floora	Inimene	Ingel/ rist	Tekst	Jooned	Taust	Muu
Haapsalu	1				1	1	2		
Pärnu	1	5	8	4	24[1]	5	20	10	4

Silmatorkavaid näiteid on Pärnust mitu. Kitsal retušeeritud killul otsevaates habemikku meenutav lövi on üleni halltoonis, stiili ja tehnika poolest võib see kild pärineda isegi 14. sajandist.³⁷ Sarnase käekirjaga hõbedakollane koer või emane hirv³⁸ (vt JOONIS 2) võiks kuuluda Tallinnast Jahu tänavalt leitud vitraažide põhjal 15. sajandi teise poolde. Uuel tänavalt leitud kolm katket kuuluvad aga Euroopas 16. sajandil hoogsalt levinud ketakujulise akna juurde. Sellel on kujutatud habeme ja pulgaga (ilmselt relv) meest. Akna serva jääb kirja katke „SOL“.³⁹ Ilmselt 17. sajandist on pärit torni kõrval tagajalgadel seisva heraldilise lõviga katke.⁴⁰ See on tõenäoliselt kuulunud vapiga maalingu juurde.

Haapsalu leiud on samas väga tagasihoidlikud: üks ristiga⁴¹ ja üks punaste joontega⁴² katke Osutitorni lähedalt. Kaks Kooli ja Linda tänava

35 Donald Royce-Roll, „The colours of Romanesque stained glass“, *Journal of Glass Studies*, 36 (1994), 71–80, siin 79. Tehnika nimetus pärineb prantsuse keelest ja viitab kujutiste halile, monokroomsele tonaalsusele – pr k *gris* 'hall'. Seega võiks *grisaille* tehnika eestikeelne vaste ollagi halltoontehnika.

36 Royce-Roll, „The colours of Romanesque stained glass“, 80.

37 PāMu 14489/A2507: 352.

38 PāMu 14440/A2508: 136.

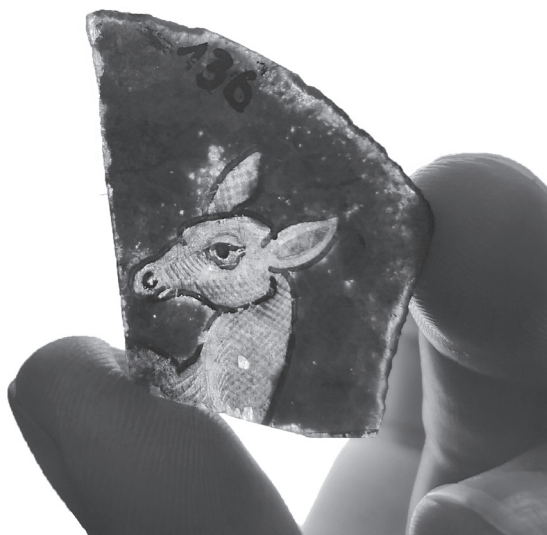
39 PāMu 14489/A2507: 12 – kõik sama alanumbriga.

40 PāMu 14641/A2510: 838 (Uus tn, Pärnu).

41 HM 8850: 5.

42 HM 8966: 7 (Osutitorn, Pärnu).

töödelt saadud fragmenti on ilmekamad: ühel on pallike ja kaardus paralleelsed jooned, mis piiratud joonega (rõivadetail? vapi nurk?), ning üks on kumerate paralleelsete lainetega katke.⁴³ Samast on leitud ka 16. sajandi gooti kirjaga kild,⁴⁴ selle dekoratsioon on paraku väga halvasti säilinud. Üldiselt on maalinguga killud värvitud või peaaegu värvitud (rohekad, sinakad). Vaadeldud maalinguga leidude seas on mõned erandid, kõik Pärnust – näiteks üks keskaegne, 14.–15. sajandi sinine *grisaille*’ tehnikas maalitud tähistaevaga⁴⁵ kild ja pruun, kahe paralleelse joonega⁴⁶ vitraažikatke. Viimane on eriline veel seetõttu, et see näib olevat taaskasutatud pudelikild.

JOONIS 2.
Hõbedakollasega
maalitud loom
vitraažikillul (PäMu
14440/A2508: 136).
Foto: Monika Reppo

Üldjuhul jäävad dekoreerimata värvilise klaasi või kahelisklaasi killud maalinguga ruutude vahele taustaks või on kasutatud eraldiseisvana mosaiigi ladumiseks. Läbinisti värviline klaas on Pärnus (12 tk) ja Haapsalus olnud

43 HM 8929: 49, mõlemad sama alanumbriga (Kooli–Linda tn, Haapsalu).

44 HM 8929: 50.

45 PäMu 14350/A2501: 142 (Munga tn 2, Pärnu).

46 PäMu 14489/A2507: 279.

sinine (9 tk), on vaid üks punane⁴⁷, ilmselt keskaegne kild ja kolm pruuni kildu Pärnust,⁴⁸ mis paistavad olevat taaskasutatud pudelikatked. Mitmed sinised vitraažikillud⁴⁹ on leitud juba mainitud Osutitorni müürihoone juurest.⁵⁰ Kahelisklaas aga on värvitu klaas, mille peale on kantud värvilise, üldjuhul rubiinpunase sulaklaasi kiht, sest üleni punane klaas paistab halvasti läbi. See tehnika võeti Euroopas kasutusele 14. sajandi lõpus.⁵¹ Kahelisklaasi punase kihi saamiseks kasutati värvilisi metalle – vaske ja kulda –, hiljem ka mittemetalli seleeni. Punane klaas oli seetõttu üks kallimaid klaasitüüpe. Leidude hulgas oli 13 kahelisklaasi katket, kõik Pärnust. Tõenäoliselt on kõik ajavahemikust 15.–17. sajandi esimene pool. Kõiki siin loetletud vitraažiliike esineb ka hiljem.⁵²

Pudelid – haruldustest massiesemeteks

Kuna keskaegseid klaaspudeleid, kanne ja karahvine on Eestist teada väga vähe,⁵³ ei üllata nende puudumine Pärnu ja Haapsalu leiumaterjalis. On tõenäoline, et seda rolli kandsid puidust, savist (keraamika) ja vääris- või värvilisest metallist (hõbe, vasesulam, tinasulam) anumad. Esimesed klaaspudelid ilmusid Pärnus ja Haapsalus kasutusele hiljemalt 16.–17. sajandi alguses, kuigi üks põhi Pärnust võib olla pärit 14.–15. sajandi väiksema pudeli küljest.⁵⁴ Kindlama dateeringuga on rombikujulise mustriga või mustrita dekanterid ehk karahvinid, mida on Pärnust ja Haapsalust kummastki viis katket. 17. sajandi leiumaterjalis tekib aga kahe linna vahele selge eristus: Haapsalus on eelistatud neljakandilised pudelid ning Pärnus kõhukad, sibula- või kerakujulised (vt TABEL 3).

47 PāMu 14640/A2509: 2808, 2970 (Malmö tn 15, Pärnu).

48 PāMu 14640/A2509: 122, 1401 ja PāMu 14489/A2507: 279.

49 HM 8966: 7.

50 Russow & Pärn, „Majalugu“, 98.

51 Jerzy J. Kunicki-Goldfinger, Ian C. Freestone, Iain McDonald, Jan A. Hobot, Heather Gilderdale-Scott & Tim Ayers, „Technology, production and chronology of red window glass in the medieval period – rediscovery of a lost technology“, *Journal of Archaeological Science*, 41 (2014), 89–105, siin 102.

52 Uusaegset vitraaži on säilinud ka oma esialgsel asukohal või vähemalt raamistuses, kuid siin on käsitletud vaid arheoloogilisi leide.

53 Reppo, *Consuming glass vessels*, 58, 67.

54 PāMu 14642/A2511: 1681 (Pühavaimu tn 8, Pärnu).

Kokku on siin vaadeldud 277 pudelikildu Haapsalust ja 2453 Pärnust.⁵⁵ Need moodustavad vastavalt 51 ja 46 protsenti vaadeldud kogude leidude hulgast. Eraldi on loetletud anumad, mida pole täpsemalt võimalik määratleda,⁵⁶ kuid mis tõenäoliselt on samuti pudelikatked: Haapsalust seitse ja Pärnust 124. See on ka suurim erinevus Tallinna materjaliga, kus pudelid moodustavad vaid 18 protsenti valimi klaasileidudest.

TABEL 3. Erinevaid pudeliliike Pärnust ja Haapsalust (kildude arv)

Põhja/pudeli kuju:	Tahuline			Ümar		Silinder
	<i>Ruut</i>	<i>Ristkülik</i>	<i>NA</i>	<i>Kõhukas (kera, sibul, kurikas)</i>	<i>Ovaal</i>	
Haapsalu	217	1	4	0	0	16
Pärnu	29	7	119	233	57	739

Tahulisi pudeleid toodeti esmalt 16. sajandi lõpus Saksamaal.⁵⁷ Need olid valdavalt väikesed, alla 500 ml, ning neid kattis tinakork. Saksamaalt levis oskus meistritega mujale ning nii asuti ka 17. sajandil Hütis rohelisest metsaklaasist ruudukujulise põhjaga pudeleid tootma. Tahuliste pudelite eripära on see, et nad on puhutud puidust kandilisse vormi, kuid nende kael ja suu on vormitud käsitsi. Kandiline kuju võimaldas pudeleid tihedamini pakkida – need ei veerenud ringi ega loksunud kastis ning see oli eelis transportimisel. Tahulisi pudeleid seostatakse pigem kange alkoholi kui veiniga, kuid neil on oma roll ka apteekide ajaloos. Väiksemaid pudeleid sai rändapteeker kanda lahtritega puidust või punutud seljakotis, kohvis või korvis, suuremates pudelites säilitati tinktuure, toonikuid ja muid lahuseid.

55 884 katket on täpsemalt määratlemata ümarate pudelite küljest.

56 Tabelis „Vessel, misc“ ja alaliik „NA“ ehk „Anum, muu“, alaliik „puudub“.

57 Hugh Willmott, *Early post-medieval vessel glass in England, c. 1500–1670*. CBA Research Report 132 (York: Council for British Archaeology, 2002), siin 86–87.

Pärnust on leitud 155 ja Haapsalust 222 tahulise pudeli katket.⁵⁸ Haapsalu paistab Eestis silma suure tahuliste pudelite arvu poolest, ent pea kõik neist on pärit piiskopilinnusest või selle lähedusest (vt JOONIS 3) – nn superkasutaja⁵⁹ jäätmekastist on pärit 217 kildu vähemalt 13 sellisest pudelist. See kontekst on otseselt seotud Jacob de la Gardie ja tema pere aegse linnuseeluga ja kõik need pudelid olid ilmselt Hütis toodetud.⁶⁰

JOONIS 3. Tahuline pudel Haapsalu linnusest (HM 9206: 4) ja silindrikujuline pudel Pärnust (PäMu 14350/A2501: 79). Foto: Monika Reppo

-
- 58 Mõningate fragmentide puhul ei ole võimalik selgeks teha, kas tegemist on tahuliste purkide või pudelitega, sest need on läbilõikelt väga sarnased (vt allpool).
- 59 Märkimisväärselt suurearvuline klaasikogum ühest kindlast kontekstist, mis on seostatav kindla(te) isiku(te) tegevusega.
- 60 Monika Reppo, „Kümme liitrit klaasikilde Haapsalu piiskopilinnuse käimlast ehk De la Gardie'd kui oletatav lüli Haapsalu ja Hüti vahel“, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat* (2018), 7–28.

18. sajandil lisandusid **ristkülikukujulise põhjaga pudelid**, mida on Pärnust ja Haapsalust leitud vastavalt vaid seitse ja üks. **Ruudukujulise põhjaga pudelid** leidub aga ka 19. sajandi kontekstidest, kuid eriti apteekidega seotud leiukogumite puhul tuleb arvestada, et nõud võivad olla ladestumisajast palju vanemad, sest püsisid kaua kasutusel.⁶¹ Üldiselt küll värvitust klaasist, on tahulised pudelid veel tänapäevalgi kasutusel näiteks džinnipudelitena.

17. sajandi teisel poolel hakati Euroopas veini hoiustamiseks ja transpordiks tootma metsaklaasist pika koonusja kaelaga **kerakujulisi pudelid**. Need arenesid sajandi lõpuks lühikese, tõntsaka kaelaga **sibulakujulisteks pudeliteks**. Laia, ümara põhja ja sarnase kaelakuju põhjal on nii kera- kui ka sibulakujulisi, aga ka hilisemaid, 18. sajandi kolmanda veerandini toodetud silinderjaid, lühema, samuti tõntsaka kaelaga **kurikakujulisi pudelid** fragmentide põhjal raske eristada. Kõik kolm pudelitüüpi võivad esineda samas kontekstis, kuna neid toodeti osalt samal ajal. Haapsalust niisuguseid veinipudeleid antud valimis ei esinenud, Pärnust oli kokku 233 fragmenti, suur osa neist põhjafragmentidena (81 tk). 18. sajandi teine pool toob kasutusele ka **ovaalse põhjaga lapikud pudelid**. Viimaste fragmente on Tallinnast arvele võetud 20, Pärnust 57 ja Haapsalust jälle mitte ühtegi.

Samal ajal hakatakse tootma metsaklaasist **silinderjaid pudelid**, mis on välisilmselt küllaltki sarnased tänapäeva veinipudelitega (vt JOONIS 3), kuigi neis säilitati tollal ka õlut. Esialgu oli nende põhi veidi lössis, väljapoole eenduv, kuid 19. sajandi jooksul võeti kasutusele vormid, mis andsid pudelitele täiusliku silindri kuju. Selliseid pudelid on leitud üle Eesti palju. Nende pudelite küljekatkeid ja teisi täpsemate tunnusteta katkeid on raske ajaliselt määratleda, kui puudub kontekst. Laia dateeringuga jääksid pea kõik 18. sajandi teisest poolest hilisemaks. Väiksemaid, lühikese kaela ja tahulise pudeliga sarnase väljapoole pööratud või trompetikujulise suuga pudelid leidub juba 17. sajandi lõpust ja 18. sajandi algusest.⁶² Mingil määral aitab selgust luua pudeli värvus, kuid kindlam, lihtsam ja täpsem on määrang tilgavõrude, põhjakühmu või teiste selgelt eristuvate morfoloogiliste tunnustega kildude pealt (vt JOONIS 3). Eriti lihtsaks teevad dateerimise aga pudelitemplid, kui need pudelitel esinevad.

61 Vt Monika Reppo, „Uusaegsed apteegid: klaasist pudelid ja purgid Tallinnast Ravi tänavalt“, *Tutulus* (2020), 32–33.

62 PāMu 14350/A2501: 42.

Pudelimärgid-templid ja kõrgreljeefsed kirjad

Katariina II 1774. aasta ukaasiga muudeti kohustuslikuks pudelitemplid, millega märgistati nii kurika- ja silindrikujulisi kui ka tahulisi pudeleid.⁶³ Pudelitempel või -märk on kuumale klaaspudelile tilgutatud sulaklaasikogum, mille sisse surutud matriits tootjainfoga annab pudelitemplile ümmarguse või ovaalse vormi. Templil on üldjuhul pudeli maht (kruus, toop) ning tootja, harvem ka aastaarv ja meistri nimi või initsiaalid. Templi eesmärk oli tagada pudelite ühtne suurus, s.o mahutavus. Seeläbi kaitsti ostjat pettuse eest ja kindlustati maksuraha õige laekumine. Need olid levinud kõikjal Euroopas ja ka Ameerikas. Vaadeldud leidude hulgas on 55 pudelitemplit: 18 Haapsalust ja 53 Pärnust.

Pudelimärke kõhukatel kera- ja sibulakujulistel pudelitel Tallinna, Pärnu ja Haapsalu leidude põhjal üldjuhul ei esine. Pärnust on vähemalt kaks erandit, mis võiks olla ka ukaasist varasemad, 17. sajandi teisest või 18. sajandi esimesest poolest (vt JOONIS 4). Ajal, mil pudelitemplid olid kohustuslikud, tegutses Lääne-Eestis kolm klaasikoda: Surju (Saarde külas,

JOONIS 4. Pudelitemplid Pärnust: vasakul hobuse ja ratsanikuga teadmata leiukohast, paremal krooni, G ja seisva lõviga tempel (PäMu 1462/A2511: 365). Foto: Monika Reppo

63 Roosma, „The glass Industry of Estonia“, 74.

1810 – u 1822), Taali (Tori külas, 1808–20) ja Vändra (Võidula külas, 1822–1928) klaasikoda. Taali pudelitempleid ei ole teada, kuid Pärnust Malmö tn 15 on leitud üks pudelitempel kirjaga „C.K. Surr[?] 1/[?]“, mis on ilmselt valmistatud Surjus. Vändrast on teada mitut tüüpi pudelimärke (vt TABEL 4).

TABEL 4. Pudelimärkidega joogipudeleid Pärnust ja Haapsalust

Tehas	Tekst	Näide
Kärevere (1765?–1807)	K. F. 3/4	HM 7364
Lehtse (1776–1806/08)	LF. 1804 3/4 B C	HM 7364
Surju (1810– u 1822)	C.K. Surr[?] 1/[?]	PäMu 14640/A2509: 152
Lelle (1813–1853/1928)	Lelle Fabrik 1/2 KRUSHKA	HM 7364; PäMu 14640/A2509: 97
	G. F. 1852 Lelle	PäMu 14640/A2509: 28, 157, 385
Vändra (1822–1928)	A.S. FENNERN 1/2 St	HM 7364; PäMu 14640/A2509: 385 (2 tk)
	1/2 Kr Ф. АМЕЛУНГЪ	PäMu 14640/A2509:98
	1/2 К.Р. Каролинен гофъ	PäMu 14640/A2509: 385, 437
Tudu (1858–79)	Tuddo ½ Kr	HM 7364
Võrmane park (Riia, Läti) (mineraalvee tootmine: 1843–1944)	MIN:WASS:ANST:WÖ HRM:PARK RIGA SS:ANST:WÖHRM:PARK RIGA	PäMu 14350/A2501: 21, 40, 50, 99, 187, 225; PäMu 14350/A2501: 34; HM 7364
Königstedt (Riiplä, Vantaa, Soome) (1864–95)	Köngistedt ½ Kr, pressitud lilleke	HM 7364
A. Bliebernicht (pudel: Ainaži, Läti) (ametlikult: 1869–1940/2020)	СТЕКОЛЬН. ЗАВ. ГАЙНАШЪ A. B. 1852	PäMu 14640/A2509: 42 (2 tk), 98 (2 tk), 385, 437 (2 tk)
Teadmata	IAMAICA RUMM IBS[1]	PäMu 14640/A2509: 385

[1] IBS = Independent Bottlers.

Aga Pärnus ja Haapsalus esineb teistegi Eesti klaasitööstuste templimärke, lisaks ka Pärnus tegutsenud õlletootja Arthur Bliebernichti (1838–86) pudeleid, mis olid toodetud Heinastes (läti Ainaži). A. Bliebernichti õllefabrik,

ASi Puls eelkäija, alustas kirjalike allikate põhjal tööd küll 1869. aastal,⁶⁴ kuid kuna kõikidel aastaarvuga pudelitel on aastaks 1852, tuleb eeldada, et Bliebernickti pere tegutses õlleäris juba varem. Peale alkoholipudele on pudelimärgiga märgistatud ka Läti päritolu mineraalveepudeleid. Pudelitemplid on head leiukonteksti dateerimiseks, kuid annavad võimaluse uurida ka omaaegset joogikultuuri.

Kui pudelite tootmisel tulid 19. sajandil kasutusele valuvormid ning seetõttu kasvas hüppeliselt toodangu hulk, võeti kasutusele ka selliseid vorme, mille sees olnud teksti matriits jättis pudelile kõrgreljeefse kirja. Nii kõrgreljeefseid kirju kui ka pudelimärke võib võrrelda tänapäeva etikettidega, sest need annavad edasi sama sisu. Kõrgreljeef jääb uuendusena 19. sajandi teise poolde ja sellistel joogipudelitel on Pärnu näitel pigem venekeelsed kirjad. Näiteks asenduvad Bliebernickti pudelitel templid kõrgreljeefse kirjaga. Hiljem, vabariigi ajal kasutatakse kirillitsa asemel mõistagi ladina tähestikku. Tavalisemad on aga kõrgreljeefse kirjaga apteegipudelid.

Pudelikased

Lisaks joogipudelitele on nii Haapsalust kui ka Pärnust leitud pisikesi, väevu 20–25 ml mahutavusega pudeleid. Kõige väiksem neist on vaid 15 ml.⁶⁵ Neid kettakujulise põhja, ümara kõhu, pika kaela ja väljapoole suuga pudeleid tuntakse **Läänemere pudelite** ehk viaalidena (vt JOONIS 5). Pärnust on neid käesolevas valimis 22, Haapsalust taas mitte ühtegi. Kuigi nende tootmine algas Euroopas 15. sajandi lõpus, ilmuvad nad Eesti alal kasutusele alles siis, kui neid asutakse valmistama Hütis. 17. sajand on ka nende kasutusaja lõpp. Kuid väikeseid klaaspudeleid läks siiski endiselt vaja – need kulusid ära ravimite, aga ka keemiliste ainete⁶⁶ (mürgid, värvid, happed jne) säilitamisel, transpordil ja manustamisel.

64 Osaühing Arthur Bliebernickti õllevabrik ja limonaaditehas Pärnus [fondimoodustaja ajaloo ülevaade], RA, EAA.5031. https://www.eha.ee/fondiloend/frames/fond_prop.php?id=2865 (06.02.2022).

65 PāMu 14350/A2501: 218.

66 Teadupärast ei reageeri klaas suurema osa ainetega, samuti pole klaas poorne ja paistab läbi, mis teeb ta loetletud vedelike käsitlemisel eriti kasulikuks.

JOONIS 5. Väikesed purgid (mõlemad PāMu 14350/A2501: 18) ja Läänemere tüüpi pudelike (PāMu 14350/A2501: 35). Foto: Monika Reppo

Läänemere pudelite kõrval võetakse 17. sajandil kasutusele peenikesed silindrikujulised laia suuga rohupudelid (meenutavad ampulli)⁶⁷ ning suu-remad, umbes 200–250 ml mahutavusega, trompetikujulise suuga ravimipudelid⁶⁸. Mõlemad püsisid kasutusel ka 18. sajandil ning muutusid 19. sajandil vaid õige pisut – puhumisprotsessi muutumisel kadus põhja alt naablijälg⁶⁹ ja pudelisuu oli väljapoole pööratud, vormiga vormitud.⁷⁰ 19. sajandil hakati väikeseid ravimipudeleid ka teisiti tähistama – need

67 PāMu 14641/A2510: 65.

68 PāMu 14642/A2511: 1093, 1094 (koos).

69 Naablijälg on jälj, mis tekib puhumispõlve ehk naabli eemaldamisel pudeli küljest. See murdunud servadega rõngas pudeli põhja all muutub 1830. aastatest aina vähem märgatavaks. Pudelite puhumise osalise ja täieliku automatiseerimisega ei esine 19. sajandi II poole pudelitel üldjuhul enam märgatavat naablijälge.

70 Nt PāMu 14350/A2501: 541, tervena säilinud pudel.

eristusid näiteks koobaltsinise või merevaigukarva värvi poolest. Salve ja muid ravimeid näeb pruunikates purkides ja pudelites veel tänapäevalgi. Mürgiste ainete pudelid aga said kolmnurkse põhja ja kõrgendatud kirjade või sümbolitega⁷¹ pealispinna, mis aitas ohtliku pudeli tuvastada ka vaegnägijail või ööpimeduses.

Mürkide, hapete, lahuste ja ravimite säilitamiseks sobivate pudelite kõrval võib väikeste pudelite seas leida parfüümipudeleid. Esineb ka vähemalt kolm Kölni vee pudelit.⁷² Kölni vee leiutas Kölnis 1709. aastal Itaalia päritolu parfüümimeister Giovanni Maria Farina. Esialgne koostis on siiani tootmises ning jäänud tänini saladuseks, see baseerub õlil, alkoholi ja veel. Kuigi kasutusel lõhnaõlina, usuti esialgu, et selle suukaudne manustamine aitab muhkkatku vastu. Tegu oli luksustootega.⁷³

Kõikide nende eri otstarveteks mõeldud pudelite levik näitab, et 19. sajandi teist poolt võib pidada pudelite võidukäigu ajaks.⁷⁴ Klaas oli muutunud massimaterjaliks.

Kõik purki

Nagu keskaegseid pudeleid, ei ole ka keskaegseid klaaspurke Haapsalust ega Pärnust teada. Säilitamiseks ja konserveerimiseks kasutati ilmselt pigem muust materjalist nõusid keraamikast puiduni välja. Nagu pudelite puhul, algab purkide levik alles peale kohaliku tootmise algust, kuid oma osa oli kindlasti ka muutustes toidukultuuris.⁷⁵ Väikesed, 3,5–4 cm kõrgused purgid ilmuvad juba 17. sajandil (vt JOONIS 5) ning on võimalik, et need 11 enam-vähem tervena säilinud purki, mis Pärnust leitud, olid toodetud Pärnu lähedal,⁷⁶ sest mujal Eestis sellised leiud puuduvad.

71 PāMu 14350/A2501: 168 – värvitu Moskva päritolu pudel.

72 PāMu 14640/A2509: 437; PāMu 15060/A2520: 52; PāMu 15549/A2596: 17/212 (Pärnu, Uus tn 9).

73 Vlad Alalykin-Izvekov, „Pestilence and Other Calamities in Civilizational Theory: Sorokin, McNeill, Diamond, and Beyond“, *Comparative Civilizations Review*, 83 (2020), 20–43, siin 28.

74 Reppo, *Consuming glass vessels*, 88.

75 Vt nt Ulrike Plath, „Baltic Asparagus. Transnational Perspectives on Gardening and Food Culture (17th–19th cc)“, *Tulkojums ar garšu. Ēdiena valodnieciskie un starpkultūru aspekti* (Valmiera: Vidzemes Augstskola, 2012), 40–64.

76 Vt lähemalt Reppo, „Slow and disconnected?“, 225–226.

Tahulised purgid olid tavalised apteekide sisseseades. Eriti ilmekad on Paide linnaapteekri ja linnapea Oskar Brasche poolt 20. sajandi alguses Järvamaa muuseumile annetatud apteegipurgid, mis pärinevad ilmselt 18. sajandi lõpust.⁷⁷ Need kannavad veel tavapäraseid maalitud silte, mis kirjeldavad purgi sisu. Ühtegi maalinguga purki pole Pärnust ega Haapsalust leitud ning kuigi apteekidega seostuvaid teisi ravimipurke on (14 Pärnust, kolm Haapsalust), siis, nagu mainitud, ei ole pelgalt küljekatke põhjal võimalik selgeks teha, kas tegemist on tahulise purgi või pudeliga. Põhjad on sellistel purkidel veidi kumeramad kui pudelitel, samuti lõppeb purgi „õlg“ järsemalt, sest purgisuu ei vaja pikka kaela. Selliste ja teiste varajaste purkide suud kattis paelaga seotud kangtük.

Suured silindrikujulised ja keeratud servaga **säilituspurgid**, mida tuntakse ka kilupurkidena, on 18. sajandi teise poole ja 19. sajandi Eesti klaasikodade leivanumber. Eriti palju toodeti neid Järvakandi klaasikojas, mis oli 1895. aastani sellele spetsialiseerunud.⁷⁸ Nagu pudelidki, on kõik varased purgid rohelisest metsaklaasist⁷⁹, 19. sajandi lõpus lisanduvad täiesti värvitud purgid⁸⁰. Lauri Suurmaa on 18. sajandi tallinlaste kodude inventuuride põhjal teinud selgeks, et levinuim klaasnõu oli neis majapidamistes just pikaajaliseks toiduainete säilitamiseks mõeldud klaaspurk.⁸¹ Purgileidude põhjal näib, et ka Pärnus ja Haapsalus ei olnud marineerimine ega piprakilude tegemine võõras kunst, kuigi Haapsalust on siin vaadeldud objektidest võetud arvele vaid üks katke, Pärnust 18 rohekast ja 13 värvitust klaasist purgikatket.

Peekrid, pokaalid ja pitsid

Lisaks toidu- ja joogipoolise säilitamisele ning transpordile on mõistagi anumaid vaja söögi-joogi tarbimiseks. Varaseimad peekrid on Pärnus ja

77 Monika Reppo, „Uusaegsed apteegid: klaasist pudelid ja purgid Tallinnast Ravi tänavalt“, *Tutulus* (2020), 32–33.

78 Anne Ruusaa, *Klaasimeistrid. Eesti klaasitööstuse ajalugu ja toodang* (Tallinn: Ajaloomuuseum, 2021), 51.

79 PāMu 14350/A2501: 145.

80 PāMu 14640/A2509: 437.

81 Lauri Suurmaa, „Tallinna saksa kaupmeeste varaloendites inventeeritud laua- ja kööginõud kultuuriajaloo allikana 18. sajandil“, *Vana Tallinn*, XV (XIX) (2004), 9–154, siin 64.

Haapsalus **aplikatsioonidega peekrid**. Kõige enam on 13. sajandi lõpust 15. sajandini kasutusel olevaid niitpeekreid, mis kaunistatud paralleelsete horisontaalsete siniste⁸² või värvitud⁸³ klaasiniitidega (vt JOONIS 6). Samasse perioodi dateeritav *Fadenrippenebecher* ehk siniste pallikestega niitribipeeker ei puudu samuti ei Pärnu⁸⁴ ega Haapsalu⁸⁵ leidude hulgast. Siiski on keskaegseid peekreid vaa­deldud materjalis vähe, näiteks puuduvad täielikult keskaegsed emailmaalinguga peekrid. See on sarnane Tallinnaga, kust leitud üksikud killud, kuid kardinaalselt erinev Tartust, kust neid on leitud väga palju⁸⁶.

JOONIS 6. Niitpeeker (PäMu 14350/A2501: 534). Foto: Monika Reppo

Peale aplikatsioonidega peekrite esineb Pärnus reljeefse, **optilise mustriga peekreid**, kokku 18 katket, pea kõik eri tüüpi nõu küljest, näiteks on 15. sajandisse dateeritavaid Maigeleini tüüpi ja ristribipeekreid leitud Pärnust Uuelt tänavalt.⁸⁷ Optilise mustriga peekrid püsisid aktiivses kasutuses ka järgmistel sajanditel – kaks üksikut 17. sajandi emailpeekri katket on erandid.⁸⁸ Erandid on ka sama perioodi *vetro a filigrana* (it k filigraanklaas)

82 HM 8241: 642.

83 PäMu 14350/A2501: 472.

84 PäMu 15010/A2518: 52.

85 HM 8241: 1024.

86 Arvi Haak, Ahti Niilisk, Ain Mäesalu, Peeter Ritslaid, Jaak Kikas, „Tartust leitud 13.–14. sajandi emailmaalingutega klaaspeekrite elementanalüüside tulemustest“, *Uurimusi Tartu linnaarheoloogiast. Tartu Linnamuuseumi aastaraamat* (2018), 55–66, siin 55.

87 PäMu 14489/A2507: 175, 199, 279.

88 HM 9206: 27, PäMu 15467/2569.

peekrite katked: kaks Haapsalust⁸⁹ ja üks Pärnust⁹⁰. Mõlemad on *lattimo vetro a fili* stiilis ehk läbipaistvast klaasist, mille sisse on keerutatud valget klaasi, muutes nõnda klaasi triibuliseks.

Enim leiab varasel uusajal siiski metsaklaasist kaheksatahuliste **mõõdupeekrite** katkeid, mis olid levinud 16. sajandi lõpust 17. sajandi teise pooleni. Sellised reljeefse kaldviirutusega kaetud nõud olid jagatud kurrutatud lapikute klaas- ehk rõõneniitidega kolmeks kuni kaheksaks osaks (vt JOONIS 7). Niit võis kulgeda ka katkematult ümber nõu nagu (pael)uss. Kõik 63 fragmenti Haapsalust on leitud linnusest ning ühest ja samast kontekstist, mida juba varem mainitud. Need kuuluvad vähemalt kuuele peekrile, mis on tõenäoliselt kõik valmistatud Hütis.⁹¹ Pärnust on leitud 68 fragmenti, peamiselt Uus tn 5/7 ja Pühavaimu tn 8 kruntidelt. Ei ole välistatud, et ka mitmed neist on Hütis toodetud.

JOONIS 7.
Autori töötlus David Teniersi
gravüürist: mees mõõdupeekriga
(1600. aastad, BM1852, 1009.9)

Mõõdupeekrid on seostatavad kõrtside ja joomismängudega. Selline peeker tähistas Rootsi kuningriigis neid kõrtse, kus müüdi kangemat õlut.⁹² Mõõdupeekriga joomismängus tuli õlu juua klaasniidiga tähistatud kõrguseni – kes jõi liiga palju või liiga vähe, pidi kogu klaasi tühjaks jooma. Mida tihedamate vahedega peeker, seda keerulisem oli täpselt juua.

89 HM 9206: 24.

90 PāMu 15405/A2558: 6.

91 Reppo, „Kümme liitrit klaasikilde“, 16.

92 Georg Haggrén, „Bordskultur och glashandel i renässansens Nordeuropa“, *Hikuin*, 37 (2011), 123–142, siin 129.

Mänguõpetus on säilinud ühel 17. sajandi peekril, mis on hoiul Viini tarbekunstimuuseumis:

*Elu terviseks. Meie kõigi terviseks
 Me joome iga jooneni
 Kuid see, kes oma mõõtu juua ei suuda
 Peab jätkama joomist järgmise jooneni
 Seega annan oma parima
 Et juua oma jooneni
 Just nagu mu naaber on teinud
 Joon ka mina oma osa. Elu terviseks.*⁹³

Samal ajal, kui õlut võidu joodi, hakati Pärnus veini ja teisi jooke pruukima jalaga pokaalidest (vt TABEL 5). Haapsalu leidude valimis ühtegi pokaali ei esinenud. Tehniliselt kõige keerukamad on **vigurjalaga pokaalid** (serpentiinklaasid, it k *vetri a serpenti*), mille tootmine algas 16. sajandi lõpus Veneetsias (vt JOONIS 8). Peagi levis oskus meistritega mujale Euroopasse, peamiselt Hollandisse ja Saksamaale. 17. sajandi Veneetsia *vetro a serpenti* (it k serpentiinklaas) ja Euroopa *façon de Venise* (pr k Veneetsia stiilis) pokaalid ehk originaalid ja koopiad on peaaegu identsed. Värvitutest õõnsatest klaastorudest ja lintidest väänduva jala küljes on enamasti sini-
 sest klaasist ilustused: nokad, tiivad, harjad. Detailidega luuakse lindu, draakonit või merehobuseid meenutavad dekoratsioonid – barokiajastule iseloomulikult teatraalsed. Jalg seisab kettakujulisel alusel *resp.* põhjal, pokaaliosa on trompetjas (V-kujuline), kausjas (U-kujuline) või flööditüüpi (kitsas U). Hobuse ja draakoniga jala katke Pärnust on haruldane kogu Euroopas.⁹⁴

TABEL 5. Pärnu pokaalide tüübid

	Vigurjalaga	Vetro a fili	Tõmmatud jalaga	Balusterjalaga	Sirge jalaga	Paneeljalaga
Pärnu	1	3	21	4	1	3

93 Monika Reppo tõlge Willmott, *Early post-medieval vessel glass in England*, 50–51 põhjal.

94 PāMu 15060/A2520: 50.

JOONIS 8. Vigurjalaga pokaali katke: vasakul draakon, paremal hobune (PäMu 15060/A2520: 50). Foto: Monika Reppo

18. sajandi esimesel poolel baroki pompoossus taandub, kuid ei kao täielikult – hilisbarokk on elegantne ja kerge. Seda näitavad ilmekalt kolm ***lattimo vetro a fili* tehnikas pokaali**, kus valged triibud kaunistavad klaasi asemel vart. Kahel neist on justkui krussis valge joon sees⁹⁵; *vetro a retorti* tehnikas on klaasi⁹⁶ keerutatud esmalt üht, siis teistpidi ning nii moodustub õhuline põimitud võrgustik. Kõige tagasihoidlikumad, kuid siiski elegantsed on tänapäevalgi tuttava kujuga **tõmmatud jalaga pokaalid**⁹⁷ (vt JOONIS 9). Olenevalt tehnikast võis jala sisse olla püütud õhumull, mis tõmbamisel pikaks venitatud. Need on 18. sajandil Pärnus

95 PäMu 14350/A2501: 42 ja PäMu 15136/A2532: 5.

96 PäMu 15136/A2532: 12.

97 PäMu 15060/A2520: 44.

kõige levinumad pokaalid. Hilisbaroki ajal populaarsed balustrid ja rokokoo asümmeetria kajastuvad hästi 18. sajandi paksust klaasist⁹⁸ **balusterjalaga pokaalides**⁹⁹, kus balustril võib olla mitmekihiline (s.o mitmest kettast) koosnev jalam¹⁰⁰. Sajandi lõpuks balustri kuju säilib, kuid muutub tahuliseks – tulevad kasutusele **paneeljalaga pokaalid**.¹⁰¹ Kõikide nende pokaalide kausid võivad olla lisaks kaunistatud teemantgraveeringuga, mis patenteeriti 1549. aastal ning on kasutusel tänini.

Kõik siin loetletud pokaalid on mõeldud veini, magusa likööri või vahuveini joomiseks, peekrid aga sobisid vastavalt suurusele nii veini kui ka õlle tarbimiseks. 17.–18. sajandil toob mõisate uue tuluallika, viinavabrikute rajamise ja viinapõletamise mastaapide muutumine¹⁰² kaasa kange alkoholi veelgi kiirema leviku. See avaldub klaaspokaalide kausiosa suuruse vähenemises ning klaasist **pitside** ilmumises arheoloogilisse materjali (Pärnus 24, Haapsalus üks). Rohkem esineb neid, peamiselt jalaga napsuklaase siiski 18. sajandi teise poole ja 19. sajandi materjalis, kusjuures pitse toodeti juba siis ka Eestis.

JOONIS 9. Tõmmatud jalaga pokaal
(PäMu 15060/A2520: 44).
Foto: Monika Reppo

- 98 Õhulisemad variandid on levinud ka 17. sajandil, kuid neid käesolevas leiumaterjalis ei esinenud.
- 99 PäMu 14350/A2501: 75, 84, 162.
- 100 PäMu 14642/A2511: 69.
- 101 Nt PäMu 14350/A2501: 536.
- 102 Inna Põltsam-Jürjo, *Viin, vein ja vesi. Joogikultuur Eestis kesk- ja varauusajal* (Tallinn: Argo, 2020), siin 123–125.

Alkoholi tarbimisele tasakaaluks muutus 18. sajandil populaarseks mineraalvee joomine.¹⁰³ Värvitust klaasist **joogiklaasid** on U-kujulised, poleeritud põhja ja naabliäljega, neid kaunistab sageli kas graveeritud, happega söövitatud¹⁰⁴ või lihvitud¹⁰⁵ ornament. Söövitatud on valdavalt lihtne geomeetiline disain – paralleelsed laiad triibud peenikeste joonte vahel¹⁰⁶, samas kui graveeritud nõudel on peamiselt taimemotiivid¹⁰⁷ (vt JOONIS 10). Tee- või nõukogudeaegset sööklaklaasi meenutavad joogiklaasid ilmusid samuti 18. sajandil – 8-, 11-, 15-, 16- ja 24-tahulisi joogiklaase leidub Pärnu materjalis suisa 75. Sellise kujuga klaasid jäid Eesti klaasitööstuses tootmisesse veel pikalt.

JOONIS 10.
Väike graveeritud joogiklaas
(PäMu 14350/A2501: 420).
Foto: Monika Reppo

103 Vt lähemalt joogikultuuri muutustest Põltsam-Jürjo, *Viin, vein ja vesi*.

104 Söövitamine patenteeriti 19. sajandi keskpaigas. Happekindla vahaga kaetud nõu pinnale kraabitakse soovitud kujund, mis happesse kastmise järel paljandub.

105 Lihvimisel klaasi pealmine pinnakiht lõigatakse, et anda nõu pinnale sügavamad reljeefsed vormid. Seejärel nõu pind poleeritakse.

106 PäMu 14640/A2509: 19, 1881, 385 (3 tk).

107 Nt lillede ja lehtedega PäMu 14350/A2501: 420.

Kausid

Lisaks kõikidele muudele anumatele on klaasist mõistagi valmistatud kausse, seda juba maailma esimeste klaasimeistrite käe all. Eesti klaasilugu aastatuhandete taha ei ulatu ja paraku puuduvad nii Pärnu kui ka Haapsalu leidude hulgas keskaegsed klaaskausid. Pärnust Uus tn 5/7 krundilt on vaid üksik väike servakatke, mis võiks kuuluda 17. sajandi kausi juurde¹⁰⁸. 17.–18. sajandil toimunud muudatused toidukultuuris tõid aga eelkõige Prantsuse köögi mõjul söögitegemisse mitmeid spetsiifilise otstarbega tööriistu ja anumaid. Ka klaasnõud ei jäänud sellest mõjutamata. 18. sajandi lõpus hakati Eestis kasutama ja tootma laia, pööratud servaga suuga rohekast klaasist piimahapendamise kausse¹⁰⁹ – klaas ei reageeri ühegi toiduainega ning pole poorne, mistõttu see sobis hapupiima valmistamiseks eriti hästi. Selliseid on leitud Pärnust, kuid mitte just massiliselt – kokku 13 katket.

Lisaks metsaklaasist laia suuga kaussidele kuulusid 19. sajandil ja 20. sajandi alguses Pärnu elanike toidulauale värvitust, roosast ja sinisest teemantlõikega kristallklaasist või pressitud klaasist magustoidu-, puuvilja-, kompekikausid ja suhkrutoosid. Haapsalu leiumaterjalist puuduvad kausid aga täielikult, kuigi pole usutav, et neid seal üldse ei kasutatud. Pigem peegeldab see eespool kirjeldatud kaevamiste ja leidude arvele võtmise eripära.

Klaasist esemed: helmed, lambid ja muu

Lisaks anumatele ja tahvelklaasile on klaasist tehtud mõistagi ka kõike muud. Pärnu ja Haapsalu materjalis on üksikuid helmeid: valimis vaid 21 ning nende värv varieerub musta (1 tk Haapsalus¹¹⁰), sinise, kollase, roheline, valge ja värvitu (Pärnu) vahel. Lisaks on Pärnust neli mustast klaasist nõöpi¹¹¹, kaheksa karahvinikorki, kaks 19.–20. sajandi vahetuse lambipirni¹¹², kaks katket ühest 19. sajandi teise poole sinisest klaasist

108 PāMu 14489/A2507: 237.

109 Nt PāMu 14456/A2506: 1247, diameetriga 23 cm.

110 HM 8966: 90.

111 PāMu 14350/A2501: 81; PāMu 14640/A2509: 1, 764; PāMu 14642/A2511: 764.

112 PāMu 14350/A2501: 162, PāMu 14642/A2511: 1191.

kruusist¹¹³ ja kaks prilliklaasi ilmselt samast ajast¹¹⁴. Peekritele sobivad nupuga kaaned, kokku üheksa katket kahe kaane küljest,¹¹⁵ esinevad ainult Haapsalu linnuse leiumaterjalis. Nagu näha, on nimekiri muudest klaas-esemetest küllalt eklektiline ega võimalda teha mingeid põhjalikke järeldusi nende leiuliikide kohta.

Muutused klaasi tarbimises. Kokkuvõte

Käesoleva uurimuse eesmärk oli kataloogida Pärnu ja Haapsalu arheoloogilise klaasi leiud, et luua võrdluspunkt kohaliku ja laiema regiooni klaasimaterjali uurimisel. Kui keskaegset klaasi iseloomustab importkaup ning Pärnu ainese domineerimine leidude üldarvus, muutub kohaliku tootmisega nii lihtne, igapäevane roheline metsaklaas kui ka rikkalikumalt dekooreeritud klaas tavaliseks leiumaterjaliks ka väikses linnas, nagu seda on Haapsalu. On selgelt näha, et mida rohkem on kohapealseid tootjaid, seda enam leidub ka klaasi arheoloogilises leiumaterjalis.

Vaadeldes pilti laiemalt, on näha, et klaasi leviku tõus 17. sajandil katub teadliku tarbimise kui fenomeni laienemisega ning muutustega köögikultuuris. Levinumateks klaasileidudeks osutusid Haapsalus ja Pärnus metsaklaasist pudelid ehk taara ja aknaklaas, millest suur osa on tõenäoliselt toodetud kohapeal. On huvitav, et protsentuaalselt olid mõlemad leiud Pärnus ja Haapsalus esindatud ligikaudu samal hulgal, kuigi esimeses domineerisid silindrikujulised ja teises tahulised pudelid. Eriti märkimisväärtne on aga vitraažklaasi vähesus Haapsalus, eriti arvestades ajaloolisi allikaid. Seevastu on Pärnust vitraažklaasi leitud ohtralt, mis viitab selle laialdasele kasutusele.

Loodan, et see süstemaatiline ülevaade on tulevikus abiks leiumaterjali kogumisel ja säilitamisotsuste tegemisel, aga nagu riivamisi näidatud, on potentsiaali näiteks igapäevase joogi- ja toidukultuuri, aga ka linnalise elukeskkonna (interjööri, eksterjööri, tarbijaskond) uuringute ilmestamiseks ja toetamiseks.

113 PāMu 15010/A2518: 2, 3.

114 PāMu 14350/A2501: 168; PāMu 14640/A2509: 439.

115 HM 9206: 21, 22.

Summary

Western Estonia: a comparative overview of glass finds from Haapsalu and Pärnu

MONIKA REPPÖ

In the 17th century, the Estonian glass industry was born in Western Estonia. This article examines glass consumption in Haapsalu and Pärnu, the two largest towns in the area. 5276 finds from 22 sites in Pärnu and 554 finds from 14 sites in Haapsalu stored at collections at SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid and SA Pärnu Muuseum were studied. The finds represent changes in taste and trade from the medieval until the modern period with additional information from a previous study on glass found in Tallinn. A comparative study on the typology of locally consumed glass has not been presented in Estonia before.

Methodologically, the finds were analysed using visual systematic analysis, i.e., each find was physically examined and catalogued based on a set of characteristics. The collected information will become available as an Open Access raw dataset via the University of Tartu's DataDOI service. The main limitations of this study were the fragmentary preservation of glass, missing and incomplete excavation reports, and the lower number of large-scale excavations carried out in Haapsalu. There is also the question of size – Pärnu is the fourth largest town in Estonia today, whereas Haapsalu is the fourteenth. The difference in the proportion of finds attests to these issues.

Window glass was found to form around 30% of the overall finds both in Pärnu and Haapsalu but also in Tallinn (table 1). From rhomboid, small rectangular, triangular, or polygonal squares with grazed edges (fig. 1) to larger rectangular panes with wavy or cut edges, the research showed the importance of detailed context descriptions – body fragments were found to be difficult to date with inadequate recording. The beginning of local production coincided with a growth in window glass use. Surprisingly, it was discovered that there are only a few stained-glass fragments from Haapsalu,

known from historical records by its colourful windows. There were far more finds from Pärnu, ranging from *grisaille* to yellow silver-stained (fig. 2) to multi-colour examples, covering many different themes (table 2).

From quadrilateral to globe-and-shaft, onion, mallet, and cylindrical (table 3; fig. 3) bottles, glass bottles represented the most widespread glass object both in Haapsalu and Pärnu with 51% and 46% of the total glass finds respectively. Glass bottles seem to have appeared in both towns in the 16th–17th centuries, although there is a potential 14th–15th-century fragment from Pärnu. Examples of bottle seals (table 4; fig. 4) demonstrate the enforcement of Catherine II's ukase of 1774 to ensure a standardized size for bottles to avoid tax evasion and fraud. Alongside wine, beer, and mineral water bottles, small apothecary vials (fig. 5), potentially made at Hüti glassworks in Hiiumaa were also recorded. Six small jars (fig. 5) from Pärnu were seen as a potential indicator of local production as well – this time near Pärnu.

For the consumption of wine, beer, and other alcoholic beverages, the medieval residents of Pärnu and Haapsalu have preferred beakers with applied decorations (fig. 6) over enamelled beakers which is very similar to Tallinn. Pattern-moulded beakers seem to have gained popularity in the 15th century. By the 17th century, the most widespread beaker was the octagonal Passglas (fig. 7) – a symbol of inns selling strong beer in the Swedish Kingdom. *Vetri a serpenti* (fig. 8), *vetri a filigrana*, knopped-stem goblets, drawn-stem goblets (fig. 9), and panel-stem goblets found in Pärnu show the overall changes from extravagant, over-the-top vessels of the Baroque period to the elegant, refined goblets preferred during the Rococo and Neoclassical period (table 5). Changes in the drinking culture, mainly the popularity of mineral water also brought etched and engraved drinking glasses (fig. 10) to the table and bowls and jars to the kitchen.

As it is the first of its kind, it is hoped this systematic study classifying archaeological glass objects from Pärnu and Haapsalu will aid in the collection and curation of glass finds locally. The potential in illustrating and supporting studies on changes in food and drink cultures but also everyday urban environments (interior, exterior, users) from the medieval times until the early 20th century is no less important.

Doktor Hans Alveri pärandist¹

TALIS VARE

SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid
talis.vare@salm.ee

2020. aastal täienes SA Haapsalu ja Läänemaa Muuseumide kogu unikaalse materjaliga: Hans Alveri pojapoeg Jaan Alver otsustas kinkida seni perekonna valduses olnud kunagise Haapsalu linnapea (1929–40) pärandit sisaldava unikaalse kogu muuseumile. Selle kogu väikese osaga on lugeja ja muuseumikülastaja tuttav juba varem. Nimelt kasutas kogus leiduvat materjali Voldemar Pinn raamatu „Legendaarne linnapea“ (1995) koostamisel. Juba paar aastat enne seda olid muuseumisse jõudnud mõned dr Alverile kuulunud esemed: aumärgid, töökabineti mööbel jm, millest kujundati näitus raekojas asunud endisesse linnapeakabinetti (näituse koostajad Ilmar Taal, Asta Veenpere ja Tiit Sõelsepp). Kuid alles aastatel 2020–21 jõudis kümmekonda kasti mahtunud pärand tervikuna muuseumitöötajate lauale. Materjal on nii mahukas, et selle läbitöötamine ja kirjeldamine võtab veel aastaid. Võib öelda, et töö algas sellega 2021. aastal, mil juuniküüditamise 80. aastapäeva puhul valmis kunagises Haapsalu linnavalitsuses ehk Haapsalu raekojas näitus „Dr Hans Alver. Haapsalu patrioot ja visionäär“ (kuraatorid Karin Mägi, Talis Vare, kunstnik Anneliis Aunapuu), mis nimetatud materjali esitledes annab ülevaate kunagise linnapea elust ja tegevusest. Kuigi kasutati palju seni avaldamata fakte, dokumente ja esemeid, ei võimalda näitus anda täielikku ülevaadet kogu suurusest ja edaspidise uurimistöö võimalustest.

Käesolev artikkel toob esile kollektsiooni erinevad teemad ja mahud. Eesmärk pole anda edasi dokumentidest, fotodest, esemetest jm avanevat detailset sisu – dr Alveri ja tema perekonna elu ning Haapsalu või ka Eesti ühiskonna arengut ja kujunemist. See on tulevaste artiklite, võimalike

1 Kõik artiklis kasutatud fotod ja dokumendid pärinevad Alveri kogust, mis pole veel kor-
rastatud ega arvele võetud ning on seetõttu viitenumbrita. Selgitused sisu kohta tugine-
vad kogus leiduvale materjalile või on need andnud Hans Alveri pojapoeg Jaan Alver. SA
Haapsalu ja Läänemaa Muuseumid ning artikli autor avaldavad tänu Jaan Alverile anne-
tuse ning panuse eest selle esialgsel süstematiseerimisel ja kirjeldamisel.

üliõpilas- ja teadustööde kirjutajate ning näituste kuraatorite ülesanne. Uurimisainest on siin nii ajalooteaduse harudele (meditsiiniajalugu, kohaajalugu, suguvõsaurimused, sõjaajalugu, pedagoogikaajalugu, represseioonide ajalugu jt), aga ka loodusteadlastele, arstidele ja balneoloogidele. Hoolimata mitmetest artiklitest ja temale pühendatud raamatust väärrib kunagine linnapea, et tema tegevusest veelgi rohkem ja täpsemini teataks.

Üks põhjus, mis teeb kogu mitmekihiliseks ja mahukaks, on Hans Alveri elukäik ja tema tegevusvaldkondade paljusus. (Selle illustreerimiseks on allpool esitatud väga lühidalt Hans Alveri elukäik.) Teisalt on see tingitud Hans Alveri pedantsest loomusest, võib isegi öelda muuseumi- või arhiivitöötaja kutsumusest, mis püüdis ka kõige igapäevasemat infokandjat tulevastele põlvetele säilitada.

Hans Otto August Alver (1887–1942) sündis Valgas, õppis Valgas algkoolis ja progümnaasiumis, Pärnus gümnaasiumis ja Tartu ülikoolis arstiks. Töötas arstina Esimeses maailmasõjas ja Vabadussõjas. Saksa okupatsiooni ajal (1918) asus ta elama Lihulasse, kus alustas erapraksist. Peale Vabadussõda tuli Hans Alver 1920. aastal maa-arstiks Haapsallu, kus ta valiti alates 1921. aastast korduvalt linnavolikokku. Neli korda osutus ta valituks Haapsalu linnapeaks, selles ametis töötas 1929. aastast kuni septembrini 1940. Aastast 1921 oli Alver Haapsalu Kaunistamise Seltsi eesotsas, samuti mitme teise ühiskondliku ja ametialase ühingu juhatuses. Tema initsiatiivil loodi 1929. aastal ka Läänemaa muuseum. Samal ajal linna juhtimisega töötas ta sanatooriumides arstina ning pidas ka erapraksist. Hans Alver arreteeriti 14. juunil 1941, küüditati ja hukati 24. aprillil 1942 Venemaal Sverdlovski oblastis.

Jaan Alverilt saadud peremälestustele tuginedes võib väita, et Hans Alveri ja teiste lähikondsete asjade kokku panemist, sealjuures kogu dokumentatsiooni ja muu kirjalike materjalide kastidesse pakkimist, alustati kodumajas Vee 3 juba 14. juunil 1941. Seda suures osas koduabilise Anna korraldamisel, abis olid tal Hans Alveri abikaasa Auguste 81-aastane ema Anette Sternberg ja Hansu 95-aastane isa Andres, lisaks ka Hansu õed Alma ja Ida.

Kümnetesse kastidesse pakitud materjalid püsisid Alverite natsionaliseeritud majas Vee tänaval 1961. aastani ehk 20 aastat, mil Hans Alver jun võttis kogu materjalide pagasi enda hoole alla oma kodus Wiedemanni 4–1 (praegu Rüütli 4–1), kus see paigutati põõningule.

Hans Alver jun saabus Eestisse oma perega (abikaasa Natalie, tütar Mari-Ann ja poeg Jaan) 1957. aasta suve lõpul. Kolm aastat võttis aega, et elamispind leida ja uus kodu korraldada.

18 aastat püsisid materjalid Wiedemanni 4 maja pööningul, kuni 1979. aastal kolis Hans Alver jun perekond kõigi mugavustega kolmetoalisesse korterisse Mulla 10. Pööningul hoiul olnud kümned kastid viidi uude elupaika paneelmaja kolmandale korrusele. Need paigutati vannitoa ja WC-esise koridori vahelaele ja seinakappidesse, kuhu need jäid 28 aastaks.

Peale Hans Alver jun surma 4. juunil 2007 toimetas tema poeg Jaan Alver kogu Viimsisse oma koju. 13 aastat hiljem otsustas Jaan Alver anda perekonna, aga samas ka Haapsalu pärandit sisaldava kultuurilooliselt olulise kogu üle Läänemaa muuseumile.

Keskendun siinses artiklis just Hans Alveri isikuga seonduvale kogule, kuigi seda ei saa lahutada tema pere ja ka kolleegide kohta käivast materjalist. Kogusse kuuluvad ka materjalid, mis esialgu kuulusid tema vanematele (Marie ja Andres Alver), abikaasale (Auguste Alver) ja õdedele (Ida, Alma ja Olga) ning vend Valterile. Ajaliselt hõlmab see umbes 60 aastat: alates 19. sajandi lõpukümnenditest kuni 20. sajandi viiekümnendate aastateni.

Kogus leiduvat materjali võib liigitada mitmel viisil. Käesolevas artiklis on see esitatud teemagruppide kaupa, kus kirjeldatakse eri liiki allikaid (kirjavahetus, dokumendid, fotod, esemed jne). Kuna säilikuid on palju ja nende sisuline läbitöötamine seisab alles ees, on järgnev vaid artikli autori subjektiivne valik, mis ei vähenda vaatluse alt väljajäänud materjali väärtust.

Hans Alveri õpingud

Kuigi enamik materjali on seotud Hans Alveri kutsetöö ja linnavalitsemisega, on säilinud mõned perefotod Hans Alveri nooruspõlvest: õpingutest Valga progümnaasiumis ja Pärnu Aleksander I gümnaasiumis (hilisem poeglaste gümnaasium). 1907. aastal astus Hans Alver Tartu ülikooli arstiteaduskonda, mille lõpetas 1918. aastal. Sellest perioodist on säilinud mõned portree- ja grupifotod ja üksikud paberdokumendid. Kuna alles on ka saksakeelne kirjavahetus abikaasa Augustega (Hans Alver abiellus sakslanna Auguste Sternbergiga 24. juunil 1912), töötab selle materjali

läbitöötamine edaspidi kindlasti uusi huvitavaid fakte. Tänu kirjadele on võimalik teada saada Hans Alveri korterite täpsed asukohad õpingute ajal Pärnus ja Tartus. Üheks huvitavamaks leiuks võib pidada ülikooliaegset märkmikku, mis sisaldab arvepidamist sissetulekute ja väljaminekute kohta. Detailselt üles loetud kulude hulgast leiame muu hulgas infot ostenud raamatute ja kino- või teatrikülastuste kohta, mis avab 20. sajandi alguse Tartu üliõpilaselu tahke.

JOONIS 1. Balalaikaansambel Pärnu gümnaasiumis.
Viimases reas paremalt kolmas Hans Alver.

Ülikooli ajal alustas Alver herbaariumi koostamist, mida täiendas veel 1930. aastatel. Mitukümmend taime sisaldav kogu on korjatud nii kodukohast Valgamaalt kui ka väljasõitudelt kodu- ja välismaal.

Esimene maailmasõda

Ilmasõja puhkedes 1914. aasta augustis mobiliseeriti arstiteaduskonna tudeng Hans Alver tsaariarmeesse, kus ta teenis arsti kohusetäitjana 56. tagavarapolgu välilaatsaretis. Alates 1915. aasta oktoobrist teenis ta nooremarshtina 2. Rostovi polgus ja 1917. aasta oktoobrist novembrini nooremordinaatorina 41. tagavarapolgu välilaatsaretis. Sellest ajast on alles venekeelne kirjavahetus (kokku 93 kirja!) abikaasa Augustega, samuti fotosid.

JOONIS 4. Hans Alver 15.07.1916 Valgevenes, 2. Rostovi polgus.

Lahingutegevuse käigus sai Alver mürsukillust jalga haavata, misjärel naasis õpingute jätkamiseks 1917. aasta novembris Tartusse, kus ta sai järgmise aasta aprillis arstidiplomi.

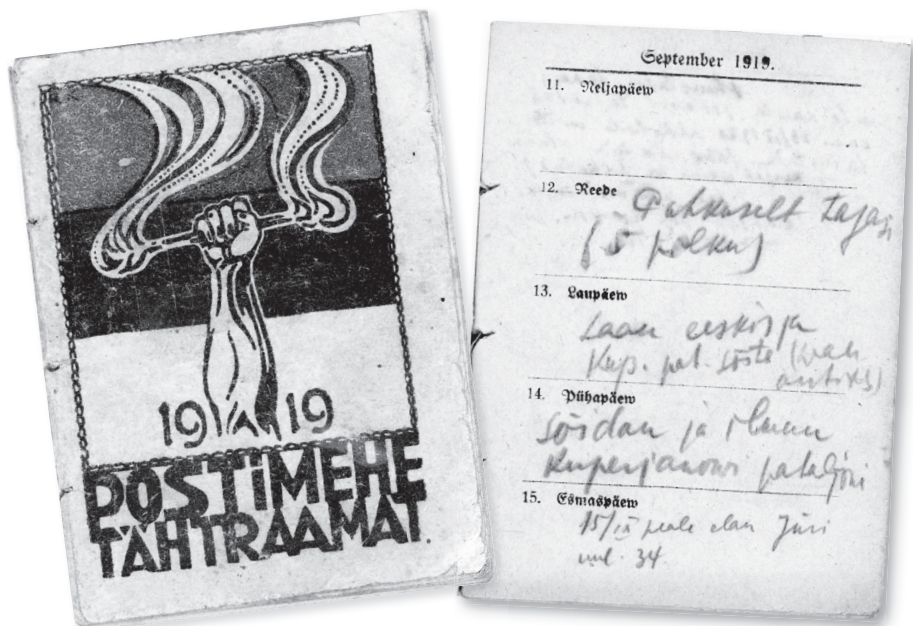
Pärast ülikooli lõpetamist siirdus Hans Alver koos abikaasaga elama Lihulasse, kus alustas arsti erapraksist.

Varsti pärast Vabadussõja puhkemist (detsembris 1918) määrati Hans Alver 5. Rakvere jalaväepolgu nooremarsstiks, 28. augustil 1919 Kuperjanovi partisanide pataljoni vanemarsstiks ning sama aasta 28. oktoobril soomusrongide divisjoni vanemarsstiks. Sellel ametipostil oli ta kuni Vabadussõja lõpuni ning demobiliseerus 1920. aasta maikuus. Sõjaväearstina tegi ta kaasa sõjalised operatsioonid Virumaal ja Lõuna-Eestis, samuti Krasnaja Gorka vallutamise Ingerimaal.

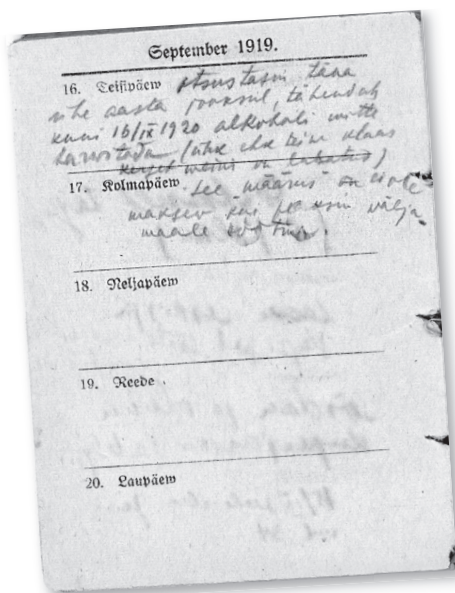
Vabadussõja ajast on kogus säilinud mitmed fotod, kuid kahjuks on enamik neist dateerimata, samuti on teadmata pildistamiskoht. Õnneks on ka selliseid ülevõtteid, mis on mingilgi tasemel legendeeritud või dateeritud. Esemetest on säilinud Hans Alveri meditsiiniteenistuse embleemid ja eraldusmärgid.

JOONIS 5. Sõja ajast on säilinud püssi- ja šrapnellikuulid, mis on perekonna pärimuse järgi Hans Alveri poolt sõjaväljal või haiglas haavadest eemaldatud, samuti tema enda jalast välja opereeritud mürsukild. Selle operatsiooni tagajärjel jäi ta pisut lonkama.

JOONIS 6. Hans Alveri Vabadussõja-aegne märkmik.
15. septembri 1919 sissekandest saame teada, et ta on
olnud korteris Võrus Jüri tn 34.

JOONIS 7. Arhiiv sisaldab ka
informatsiooni Hans Alveri
isiksuse kujunemise ja elu kohta.
Näiteks 16. septembril 1919
on fikseeritud otsus aasta
jooksul alkoholi mitte tarbida
(reservatsiooniga).

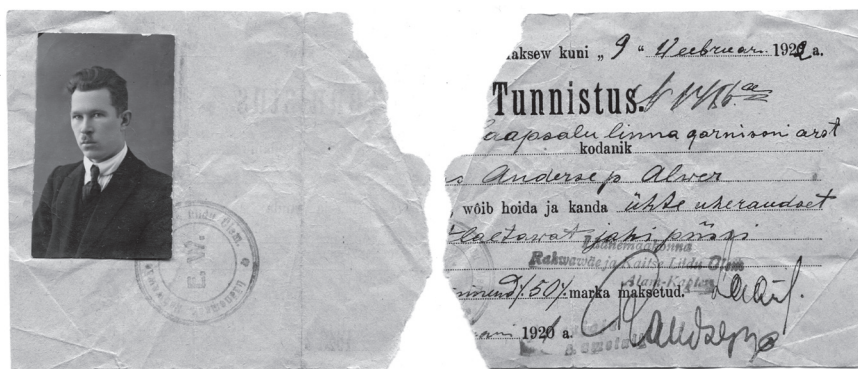
JOONIS 8. Juunis 1919 Kolomna külas Irboska lähedal. Hans Alver keskmises reas vasakult neljas.

JOONIS 9. Hans Alver istumas soomusrongi Onu Tom katusel (X-märgist vasakul), 1919. aasta.

JOONIS 10.
Soomusrongide
diviisi staabi ülema
poolt Hans Alverile
antud luba sõita
puhkusele Valgast
Riiga ja tagasi 6.–10.
maini 1920.

JOONIS 11. Nähtavasti lühikest aega tegutses Hans Alver ka Haapsalu garnisoni arstina. Sellele viitab talle 1920. või 1921. aastal antud relvaluba.

Arstina Haapsalus

1. juunil 1920 alustas Hans Alver tööd Haapsalus Lääne maa-arstina, selles ametis oli ta kokku üksteist aastat. Haapsalus avanes Alverile lai tööpõld. Samast, 1920. aastast oli ta ka Rüütli tänaval asunud Eesti Punase Risti sanatooriumi arst ja juhataja. Alates 1922. aasta märtsist töötas ta aasta aega samal ajal ka Lääne maahaigla juhatajana. 1. aprillist 1932 oli ta tööl vangimaja arstina.

Kui 1922. aasta juunis avati Sadama tänaval Eesti Punase Risti ja kindral Laidoneri nimelise invaliidide kapitali sanatoorium, siis oli dr Alver sealgi arst-juhataja. Lisaks eelnimetatud kohtadele töötas ta linna mudaravilas, pidas erapraksist ja võttis haigeid vastu kodus nii Rüütli, Saue (alates 1926 või 1927) kui ka Vee tänavas (alates 1937).

JOONIS 12. Hans Alver Laidoneri-nimelise sanatooriumi juhataja ja arstina 1930. aastate lõpul oma töökabinetis

Alver tegutses ka meditsiinivaldkonna kutseühingutes: Läänemaa Arstide Seltsis, Haapsalu Linna ja Lääne Maakonna Tuberkuloosi Vastu Võitlemise Seltsis, Eesti Arstide Ühingus. Ta kirjutas erialaajakirjadesse artikleid

JOONIS 15. Aastal 1927 on koostatud väike fotoalbum Sadama tänaval paiknenud Eesti Punase Risti ja Laidoneri nimelise invaliidide kapitali sanatooriumist.

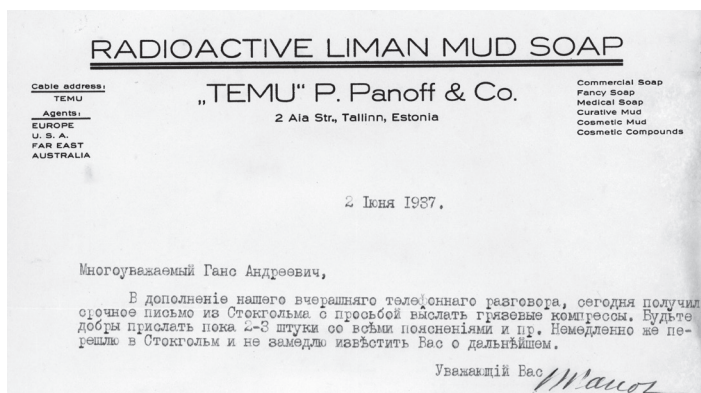

JOONIS 16. Hans Alveri märkmed ja mõtisklused arstieetikast.

20. sajandi alguskümnenditel uurisid meremuda koostist ja toimet mitmed teadlased ning arstid, sh dr Hans Alver. Säilinud on rikkalik materjal tema patsientide tervise vaatlusandmetest ja epikriisidest, dokumenteeriitud on mudaraviprotseduurid ja analüüsitud ravi tõhusust. Mudavannide, -mähiste jms toime huvitas teda samavõrd kui mudatoodete äriks muutmise. Hans Alver pidas nii arsti kui ka linnapeana oluliseks omandada Euroopa uusimat kurortoloogia kogemust. Ta suhtles pidevalt välismaa kolleegidega, käis õppereisidel-konverentsidel Prantsusmaal, Šveitsis, Belgias, Skandinaavia maades ja Kesk-Euroopas, et parimaid praktikaid ka Haapsalu sanatooriumides üle võtta. Säilinud on fotod, dokumendid, kirjavahetus, Haapsalu ravimudast valmistatud toodete reklaambrošüürid ja pakendid, mida varem Läänemaa muuseumi kogus ei leidunud. Tavalise mudateraapia kõrval pidi ravimudatoodetest saama edukas ekspordiartikkel. Säilinud on Hans Alveri koostatud töökava koos eelarvega mudatoodete arendamiseks ja müügiks välismaal ning ka 1930. aastatel kuivatatud ja peenestatud Haapsalu ravimuda.

1930. aastal sõlmis Haapsalu linnavalitsus lepingu OÜga TEMU, kes sai Haapsalu tervisemuda välismaale eksportimise ainuõiguse. Ravimuda oli lubatud välja vedada üksnes meditsiiniliseks, kosmeetiliseks ja tehnilis-laboratoorseks otstarbeks. Ravimudatooted pidid kandma sisule vastavat pealkirja ja märgistust „TEMU Roue Curative d’Haapsalu (Hapsal) – Estonie“.

1931. aastal patenteeris TEMU kaubamärgi firma P. Panoff & Co.

JOONIS 17. OÜ TEMU tellimiskiri Hans Alverile mudakompresside saatmiseks (1937).

JOONIS 19. Haapsalu ravimudateemaline väljapanek III arstiteaduslikul ja tervishoidlikul näitusel 24.–26. septembril 1932 Tartus. Samal ajal peeti ka II arstide kongressi.

Haapsalu linnavalitsus osales 1920.–30. aastail üleriigilistel meditsiiniüritustel mudaravi tutvustavate väljapanekutega. Mudaravi populariseerimine rõhutas Haapsalu linna kuvandit terviseturismi sihtkohana. Ilmselgelt oli selle ettevalmistamise ja korraldamise taga arstist linnapea dr Hans Alver.

Alveri tegevus volikogu liikme, linnapea, arsti, ühiskondlike organisatsioonide liikmena, samuti tema isiklik elu olid omavahel läbi põimunud ega moodusta alati selgepiirilist materjalikogumit. Üks dokument või muu infokandja võib korraga puudutada mitut teemat.

Töö linnavolikogus ja -valitsuses

Arstiameti mahukast tööst hoolimata jätkus Hans Alveril aega osaleda poliitikas. Kindlasti ei huvitanud teda pelgalt voliniku- või linnapeakarjäär, vaid poliitika võimaldas tal muuta paremaks olukorda südamelähedastes valdkondades: sanatooriumide ja haiglate edendamine ning Haapsalu kui kuurordi arendamine. Tema eesmärk oli parendada ja kaunimaks muuta linnakeskkonda ning kasvatada linna tuntust moodsa terviseparanduskojana. See tähendas suhtlemist väga paljude poliitikutega, sidemete loomist kodu- ja välismaal. Sellest annab tunnistust ulatuslik foto- ja dokumendikogu, mille üks osa on suhtlusringkonna suurust ja iseloomu peegeldav sadadest visiitkaartidest koosnev kollektsioon.

Alveri töö sisust ja ajalistest piiridest annavad aimu tema positsioonid Haapsalu linnavolikogus ja -valitsuses:

- 1921. aastal valiti Hans Alver esimest korda Haapsalu linnavolikogusse Üürnike ja Üürnike Seltsi nimekirjas.
- 1923. aastal toimunud valimistel sai ta Haapsalu volikokku Üürnike nimekirjas.
- 1927. aastal valiti ta taas linnavolikogusse Eesti Rahvaerakonna, Maja-omanikkude ja Kristliku Rahvaerakonna ühenduse kandidaadina.
- 1929. aasta augustis valis volikogu ta erakorraliselt linnapeaks.
- 1930. aasta linnavolikogu valimiste järel osutus Hans Alver Rahvaerakonna nimekirjas taas valituks ning ta valiti juba korraliselt linnapeaks. Rahvaerakond osales valimistel kahe nimekirjaga. Alverile konkureerivas nimekirjas olnud Rahvaerakonna saadikud jäid edaspidi opositsiooni.
- 1930. aastate esimesel poolel oli Hans Alver seotud Rahvusliku Keskerakonnaga.
- 1934. aasta jaanuaris toimunud linnavolikogu valimistel sai Alveri nimekiri (Vabameelsete Liit) 2/3 volikogu kohtadest, ta valiti kolmandat korda linnapeaks.
- 1939. aasta detsembris sai ta neljandat korda linnapeaks, samal aastal täitis tal 10 aastat selles ametis. Linnapea kohalt vabastas Hans Alveri Nõukogude võim 20. septembril 1940.

Kogu linnavolikogusse kuulumise ja linnapea tööga seotud säilinud dokumentatsioon on väga mahukas ja hõlmab erinevaid alateemasid. Mitmed 1920.–30. aastate sündmused, mida saab nüüd Alveri pärandiga lisandunud materjalide abil paremini uurida ja kirjeldada, omandavad hoopis uue tähenduse ja info nende kohta muutub märksa detailsemaks.

Säilinud on fotosid ja dokumente linna oluliste objektide ehitamisest ja avamisest ning tseremooniade jaoks koostatud kõnede tekste. Näiteks sanatooriumi ja algkoolihoone ehitamine (valmisid vastavalt 1937 ja 1938), ausammaste avamine, tee rajamine Uuemõisa, viigi süvendamine, Paralepa kanalite ehitus ning materjal laulupidude, erakondade ürituste ja erinevate organisatsioonide aastapäevade kohta.

Linnapeana võttis ta vastu ja võõrustas tuntud inimesi nii kodu- kui ka välismaalt. Organiseerida ja osaleda tuli tal paljudel seltskondlikel koosviibimistel, esindades mõnikord korraga erinevaid organisatsioone (linna- valitsus, Haapsalu Kaunistamise Selts, Punane Rist jt). Tänu sellele on säilinud muu hulgas materjal heategevuslikest üritustest, suvekuninganna valmistest (fotod, dokumendid, diplomid) jpt. Arvukas fotomaterjal avab vaated ka nendele piirkondadele ja tänavatele, millest seni oli muuseumi kogudes vähe materjali.

JOONIS 20. Viigi süvendustööd 1937.

Omaette alateema moodustab valimiste (kohalike omavalitsuste ja Riigivolikogu) materjal, mis hõlmab ka Rahvusliku Keskerakonna dokumente ja kirjavahetust.

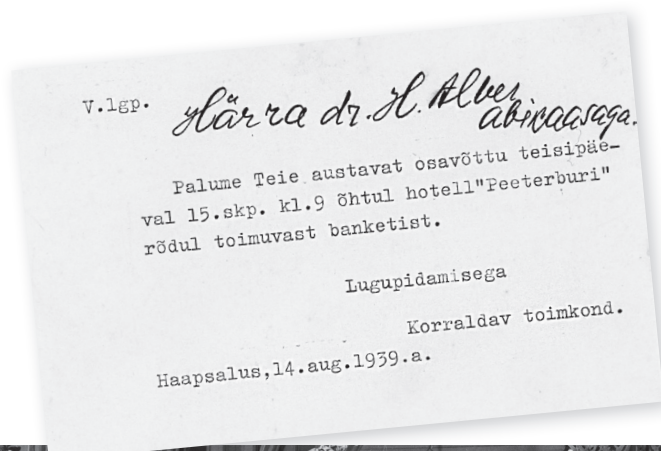
Linnapea töö polnud vaid tseremoniaalne. Palju vaeva pidi nägema kavandatud plaanide elluviimiseks. Sellest annavad tunnistust dokumentide mustandid ja kirjavahetus, millega püüti ettevõtmistele toetust ja raha taotleda. Säilinud on käsikirjalised tegevuskavad ja visioonid järgmisteks aastateks, nendest nii mõnigi on teostatud alles pärast Hans Alveri surma.

Kaardidokument!
 Hans Alveri rääkis, et Ants
 Kooper, st. Hans Alveri rääkis
 sellest, et Ants Kooper
 lasi jätta valla (Kesklinna)
 alles selle ajaloo
 Bernhard Laipman.
 Ants. Meie ei ole enne
 eelkõnelema idelagrad
 kestid ilme 1805 a. ^{st. ilme 1805 a.}
 ja oli esimene püüdis
 1818-1920a. a. a. a. a. a.
 st. Meie viimane
 jalgade waga lalla waga
 waga, milleks oli tarvis
 1805 a. a. a. a. a. a. a.
 kull muretsi waga a. a. a. a.
 ja a. a. a. a. a. a. a. a.
 Laipman a. a. a. a.

JOONIS 21. Hans Alver
 pidamas kõnet
 24. septembril 1933
 Bernhard Laipmani
 monumendi avamisel.
 Vasakul: kõne mustand.

Hästi dokumenteeritud on austamisüritus, millega tähistati Alveri 10 aasta möödumist linnapea ametis. Säilinud on fotod, dokumendid, telegrammid ja ka pühendustega kingitused.

JOONIS 22.
Korraldustoimkonna kutse tööjuubilarile endale.

JOONIS 23. Hans Alveri 10 aasta tööjuubeli tähistamine 15. augustil 1939 Haapsalu hotellis St Peterburg.

Haapsalu Kaunistamise Selts, Läänemaa muuseum

Töö linnavalitsuses oli läbipõimunud Haapsalu Kaunistamise Seltsi (HKS) tegevusega, mis loodi juba 1921. aastal. See oli ühendus, mille põhikirja-järgne eesmärk oli hoida ja täiendada Haapsalu ning selle ümbruse looduslikku, ajaloolist ja kultuurilist ilu, mis pidi viima linna muu maailma kuu-rortide tasemele. Selts sai paljude algatuste elluvijjaks. Ühes suunas asusid töötama väga erinevate elualade inimesed, kes juhuse tahtel olid samal ajal Haapsallu elama sattunud.

1920. aastal olid Haapsallu asunud arst Hans Alver ja kunstnik Roman Espenberg (al 1937 Haavamägi), veel aasta varem koolinõunikust luuletaja Ernst Enno. 1921. aastal tuli Haapsallu helilooja Cyrillus Kreek. Kaasa löid veel mitmed Läänemaa kultuuri- ja haridustegelased, näiteks Hans Laipman (al 1935 Ants Laikmaa). Asutajaliikmete hulgas oli riigitegelastest ka kindral Johan Laidoner. 20 aasta jooksul muutis see seltskond linnaelanikke kaasa haarates Haapsalu olulisel määral. Alver juhtis seltsi seni, kuni Nõukogude võim selle 1940. aastal sulges.

JOONIS 24. Pargi ja kaldakindlustuse rajamine Õhtu-Kaldal. Seda tänavat pikendati 1928. aastal raudteejaamani, et saabuvad külalised ei peaks tolmu sees linna kõndima.

Seltsi tegevus oli nii laiaulatuslik, et vajab selleks eraldi artiklit. Kindlasti oli see organisatsioon vahend, mille abil algatati mitmeid linnale kasulikke ettevõtmisi ning mille tõttu tuntakse Haapsalu paljuski sellisena, nagu see on. Eriline panus sellesse on kunstnik Roman Haavamael, kelle skulptuurid kaunistavad Haapsalu tänapäevalgi ning kellelt Haapsalu linn ja HKS töid tellisid. Palju seltsiga seonduvat materjali sisaldub ka Alveri kogus. Arvukalt on dokumente ürituste korraldamise kohta, fotosid korrastustöödest, ausammaste rajamisest ja avamisest, kirjeldatud on tulevikuplaane.

HKS ja Hans Alver isiklikult olid ka Läänemaa muuseumi asutamise (1929) initsiaatorid. Alverist sai muuseumiühingu juht ja edaspidise arengu kavandaja. Tänu Alveri kogus leiduvale materjalile täieneb teave muuseumi algusaastatest.

JOONIS 25. Selts korraldas oma tegevuse rahastamiseks heategevuslikke kontserte, üritusi ja loteriisid. Vasakult esimene Hans Alver.

Pere ja isiklik elu

Lisaks eespool kirjeldatud õpingute, töö ja ühiskondliku tegevuse kajastumise kõrval joonistub säilinud materjalidest välja terve perekonna lugu, andes tunnistust isikliku elu ja suhete kohta. Nagu igas perekonnas, mahub sinna nii helgeid hetki ja rõõmu kui ka kurbust ning traagikat. Kindlasti on kultuuriloolastel, mentaliteedi ja argielu uurijatel põhjust kaevuda sellesse materjali, et ühe eesti perekonna igapäevaelust ja pidupäevadest osa saada, hoomata omavahelise suhtlemise stiili, nüansse ja muutust läbi aastakümnete. Hans Alveri kogu annab selleks hea võimaluse.

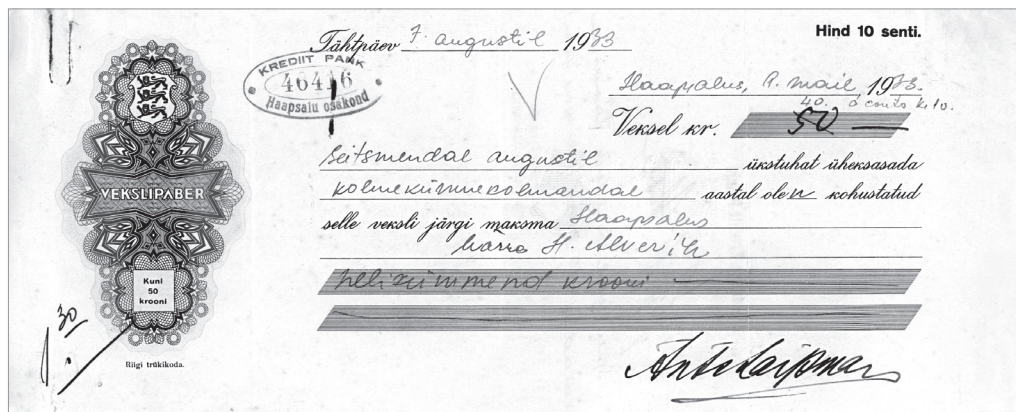
Hans Alveri kirjavahetus tulevase abikaasa Augustega sai alguse 1906. aastal, kui õpingud eri linnades (Auguste gümnaasiumiõpingud Pärnus ja Hansu arstiõpingud Tartus) seni Valgas koos olnud noored lahku viis. Kirjavahetuses oli paus, kui Auguste ja Hans 1912. aastal abiellusid, ning see jätkus Esimese maailmasõja ajal. Samuti on säilinud Hansu kirjavahetus

JOONIS 28. Jaan Alveri poolt korrastatav Hans Alveri kirjavahetus.
Foto on teinud Jaan Alver 2022 kevadel Viimsis oma kodus.

õdede, venna, vanemate ja lastega, ajaliselt ulatub see 1950. aastatesse, kui kirjutasid üksteisele asumisel ja Eestis olnud pereliikmed. Alles on kirjavahetus kodustega ajast, mil Hans Alver viibis Pariisis ja Tšehhoslovakkias. Üksikuid kirju muude maailma punktidega on veelgi. Lisaks on pärandi hulgas arvukas postkaardikogu, mille geograafiline ulatus on samuti lai.

Omaette uurimisobjekt võiks tulevikus olla kirjavahetus kultuuritegelastega, sh sugulase Betty (Betti) Alveriga. Kirjad Ants Laikmaalt (vähemalt paarkümmend, mis saavad alguse juba 1920. aastatel) puudutavad paljuskunstniku soovi raha laenata. Nii mõnigi kord oli kunstnik võla tasunud oma piltidega.

JOONIS 29. Veksell 1933. aastast, mis tõendab Ants Laikmaa võlakohustust Hans Alverile.

Kogus on mitu fotoalbumit, mis algul on kuulunud mõnele pereliikmele. Nende hulgas on lisaks Hans ja Auguste Alveri albumitele ka Hansu õdede (Ida, Alma, Maria ja Olga) ning vanemate omad. Seetõttu pärinevad ka nendel kujutatud peresündmused ja portreed eri paigust. On fotosid Valgast, Pärnust, Haapsalust, väljasõitudest kodu- ja välismaal.

Õnnitluskaardid, telegrammid, auaadressid, samuti pühendustega kingitused annavad pildi perekondlike sündmuste tähistamisest. Esile võiks tõsta Hans Alveri 50. sünnipäeva tähistamist 11. aprillil 1937 avaliku üritusena. Bankett 125 inimesele toimus Imhofi pansionaadis, õhtul enne seda laulis meeskoor tervituseks juubilarile kodu akna all.

Pidude ja pühade jäädvustumise kõrval on väga ulatuslikult materjali perekonna argielu kohta. See sisaldab arvepidamist (nt telefoni-, ravimite- ja maja remondiarved), tunnistusi, tõendeid, maja ostmisega seonduvat, veksleid jm laenudokumente, kogumishoiuseid lastele, kindlustusdokumente, ühingute liikmekaarte.

Kogusse kuuluvad perekonnaliikmete isiklikud esemed, mille kirjeldamine ja liigitamine on artiklis võimatu nende koguse tõttu.

Eraldi tuleb esile tõsta perekonnaliikmete päevikuid ja märkmikke. Esimesed neist pärinevad 20. sajandi esimesest kümnendist. Säilinud on abikaasa Auguste saksakeelne päevik (alustatud 1923. aastal), kus ta kirjeldab perekondlikke sündmusi, laste sünde, pühade ja sünnipäevade tähistamist jm elulist.

JONIS 30. Anette Sternberg (Auguste ema), Hans Jaanus Hjalmar (Hans Alver jun) on ema Auguste Alveri süles, Auguste taga seisab laste hoidja Anna Uusland (maetud Alverite kalmule Haapsalus 1955), esiplaanil dr Hans Alver, tema vend Valter Alver, Robert Sternberg (Auguste isa) ja väike Tamara on oma ema Alma (Hans Alveri õe) süles. Perekonnapiilt on tehtud 1924. aasta augustis.

JOONIS 31. Isa ja skaudivormis poeg Hans jun 1930. aastate lõpul Aafrika rannas.

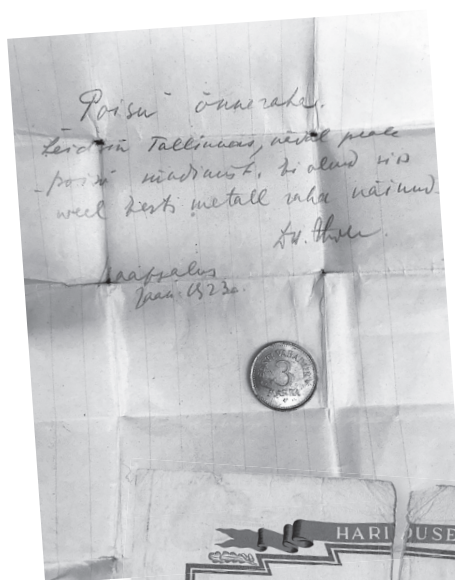
JOONIS 32. Hans Alver jalutamas koos tütar Halja ja abikaasa Augustega 1927. aasta juunis.

Korteri nr.	Sissekirjutatava perekonna- ja eesnimi	Sündimise aeg ja koht	Perekonna Kodakond- seia sus	Alamet	Dokumendi nimetus, mille järgi sisse- kirjutamine sünnib, selle väljaandmise nr., aeg ja koht	Müüa ja kust- tulnud	Müüa ja kuhu- läinud
	Alver Hans	11.11.1891	aluloo	akt	ant		
	Alver August	18.12.1893	aluloo	—	—		
	Alver Hans-Jaanus	18.12.1893	—	—	—		
	Alver Kaifu	18.12.1893	—	—	—		
	Stenberg Anna	18.12.1893	leht	dati	—		
	Wiedemann August	18.12.1893	—	akt	tunija		
	Kõiged saamatud 18. aastid						
	Haapsalu andreibüroo ametnik Mäkelä						
	Lindna Andres	30.11.1891	aluloo	Rootsi	puuõõritus		
	Lindna August	30.11.1891	aluloo	—	—		
	Lindna August	30.11.1891	—	—	—		
	Lindna Birgit	30.11.1891	—	—	—		
	Lindna Eila	30.11.1891	—	—	—		
	Lindna Bertti	30.11.1891	—	—	—		
	Lindna Oke	30.11.1891	—	—	—		
	Haapsalu andreibüroo ametnik Mäkelä						
	Dokumendi nimetus, mille järgi sisse- kirjutamine sünnib, selle väljaandmise nr., aeg ja koht						
	Müüa ja kust- tulnud						
	Müüa ja kuhu- läinud						

Joonis 33. Lehekülg Vee tn 3 majaraamatust. Perekond Alver kolis sinna Saue tn 9 olnud üürikorterist 9. oktoobril 1937.

Joonis 34. Foto näituselt „Dr Hans Alver. Haapsalu patrioot ja visionäär“. Haapsalu raekoja ajaloolises linnapea kabinetis on eksponeeritud Hans Alveri mööbel, mis pärineb tema kodusest kabinetist. Foto: Talis Vare

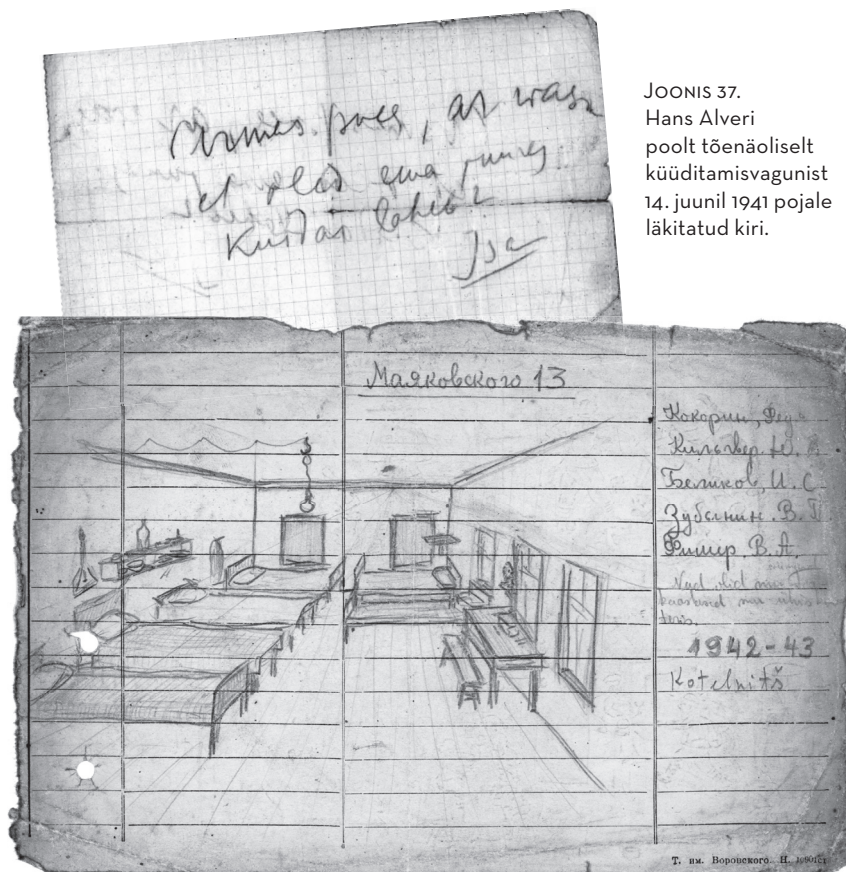
JOONIS 35. Isiklike alleshoitud esemeid. Vasakul: päev pärast poja Hans Alver juun sündi (detsember 1922) Tallinnas leitud „õnneraha“. Üleval: abikaasa Augustele kuulunud esemed, sh ravimid ja šokolaadikomplekt 1950. aastatest (asumiselt Kasahstanis).

JOONIS 36. Tütar Halja Alveri kiituskiri klassi lõpetamise puhul. Välja antud seitse päeva enne küüditamist.

Ka laste Hans jun ja Halja märkmikud, mida nad juba kooliajal pidasid, on säilinud. Kindlasti väärivad eraldi analüüsi ja kommenteeritud publitseerimist need päevikud ja kirjavahetus, mida on peetud alates küüditamisest 1941. aasta 14. juunil ning mis kirjeldavad küüditamist ja elu asumisel.

Omaette kurva alateema säilinud dokumentides moodustabki perekonna küüditamine 1941. aastal, Hans Alveri hukkamine ning hilisem rehabiliteerimine. Hans Alver küüditati Lääne-Siberisse Sverdlovski oblastisse, ülejäänud perekond esmalt Uurali mäestikust läänes asuvasse Kirovi oblastisse, 1944. aastal Lääne-Siberisse Kurgani oblastisse, 1948. aastal Kasahstani Koktšetavi oblastisse. Tütar Halja tuli 1948. aastal tagasi Haapsallu, lõpetas siin tööliskoole keskkooli, misjärel saadeti ta 1950. aastal taas Kasahstani asumisele. Pere küüditamine ja asumisaeg väärrib põhjalikumalt uurimist, kuna kasutada on nii ainulaadne ja haruldane materjal.

JOONIS 37.
Hans Alveri
poolt tõenäoliselt
küüditamisvagnist
14. juunil 1941 poiale
läkitatud kiri.

JOONIS 38. Joonis toast, kus Hans Alver jun Kontelnitšis (Kirovi oblast, Venemaa)
aadressil Majakovski tn 13 elas, paremal ühiskorteri toakaaslaste nimed.

Lugan. 28. I 46.

Armas Tädi.

Kõige esiteks muidegi võta vastu meie jäige-
kordne suu tänu Sinu loobitava rahvapärase
eest (300n), mille meil päeval kätte saime.

Samuti, Sinu ja tädi

Alma - olge suuresti

tänuks Teie nii

arusaate ja kenade

kirjade eest. Need

lubi lugemist, mõt-

lesin, et pealein ju

minuigi Teile kind pükemalt, ülenikasjalikumalt

oma elust kirjutama. Tean,

kuidas Teie alata me kirju

nii pikisihhi ootate ja et

Te me elust alati nii hoo-

litsevalt huvitatud olete. Kuid

kirjutada ei ole midagi

See ongi

„Dok. Lennu. 28. I 46“

- Ettevaatust! Kõige ära kuku! -
Teie on lühed, kogu ühe kivi 100m me nägust eemale.

Varia

Lõpuks olgu markeeritud veel mõned esemed-valdkonnad, mis senisest kirjeldusest nimetamata on jäänud. Väga esinduslik on Hans Alveri aumärkide kogu. Kindlasti leiavad skautluse uurijad hulga materjali organisatsiooni tegevuse kohta. Säilinud on Hans Alver seeniorile kuulunud kepp ning juuniorile kuulunud puss ja vöörihm. On fotosid ja dokumente eelkõige 10.–20. juulil 1936 Paralepas toimunud Eesti skautide suurlaagrist, kus osales ühtaegu linnapea ja Läänemaa skautide maleva vanem Hans Alver.

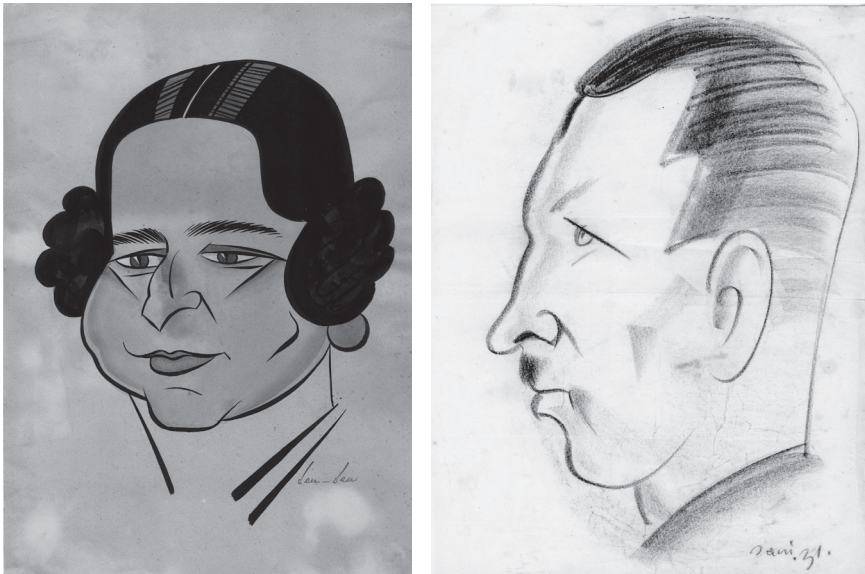

JOONIS 40.
Hans Alverile annetatud
looduskaitsemärk (III järk).
Foto: Karin Mägi

JOONIS 41. Hans Alver Eesti
skautide 3. suurlaagris (istub),
juuli 1936 Paralepas.

Kogu sisaldab veel mõningaid kunstitöid, raamatuid (ilukirjandus, teatmeteosed, erialakirjandus), maakaarte, ajalehti ja nende väljalõikeid. Üksikmaterjale on väga erinevate eluvaldkondade kohta ning ka ootamatuid leide, mille abil Haapsalu jm piirkondade ajaloo lehekülgi rikastada, lisandub pärandit läbi töötades kindlasti veelgi.

JOONIS 42. Sõbralikud saržid Hans Alverist (paremal, autor Elmar Jaanimägi) ja abikaasa Augustest (vasakul, autor Jaan Jensen).

Summary

On Dr. Hans Alver's legacy

TALIS VARE

In 2020, the collection of the Foundation of Haapsalu and Läänemaa Museums was supplemented with unique material – Jaan Alver, the grandson of Dr. Hans Alver (1877–1942), decided to donate a unique collection containing the heritage of the former mayor of Haapsalu (1929–40) to the museum. The collection contains materials that belonged specifically to H. Alver but also his family members.

What makes the collection multi-layered and voluminous is Hans Alver's colorful life and the multiplicity of his various fields of activity. Thousands of items of valuable material have been preserved, which were packed and kept for decades by the relatives remaining in Haapsalu after the deportation of Hans Alver and his family on June 14, 1941.

This article introduces the collection by thematic subgroups, describing various sources (correspondence, documents, photographs, objects, etc.). Hans Alver's studies, his work as a doctor in the military and civil service, his work as a member of the city council and the mayor, social activities in the Haapsalu Society of Decorating, the Lääne County Museum Society, and elsewhere are represented. Materials related to his family have been covered in the period from the end of the 19th century to the 1950s.

On the 80th anniversary of the deportation (June 14, 2021), the exhibition “Dr. Hans Alver. Patriot and Visionary of Haapsalu” was opened in the Haapsalu town hall, offering an overview of the life and activities of the former mayor by presenting the material from the donation. However, the main work on the unique, yet unexplored and unpublished material is still waiting to be done. The collection allows to produce studies into various branches of historical science (medical history, local history, genealogy, military history, pedagogical history, history of repression, etc.) as well as providing research material to naturalists, doctors, and balneologists.

All photographs and documents used in this article are from Alver's collection, which has not yet been arranged and accounted for and is therefore without reference numbers. Explanations of the content are based on the material in the collection or given by Hans Alver's grandson Jaan Alver. The Foundation of Haapsalu and Läänemaa Museums and the author of the article would like to thank Jaan Alver for the donation and contribution to its initial systematization and description.

